

AZ ISZTAMBUL-, ILLETŐLEG A MALOMBA-TÍPUSÚ HELYNÉVKÖLCSÖNZÉS KÉRDÉSÉHEZ

1. Eddigi tudásunk szerint a magyar nyelvészek közül elsőként Pais Dezső idézett egy olyan településnevet (*Kotoriba*), amelyet ő a magyarból határozóragos alakban a horvátba átkerült helynévformának tartott (MNy. XXIII, 540). Ezt ugyan Kniezsa István utóbb kétesen idevonható példának minősítette, de ugyanakkor több biztosan e típusba tartozó érdekes magyar—szláv helynévkölcsönzési esetet sorolt fel (MNy. XXXII, 317—8). Tőlük függetlenül a magyar—román helynévanyag vonatkozásában többször is szót ejtettem magam, és szóltak mások is arról az érdekes helynévkölcsönzési és vissza-kölcsönzési típusról, amely egy hajlító nyelvből egy ragozó nyelvbe előljárós alakban, viszont egy ragozó nyelvből egy hajlító nyelvbe ragos alakban átkerült helynévalakulatok keletkezése révén áll elő. E típus megjelölésére önként kínálkozik az *Isztambul-*, illetőleg a *Malomba-típus* megjelölés. Eléggé ismeretes ugyanis, hogy az *Isztambul* (> *Sztambul*) helynév a bizánci görög *ἡ τινπολις* 'a városba' előljárós szókapcsolat törökbe átkerült és átalakulva településnévvé vált formája (így Pais: i.h., Kniezsa: i.h. 317, MNyj. VIII, 126, Kiss Lajos, FNESz 293), a *Malomba* pedig egy magyar—román vonatkozásban tőlem elsőül idézett (MNy. XXX, 166) olyan helynévalakulat, amely a *malom* köznévnél a magyarban *-ba(n)* határozóragos formában helynévként használt és onnan a románba átkerült alakja.

Mínthogy az itt hivatkozott közlemények^a megjelenése óta is jelentős számú idevonható jelenkori és történeti helynévi adalék gyűlt össze, megítélésem szerint nem árt ezeket most összesítve feldolgozni és a helynévkölcsönzési esetekből levonható, néhány általánosabb érdekű tanulság megfogalmazásával e helynévtípusnak a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában való jelentőségére rámutatni (*L. tőlem: MNy. XXX, 166, XXXV, 112—3, XXXVII, 122—3, XLIII, 299—300; EM. XLII, 141 kk. és kny. ETF. 91. sz.; EM. XLIX, 138—9; MelichEml. 361—72. — További adalékokat közölt Márton Gyula: MNy XXXVII,

112, XL, 63; EM. XLIX, 221 és kny. ETF. 180. sz., 6; EM. L, 281 kk. és ETF. 197. sz.)

2. Az ilyen célkitűzéssel összeállított alábbi felsorolásban a pillanatnyi teljesség kedvéért nemcsak az újabban előkerült adalékok, hanem az irodalomban eddig ismeretek is helyet kaptak. Ez adattári résszel kapcsolatosan tájékoztatás céljából ezeket bocsátom előre: Az egyes helynévi esetekre vonatkozó rész minden címszava mindig a román helynévalak. Utána következnek a magyar történeti és jelenkori adatok. Ezeket | jel választja el az őket követő román adatokból. A román adatokat kivétel nélkül, a magyarokat azonban — helykimélés céljából — csak válogatva közlöm; nemegyszer csak az első és az utolsó említés adatát. Ha azonban az alakfejlődés szemléltetésének szempontja ezt megkívánja, a rendelkezésre álló magyar adatoknak is megközelítőleg teljes sorát nyújtom. — A települési egységként felsorakoztatott adalékok földrajzi elhelyezhetősége céljából ()-ben a települési egységet is megjelölöm. A rövidített forrásutalások a felhasznált anyag lelőhelyét illetően tájékoztatják az olvasót. Ha ugyanazon címszó alatt több település helynévkinéséből származó anyagot közlök, az egyes települések adatait || jellel különítem el egymástól. — Íme az adatok:

Begba. 1599: Bék. 1698: Az Bekben. 1746: Beghben. 1765: A Bégben. 1767: A Bégbe. 1830: A' Békben. 1947: Bég. Bég erdeje | 1775: La Bekbe. In békbe. 1793: la fátzá Bétbi (!). 1947: Begba. D'alu Begba (Buza; SzDMon. II, 316, EHA.). — Az ismeretlen eredetű *Bék(g)* helynév határozóragos alakjaként *Begbe(a)* formát várnánk. A románban ma jelentkező mélyhangú ragos alak keletkezése a régebbi magashangú (-be) ragos után számomra nem világos.

Bekimbea. 1946: Bökken | 1946: Bekimbea (Magyar-palatka K; EHA.). — A magyar *bükköny* 'ficia; Wicke' nyelvjárási *bökköny* ~ *bökény* (MTsz, EtSz) alakjának -be határozóragos formájából. Egy ragos magyar *Bökémbe*, illetőleg i-ző *Bökimbe* alakból ö : e hanghelyettesítéssel a román alak szabályos fejlemény; a helynévvégi -a talán határozott artikulus.

Belčiba. 1732: belyke. 1754: A' Belykében. Bejke. 1755: Belke pataka. 1947: Bejke | 1947: La Belciba (Almás-malom; SzDMon. V, 120; EHA.). — Az ismeretlen eredetű magyar *Belyke* ~ *Belke* helynév magyar inessivus ragos alakja. A mai román alak fejlődése számomra nem világos. A szöveg talán egy magyarból *-be* ragos alakban átkerült előbbi határozott artikulusos *-bea* végződésű alak (l. előbb *Bekimbea* al.) fejleménye.

Beregbe. 1742: A berekben. 1947: Beregbe | 1947: Beregbe. Dupa Beregbe (Kékes; SzDMon. IV, 280; EHA.). — A helynévi szerepben használt magyar *berek* 'nemus; Hain' köznév *-be* helyhatározóragos alakjában az alapszó véghangzójának zöngésülésével a kiejtésben *Beregbe* formában hangzott; ez az alak került át a románba.

Bigbe. 1810: Bükk. 1947: Bügbe | 1947: Bigbe (Felőr; SzDMon. V, 355; EHA.). — A *bükk* 1. 'fagus, Buche' és jelentéstapadással alkalmasint egy bükkerdő-féle összetételből 2. 'silva fagina; Buchenwald' köznévből alakult, s helyhatározóragos formájában *Bügbe* alakban ejtett magyar helynév ilyen ragos formában és *ü : i* hanghelyettesítéssel került bele a románság helynévkincsébe.

Bodiba. XVIII. sz. v.: Bodi nevű Hellyben. 1835: a' Bodiba. 1947: Bodiba | 1947: Bodiba (Felőr; SzDMon. V, 355; EHA.). — A magyar helynév alkalmasint a magyar *Boldizsár* régiségbeli és nyelvjárási *Bódizsár* alakváltozatának (vö. OklSz.) rövidüléssel keletkezett *Bódi* formájából (erre nézve l. EtSz.; Vargha Katalin, Becéző keresztneveink. Szeged 1931. 32 és az ott id. ir.), tehát pusztá személynévből alakulhatott. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy egy jelzős helynévi összetételből (pl. *Bódi erdeje*, *Bódi mezeje* stb.) kivált, pusztá személynévi alakjában másodlagos származék. A románba a magyar helynév *-ba* helyhatározóragos alakban került át.

Bodoloba. 1812: Bodoló. 1864: Bodolóba | 1754: La Bodoloba (Magyarborzás; SzDMon. II, 262; EHA.). — A helynévként használt, talán szláv eredetű magyar *Bodoló* személynév (Drăganu, Rom. 561—2) *-ba* ragos alakja. Mint a felsorolt történeti adatokból látható, a románba magyar ragos alakban átkerült helynévi forma egy jó fél-századdal korábbról (1754) adatható, mint a magyar alak (1812). A viszonylag korai, e típusba tartozó román

helynévkölcsönzés érthetővé teszi, hogy a ragos alaknak románból magyarba való visszakölcsönzésére is már 1864-ből s aztán megint 1899 tájáról van adatunk.

Borsoserbea. 1759: A Borso Szerben | 1946: Borsoserbea (Magyarpalatka; EHA.). — A magyar *borsó* 'pisum; Erbse' + szer 'ordo, series; Ordnung' köznévből alakult magyar helynév *-be* ragos átvétele; a román szóvégi *-a* határozott artikulus lehet.

Cerbe. 1769, 1944: Cser | 1944: La čerbe (Ördögösfüzes; SzDMon. V, 367; EM. XLIX, 221, 229 és ETF. 180. sz. 6, 14). — A magyar *cser* 'quercus cerris; Zerreiche' köznévvél alakult Cser helynév *-be* ragos formája.

Cerespodba. 1944: Cerespad | 1944: Cerespodba (Ördögösfüzes; EM. i.h.). — Az előbb hivatkozott *cser* köznévvél *-s* melléknévképzős *cseres* alakjából és a *pad* 'dorsus collis planum; flacher Rücken eines Hügels' (Oklsz.) térszíni formanévvel alakult magyar helynév *-ba* határozóragos formája.

D'aiba. 1737: A Diajban. 1805: A Diváj. 1806: A Divajba | 1944: D'aiba. Gura D'aibi. Koste la Divaidal (!) (Magyarókereke; KHn. 92—3, 95, 97; MelichEml. 365—6). — A magyar *dió* ~ R. *dia* 'nux; Nuss' és a köznévi szerepében kihalt, de helynevekben nagyon gyakori régi magyar *aj* ~ *áj* 'vallis; Tal' köznévvél összetételével alakult helynév *-ba* határozóragos formájának átkölcsönzése. Az 1805-ből és 1806-ból idézett magyar alak a magyarban szokásos hiátus-töltő *v*-vel formálódott. A román *Gura D'aibi* utótagja az alanyesetnek tekintett *D'aiba* helynév genitivusa.

Danilaba. 1754: A Danila alatt (sz) | 1760/1776: La Danyilába (Almásmálom; EHA.). — A r. *Danila* személynévvel alakult történeti adalékban csak névutós formában előforduló helynév a románban *-ba* ragos alakban került át. Hunyadi Ödön az 1947-i helyszíni gyűjtés rendjén már nem találkozott vele.

Darogba. 1754: A Daroczban | 1947: La Darogba (Almásmálom SzD; EHA.). — Egy bizonytalan jelentésű, alkalmasint szláv eredetű régi m. *daróc* foglalkozásnévből (erre nézve l. EtSz.) alakult magyar helynév *-ba* ragos kölcsönzéses alakja. Megjegyzendő, hogy Almásmálomról egyébként már 1334-ből ismerjük az átírt alakban

közölt *Daróczpatak*, 1760-ból pedig a *Gyaluj (!) Daroczi* helynevet (SzDMon. V, 120—1).

Domba. 1775: A Domb közbe. A domba alatt. A Domb allyába. 1854: Domba alatt | 1804: Szub Domba. Szub Dombá. 1864: Szub Domb (Magyarköblös; SzDMon. IV, 470; DHn. 48—9; EHA.). — A magyar helynév a *domb* 'monticulus, Hügel' köznévből alakult. A román helynévalak vagy egy magyar határozóragos forma átkölcsönzése, vagy a *Domb alatt* névutós szerkezetből szóhatár-tévesztéssel már a magyar lakosság ajkán tévesen elvonódott *Domba* helynévalak átkölcsönzése. Ez utóbbi esetben a címszóbeli helynév nem tartozik az itt tárgyalt típusú helynévkölcsönzések sorába.

Falodba. 1622: Fellak. 1812: Fellakba | 1944: La falodba (Ördöngösfüzes; EM. XLIX, 221, 233 és ETF. 180. 6, 18; i.h. és EHA. még több adat). — A magyar *fel* 'superior; ober-' és *lak* 'villa, domicilium; Wohnung' köznévből alakult helynév *-ba* ragos formájában a románba átkerülve ilyenféleképpen alakulhatott: m. *Fellakba* (ejtve: *Fellagba*) > r. *Felogba* > *Falogba*. Azt, hogy a mai román alak — mint Márton (i.h.) felteszi — a magyar *Pad* román *Podba* helynévalak analógiás hatására keletkezett vagy esetleg hangképzésbeli kényelemszeretetre vezethető-e vissza, nem tudom eldönteni.

Farba. 1791: A Farnak felső fele (Tordaszentlászló; EHA.). 1795: Far bértzin (k) | 1760: A Farba (k) (EHA.). — Az 1960-ban végzett helyszíni gyűjtés alkalmával az egymással tőszomszédos Szelicse és Tordaszentlászló határában egy szántóföldként használt területre a tordaszentlászlói magyarok *Far*, ragos alakban *Farba*, a teljesen román Szelicse lakói pedig *la Farba* formában hivatkoznak (Janitsek Jenő szíves írásbeli közlése).

Fernehaba. 1741: Ferhona. 1746: Ferhonab(an). 1784: A' Ferhonába | 1896 körül: Fernahaba. 1937: Férnehábá (Szásznnyires; EM. XLII, 31, 141; SzDMon. V, 278). — A magyarban *Ferhona* helynév határozóragos *Ferhonába* alakjának románban hangátvetéssel keletkezett formája. Maga a magyar név ismeretlen, alkalmasint szász eredetű helynév, de hogy éppen a német *Fernehaber* magyarba átkerült alakja lenne (így SzDMon. i.h.), az csak csekély valószínűséggel állítható.

Gărgășiba. 1754: A' Görgöségbe (sz). 1760: Görgöség. 1850—1860: Görgösség. 1947: Görgösig | 1947: Gărgășiba (Almásmálom; SzDMon. V, 121; EHA.). — Valószínűleg a magyar *görög* 'volutor; rollen' ige melléknévi igenévi *görgő* alakjából és az elavult fgr. eredetű *ség* nyelvjárási *i-ző sig* 'collis, monticulus; Hügel' (Oklsz.) köznévvvel formálódott helynévnek románba határozóragos formában átkerült változata. A román helynévalakba hanghelyettesítéssel került az *ö* (~ *ô*)-k helyébe *ă*, a *b* előtti *g* eltűnésének oka számomra nem világos, habár az idegenből átkerülő, az átvevő nép számára „értelmetlen“ helynevek elalaktalanodása terén ennél még jóval különlegesebb esetekkel is találkozunk (l. alább a *Košniba* címszót is!).

Găt'aba. 1732: Gatyá nevezetű helyben. 1751: Gatyáb(an) | 1760/1776: In gatyába (k). 1947: Găt'aba (Almásmálom; SzDMon. V, 121, EHA.). — A magyar *gatyá* nyelvjárási *gagya* köznévi magyar helyhatározóragos helynévi használata révén románba átkerült helynév.

Goromba. 1767: Gorom hegy. 1773: A nagy Goromba. 1776: A Nagy Goromba. 1947: Goromba | 1947: La Goromba (Retteg; SzDMon. V, 531—2, EHA.). — A román *gorun* 'tölgy' köznévből alakult nagyon gyakori *Goron* ~ *Gorun* helynév (Drăganu, Rom. 333) kölcsönzéssel átkeült a magyarba, a magyarságtól gyakran hallott helyhatározóragos *Goromba* alakot vette aztán vissza a románság. A további nyelvi kölcsönhatás eredményeként ez a forma kerülhetett vissza a magyarba.

Hărsamba. 1684: Harsán nevű helyb(en). 1826: a' Felső Harsamba a' Lapos föld. Az Harsamba. 1828: Harsányban. 1851: a Harsamba a Széles folden innen. 1942: Harsamb ~ Harsamba. Harsamb uttya. Harsambi út. Harsambi árok | 1844: Lá Harsamba. 1942: Hărsamba. Drumu kătă Hărsamba. Drumu Hărsambi. Părău Hărsambi (Csofajfa; BHn. 61—4) || 1754: Az Harsányban. Harsányban a Patak mellett. 1756: Harsánbéli Láb. 1777: Harsány. 1941: Hărsamba árka | 1792: In Hersána. La Harsamba. 1941: Părău Hărsambi ~ Părău Hărsambi (Kolozsorsa; BHn. 115—7, 119, 122—3) || 1816: a' Harsányban. 1845: La szinyi (?) mari vagy Harsany. 1864: „Harsamb mind a két nyelven (ti. magyaron és románon) így

neveztetik ma is mint láttuk régi magyar elnevezés" | 1942: Híršamba (Kolozsgyula; BHn. 128—9). — Az itt fennebb, három falu helynevei közül idézett adatok három szomszédos falu határa szélén fekvő területre vonatkoznak. Az adatokból megállapítható, hogy a magyar *hárs* 'tilia; Lindenbaum' köznévi denominális *-ány* képzővel alakult *Hársány* helynévi származéka *-ba* ragos formában a románba került, ott részint *Hársamba*, részint meg ebből elvont *Hársamb* alakban élt tovább. A két nyelvű magyarság aztán visszakölcsönözte a két román alakot; így a kolozsborsai és csomafáji magyar is ma a *Hársambába megy*. A tőszomszédos Kolozsgyulán és Csomafáján az emellett hallható magyar *Hársamba* alak tehát lényegében nem a *Hársán(y)* helynév *-ba* ragos alakja, hanem a román *Hársamba* helynévforma visszavétele; csak természetesen fonetikai okokból az ejtett alak egybeesik a magyar *Hársány* helynévalakból formálható *-ba* ragos fejleménnyel (Minderre l. még MelichEml. 365). A *Hársámbi árok* és a *Hársámbi út* helynév előtagja lehet ugyan a román *Părău Hărămbi* helynévalakulat genitívusi utótagjának visszamagyarosított alakja, de — talán több okból — a románból visszakölcsönözött *Hársamb* helynévalak *-i* képzős formájának is tekinthető.

Hidekutrea. 1673: Hitegh (!) kut allyaban. 1947: Hidegkút | 1947: Hidekutrea (Almásmáalom; SzDMon. V, 120—1, EHA.). — A magyar *hideg* 'frigidus; kalt' és *kút* 'fons; Brunnen' köznévvél alakult *Hidegkút* helynév *-ra* határozóragos alakjának átkölcsönzése. A román *-rea* szóvég nem hozható a magyar *-ra* névutói eredetű rag ómagyarkori *rea* alakjával közvetlen kapcsolatba, mint-hogy ilyen régi, e típusba tartozó átvételre helynévtörténeti adatok hiányában nem gondolhatunk. Nem lehetetlen azonban, hogy a román helynévalak itt a *-ra*, *-re* ragnak, ha nem is olyan régi, de viszonylag mégiscsak régies *-ré* formáját örizte meg (Horger, MNyj. 127). A román helynév szóvégi *a*-ja alkalmasint határozott artikulust.

Hoiomba. 1643: Halvány. 1767: Hojvám. Hollyván. 1774: In Hajvány dicto. 1779: A Holoványban. Az Haloványban. 1796: Holvány. 1816: A Holyvánban. 1823: Holvány. 1826: A' Haloványban. 1830: a Halvány. 1853:

Hojván vagy Holvány. 1857: a Halványba. 1862: a hojván. 1868: holvány. 1947: Hojván | 1774: In Hojvanu. 1947: Hojomba (Retteg; SzDMon. V, 531—2; EHA.). — A magyar helynév a magyar *halvány* (~ *halavány* ~ *halovány*) ~ *holvány* (~ *holovány*) 'alveus fluvii vel lacus aqua destitutus; einstiges Flussbett, einstiger See' köznévi helynévként való alkalmazásával alakult. A történeti adatok tanúsága szerint e helynévnek már a rettegi magyarság nyelvében is több alakváltozata lehetett; ezek esetleg különböző időkben keletkezettek ugyan, de a különböző időkben keletkezett alakok egyidőben egymás mellett párhuzamosan is élhettek. Csak így érthető meg a történeti adatokban jelentkező, kavargó sokféleség. A felsorolt adatok között a „szabályos“ *Halovány* ~ *Holvány* ~ *Holvány* helynévalak figyelmen kívül hagyásával csak az 1767. évi *Hojván*, *Hollyván* (olv.: *Hojván*), az 1853-ból, 1862-ből és a mai rettegi népnyelvből ismert *Hojván* forma szorul magyarázatra. Úgy nézem, hogy ez az alak vagy a magyarban, vagy a románban az első szótagbeli szótagzáró *l* és a második szótagbeli ugyanilyen fonetikai helyzetben levő *ny* hang képzésbeli egymásra hatásával, illetőleg hangképzésbeli cseréjével érthető meg: a nem palatalizált *l* a szóvégi *ny* hatására jésült, az *ny* pedig a *-ba* ragos helynévalakban palatális nazálisból bilabiális nazálissá alakult. Számomra valószínűnek látszik az is, hogy az így keletkezett m. *Hojván* ~ r. *Hoivam* helynévi forma *v*-je a románban, sőt esetleg már a magyarban is bilabiális jellegű *β*, illetőleg *u*-szerű hang lehetett, és ez az illabiális *á* hatására illabiális színezetű *u* a magyarban és a románban egyaránt „értelmetlen“ *Hojvám* ~ r. *Hoivam* helynévben a románság ajkán képzés szempontjából könnyen beleolvadhatott a rákövetkező illabiális *á* (~ *a*)-ba. Szerintem ilyenformán az 1774. évi román *Hojvanu* alak *Hoiivanu*-nak, de *Hoiβanu*-, illetőleg *Hoiuanu*-nak is olvasható. Így keletkezhetett aztán román szájon a **Hoiβan* (~**Hoiuan*)-ból, illetőleg a *-ba* ragos **Hoiβamba* (~**Hoiuamba*) alakból előbb *Hoiian*, illetőleg *Hoiamba*, majd az első szótagbeli *o* hatására a ragos formában *Hoiomba* helynévi alak. A rettegi magyarság máig megőrizte a *Holvány*ból az előbb jelzett módon fejlődött

Hojván formát (A β kérdésére nézve l. Petrovici Emil: MNy. LII, 6—10 és MNyTK. 93. sz. 4—6 és utána több hozzászólás: i.h. 11—26. — Uő.: Studii și Cerc. Filiala Cluj, V (1954), 447 és tölem: MNy. LIII, 345 kk., ill. MNyTK. 97. sz. 13; MNy. LVI, 31 kk.; Nyr. LXXXIV, 99; NyM. 217 kk.).

Holumba. 1714: Az Halom alatt. 1753: Az Halmoknál | 1747: La Holumba (Kolozsborsa; BHn. 112—4) || 1782: Gye kitre Holumba. Gye kitre Holumbá (Mánya SzD; EHA.). — Kolozsborsa jelenkori helynévanyagában az 1941-ben lejegyzett román *Holomburi: Holumburile* helynévalak mellett a magyar *Halombak ~ Halambak* névváltozattal is találkozunk (i.h. 124). — Ugyanilyenféle megfeleléssel kell számolnunk a máshonnan idézhető következő román és magyar helynévadatokban: 1715: in loco vulgo dupe Holamul dicto. 1749: Halom alatt. az halmok alatt. az halmokon innét. 1766: A Halom. Halmok alatt. Halmokon innét. A Halmokon túl. Az Halmok felett a Gardon. 1942: Halambak: Halombak ~ r. Holomburi (Ormány SzD; EHA., SzDMon. V, 309) || 1942: Halombok ~ r. Holomburi (Girolt SzD; EHA.). — Az itt felsorolt adatok alapján számomra valószínűnek látszik, hogy a kolozsborsai románság nyelvében még a XVIII. század első felében átkerült a magyar *Halom* helynév határozóragos *Holumba* alakban (l. az 1747. évi adatot!); ebből román ajkon egy tévesen kikövetkeztetett *Holumb* helynévváltozat keletkezhetett (Márton Gyula, A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga: ETIÉvk. 1940—41. 152 és külön Kvár 1942. 36.). Minthogy a fenti történeti adatok tanúsága szerint a régebbi magyar *Halom* helynévalak mellett használatos volt a többes számú magyar *Halmok* forma is, román ajkon szintén keletkezett többes *Holomburi*, illetőleg *Holumburile* helynévi alak. A kétnyelvű magyarság aztán a román többes számú alak hatására a románból visszakölcsönzött r. *Holomba* helynevet *-k* többesjellel látta el; így a mai borsai magyarság nyelvében élő *Halombak ~ Halambak* alak románból való visszakölcsönzéssel és román alaktani hatással magyarítható (L. még erre nézve tölem: *Halombok ~ Halambak*: EM. XLIX, 138—9 és az ott id. irodalmat, illetőleg adatokat).

Hosuaiba. 1642: Hoszu Ayban. 1732: Az Hoszszu ájban. 1942: Hosszuáj ~ Hosszáj ~ Ószajba. Hosszuáj torka. Hosszuáj ódala | 1764: La Fundu Oszojbi. 1770: La Hoszszuájba lá alig (?). 1942: Osojba. Gura Osojbd'i. Fundu Osojbd'i (Páncélcseh SzD. DHn. 54—5, 57, 61). — A magyarba *Hosszuáj* helynév a *hosszú* 'longus; lang' és az *áj* 'vallis; Tal' köznév összetételével alakult; e helynév hangkivetéses és *-ba* határozóragos *Hosszájba* (l. az 1942. évi *Hosszáj* változatot!) formájának átvételeként tekinthető a román helynévalak. Ez utóbbiban feltűnő a szóeleji *h* eltűnése. A magyar *Oszajba* alakváltozat a románból visszakölcsönzött forma.

Hosuba ~ *Husuba* ~ *Husube*. 1642 után: ad locum Setét Rakottyá vocatum... In Hoszszu. 1864: Hoszszuk. 1947: Hosszu | 1820 Lá Kapu Hoszszube^a (Baca; SzDMon. II, 99; EHA. — ^aAlkalmasint elírás *Hoszszub'i* helyett; ez a feltehető *Hosszuba* (*Hosuba*) genitivusa lehetne) || 1820: Kete Láz in Hosube. In Huszube szub Kaszte. In Huszube. In Huszube sub Kaszte la Szedrie. In Huszube kete Láb. In Huszubá tseje lálte. Pinge Huszube. 1825 körül: In Huszuba, gyela valarét. La Huszuba kete Lelestyilor. Hoszube kete Lelest. Hoszszuba gye sub Kaszte Lelestyilor. La Hoszszuba szub Kaszte Lelestyilor. 1864: Husubele (Csicsómihályfalva; SzDMon. II, 433, EHA.) || 1802, 1804: Lá hoszszuba (Dellőapáti SzD; EHA.) || 1622: Hozzu. 1754: Hoszszuba. 1947: Hoszuba | 1947: Hosube (Felőr; SzDMon. V, 355, EHA.) || 1767: Kurta Hosszu. 1774: In Hoszszu. 1774: In Hoszszu. XIX. sz. e. f.: A hoszszuban. 1823: A Hoszszuba. 1898: Hosszuk. 1947: Hoszubák | 1947: La Hosubá (Retteg; SzDMon. V, 533, EHA.) || 1699: Hosszu. 1823: Kő pataka mellett a hoszszuba. a hoszszuba a szőlők alatt. A hoszszuba a falu végén. 1898: Hosszuba dülő | 1864: In Hoszszubá. 1899: In Hosszuba (Szépkényerüszentmárton; SzMon. VI, 432—3, Pesty, MgHnt. XIV/2. 294b, EHA.) || 1947: Hoszuba | 1947: Hosuba (Várkudu SzD; EHA.) || 1767: A Hoszszuba kuthoz jövő véggel. 1822: a' Hoszszuban. 1825: A Hoszszuba | 1767: La Hoszszuba nevü helyben. La Hoszszuba in Rezore. Hoszszuba alias La kérére. 1823: In Hoszszubá. 1824: In Hoszszubá. 1825 La Hoszszuba. 1840: Lá Hoszszuba. 1849 körül: Lá Hoszszuba. XIX. sz. közepe:

lá Hoszsuba intre Péráje (Mocs K; EHA.) || 1832/XIX. sz. közepe: Lá Hoszszubá. 1856 körül: In Hosszuba (Novaly K; EHA.) || 1891: Hosszu. 1942: Hosszu | 1942: Hosuba: In Hosuba (Kalotadámos K; KHn. 47, MelichEml. 365). || 1864: Hosszu oláhul Hoszszúbá a benne el nyulo igen hoszszu földekről. 1891: Hosszu. 1941: Hosszú ~ r. Hosuba (Nagypetri; KHn. 304) || 1941: Hoszubaji rét | 1864: Huszduba (!). 1941: Ritu d'ela Hosuba (Magyarsárd; KHn. 229). — A magyar *hoszszú* 'longus; lang' köznév -ba határozóragos alakja *Hosuba* ~ *Husuba* formában átkerült a románba, majd onnan visszakölcsönzéssel a magyarba. Az új határozóragos alak aztán kiszorította a régi magyar ragtalan alakot. A román *Hosube* és *Hosubele* forma talán egy magyar *Hosszúk* helynév hatására úgy keletkezett, hogy a román lakosság a *Hosuba* alakot -ã végű alanyesetnek érezte, s belőle formálta aztán a *Hosube*, illetőleg határozott artikulussal is ellátott *Hosubele* helynév-változatot. Az ilyenféle alaktani hatásra nagyon érdekes példát találhatni a fennebb Rettegről közölt helynévadatok között. Itt az 1767-ből idézett *Kurta Hosszu* helynév mellett 1849-ből ismert többes számú *Hosszúk* is nyilván úgy keletkezhetek, hogy a jelzett település határában két *Hosszu* lehetett: egy *Kurta Hosszu* (1767) és egy ennél hosszabb *Hosszunak* nevezett terület. A két *Hosszú*-t összefoglalóan természetesen *Hosszúk*-nak nevezték (1898). Miután azonban a románba helyhatározóragos formában átkerült magyar *Hosszu* helynevet a rettegi magyarság a románságtól kizárólag *Hosuba* alakban hallotta emlegetni, *Hosszuba* formában visszakölcsönözte e helynevet, de a két *Hosszu* összefoglaló névként addig használt *Hosszúk* helynévalak helyett a többesjellel megtoldott *Hoszubák* helynévi formát kezdte használni. Alkalmassint román nyelvi hatásnak tekinthető a szóközépi, ikerített *sz* megrövidülése, illetőleg ikertelenedése is.

Hotarba. 1885, 1913: Határba. 1942: Hotárba. Hotárbaji patak. Hotárba feneke | 1942: Hotarba. Valea Hotárbi. Dunga Hotárbi. Ulitsa spre Hotarba (Ördögkeresztúr; BHn. 159—60). — A románba a magyar *határ* 'territorium; Gebiet' köznévből keletkezett *Határ* helynév -ba helyhatározóragos alakja került át; az első szótagbeli *o* nyilván hanghelyettesítéssel került a magyar

a helyére. A románból magyarba visszakölcsönzött *Határba* alakból -i birtokképzős *Határba*i formában a j inetimologikus, hangürtöltő sarjadékhang.

Kementsibea. 1643 után/1770 k.: Kementze. 1747: Kemence. 1754: Kementzében. 1898: Kemenczeben. 1958: Kemence | 1958: Kementsibea (Szék; SzDMon. VI, 423—4; EHA. 52. — Az 1958-ból való adatokat Janitsek Jenő volt szíves rendelkezésemre bocsátani). A magyar *kemence* 'formax; Ofen' köznév helynévként használt és a románba -be helyhatározóragos formában átkerült alakja. A román helynév szövégi a-ja nyilván határozott artikulus.

Kerbe. A kolozsvárral tőszomszédos Kolozstótfalu határából a következő adat idézhető: 1812: „La Kertbe és la Roze nevezetű Helyeken“ (EHA.). Janitsek Jenő szíves írásbeli közléséből tudom, hogy a címszóul irt helynév a falutól északnyugatra eső — a falu öregei szerint — egykori urasági gyümölcsöskertre vonatkozik. Az ejtett alak fonetikai okokból kétségtelenül csak a *Kerbé* forma s nem az 1812-ből idézett *Kertbe* alak lehet.

Ketserbe. 1644; 1765: Keczer. 1947: Kecerbék | 1947: Ketserbe (Várkudu; SzDMon. IV, 433, EHA.). — Az ismeretlen eredetű *Kecer* helynév -be helyhatározóragos alakban átkerült a románba, majd onnan visszakölcsönzéssel *Kecerbe* formában a magyarba. Minthogy azonban alkalmasint két *Kecer* (pl. *Hosszu-* és *Rövid-* vagy *Nagy-* és *Kiskecer* is) lehetett, ma a két *Kecer* összefoglaló neveként a magyarban a többes számú *Kecerbék* helynévi alakot használják (l. még előbb a kolozsborsai *Halombak* és a rettegi *Hoszzubák* helynévvel kapcsolatban mondotakat).

Kisaba. 1932: A Kisábába | 1820: In Kisábe Gyin szusz gye Kisábe. In Ritu Kisébi. In ritu Kisébi. In Kisábe mnyike. In Kisábé tse mnyikeke. In Kisábe máre. La kisábe káre éj máj máre. Lá Kisábe átse mnyike. In 'T'ys ábe (!). 1825 körül: In Kisaba. In Kisábi, Ritu kisebi. 1932: Ritu Kisébi (Csicsómihályfalva SzD; EHA.). — Magyar nyelvű történeti adatok hiányában egy feltehető *kis* 'parvus; klein' + *áj* 'vallis; Tal' helynévi összetételnek a románba határozóragos formában való átkerülésével ma-

gyarázható a román *Kišaba* és ennek magyarba való visszakölcsönzésével a magyar *Kisába*, inessivus raggal *Kisábaba* helynévalak.

Kišmalomb. 1754: A' Kis Malomba. 1820: Kis Malomba. A' Kis Malomnál 1932: Kismalom | 1932: la Kismalomb (Baca SzD; EHA.). — A magyar *kis* 'parvus; klein' és a *malom* 'molendinum; Mühle' köznévvvel alakult magyar *Kismalom* helynév egy malomra és később jelölésköri tágulással ennek környékére vonatkozhatott. E helynév *-ba* helyhatározóragos alakjából vonódhatott el a románban a címszóbeli helynévváltozat.

Kištelebe. A maros-tordai Mezőbánd 1864-ben feljegyzett egyik *Kis telek falva* helynévvvel kapcsolatban az összeíró megjegyzi, hogy az uraji románok lá *Kis-telebe* alakban mondják (Pesty, MgHnt. XXVIII). A magyar helynévalakkal kapcsolatban a következő történeti adatok idézhetők: 1668: A' Kis Telekben. 1669: A' Kis telek bertzén. 1856: A' Kis Telekben (Imreh Barna: EM. XLVII, 318). A címszóbeli helynévalak feltehetőleg a hivatkozott magyar helynévnek a rövidebb *Kis telek* változatának *-be* ragos formájából (*Kis telegbe*) az uraji románság ajkán alakult.

Kišnirbe. 1737: A Kis Nyirban. 1754: a' Kis Nyirbenn. 1805: A kis Nyirben. 1941: Kisnyir | 1914: La Kižnirbe (Magyarókereke; KHn. 92, 95, 97). — A magyar *Kisnyir* helynév a *kis* 'parvus; klein' és a *nyir* 'betuletum; Birkenwald' köznévvvel alakult. Minthogy a *nyir* szó *i*-je feltehetőleg eredetibb veláris *i*-ből fejlődött, e szóhoz régebben mélyhangú toldalékok járultak. A címszóbeli román helynévalak azonban nem a régibb magyar határozóragos *Kisnyirba* (1737), hanem az újabb *Kisnyirbe* (1805) magas hangú határozóragos helynévváltozat átkölcsönzésével került át a románba.

Kolimbă. 1784: A' Kojinkba. A' Kojimba. 1825: a Kóinknál. 1937: Kójink. Kójink feneke | 1937: Kolimba, Fundu Kolimbi (Szásznyires SzD; EM. XLII, 248 és ETF. 91. sz. 55). — Az ismeretlen, alkalmasint szász eredetű helyhatározóragos magyar *Kojimba* helynévalak románba való átvétele. A címszóbeli nominativusi és a *Fundu Kolimbi* szerkezetben előforduló genitivusi alak arra mutat,

hogy az átkölcsönzött helynév a románban az -ă végű tulajdonnevek csoportjába tagolódhatott bele.

Koroiba. 1776: Korodgya. 1864: Korogy. 1944: Kórógy. Kórógycsorgója | 1944: Koroiba. Părău koroibi (Ördöngösfüzes SzD; EM. XLIX, 221, 238 és ETF. 180. sz. 6, 23). — A magyar Kórógy helynév a *kóro* 'frutex; dürre Pflanze' köznév -gy névszóképzős származéka lehet. A magyarból inessivus raggal átkerült helynévben a -ba rag előtti -gy-ből az *i* feltehetőleg román fejlemény.

Košniiba. 1947: Kosnyiba | 1947: Košniiba (Almásmalom SzD; EHA.). — A ma értelmetlennek tetsző helynév nagy valószínűséggel a régebbi magyar *Kovácsné* vagy *Kovácsnyil* helynév elalaktalanodásával keletkezett. Ez utóbbi két helynévre a következő történeti adatok állnak rendelkezésemre: 1751: Kovács nyilban. 1754: A Kovácsnéba. 1760: A Kovácsnéba a kutnál (EHA.). — A forrásokban irodalmias-köznyelvies formában megőrzött *Kovácsné* helynév -né nőnévképzője az *i-ző* almásmálomi nyelvben kétségtelenül -ni alakú volt. A magyar határozóragos *Kovácsniiba* vagy a *Kovácsnyilba* helynévből már magyar szájon is keletkezhetett **Koβácsniiba* > **Koásniiba* > **Kosniiba* helynévvaltozat úgy, hogy e változatok alakulásában szerepet játszott a helyi román lakosság is. A címszövebeli forma véglegesen a románban az *n* jésülésével alakulhatott ki, s innen kölcsönözte vissza az almásmálomi magyarság. E helynevet a magyar lakosság helyhatározóként ilyenformán használja: „Menyek a *Kosnyibába*“.

Krišaiiba. 1760: Krisájba. 1782/1789 A Krisájbaban | 1782/1788: In Gyalu Krisijbi. In gyalu Kriseibi. In nyisloku Krisybi. In Mnyisloku krisiejbi (Forró AF; MNy. XXXV, 113, EHA.). || 1782: Gyalu Krisajbe (Marosgezse AF; MNy. i.h.) — Mindkét pontról idézett helynév hihetőleg egy eredetibb magyar *Kórisáj* helynév -ba ragos alakjából román szájon keletkezett olyanféle helynévforma, mint a kolozsborsai *Keresztáj*ból románba átkerült, majd onnan visszakölcsönzött *Kresztáj* ~ *Krisztáj* (BHN. Mut.). Az elsőként közölt történeti adat tanúsága szerint a forrói magyarság ragos alakban visszakölcsönözte, és már a XVIII. század végén kétszeres inessivus raggal használta a helynevet.

Lodba. 1769: Lak. 1831: Lakba 1944: Lak | 1944: Lodba (Ördöngösfüzes SzD; EM. XLIX, 221, 240 és ETF 180. sz. 6, 25). — A román helynév egy ejtésben *Lagba* hangzó magyar inessivus-ragos helynévforma átvétele; ebből *a : o* hanghelyettesítéssel feltehetőleg *Logba*, majd a mai román alak fejlődött (l. még i.h.).

Malomba ~ *Molumba*. 1868: Malomagya. 1931: Malomba (Marosdécse; EHA.). — A magyar *Malom* helynév helyhatározói *Malomba* alakban átkerült a románba, majd onnan ilyen határozóragos formában visszavetette a magyarság is. A helynév eredetileg kétségtelenül egy *malomra* és környékére vonatkozó helynév lehetett, a *malom* elpusztulása után azonban a marosdécsei magyarság a román szájról gyakran hallott *Malomba* (olv.: Málambá) alakban már nem érezte a magyar *malom* köznévből való alakulást, és így román szájról visszakölcsönözte a *Malomba* alakot. Ezért ma a kérdéses helyre igyekvő marosdécsei magyar a tudakozó kérdésére így felel: „Menyek a *Malombába*“ (l. még MNy. XXX, 166 és tölem: Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket? Kv 1938. 10). — A Balázsfalva környéki Búzásbocsárdról a következő idevonható helynévalakot ismerjük: 1794: A *Molumba* nevezetű helyen. 1806: A Kis *Malomba* Padgyába. A Nagy *Malombába*. 1819: A *Malomba* nevezetű helyben. a *Malombába*. 1826: A *Molumba* Padján. A *Molumbába*. A nagy *Molumbába*. 1839: A Nagy *Malumbai* Láb (sz). 1864: *Molumba* (Pesty, MgHnt. XV, 56a; EHA.). A Búzásbocsárdal tőszomszédos Alsókarácsonyfalváról is idézhető 1864-ből a búzásbocsárdi határszéllel szomszédos terület nevéként a román *La Molumba* helynév (Pesty, MgHnt.); ez a helynév kétségtelenül szintén a magyar *malom* köznévrégiségbeli vagy nyelvjárási *molom* alakjának román szájra helyhatározóragos formában átkerült fejleménye.

Martomba. 1754: a' Martonbann. 1941: Martonfenik | 1941: La Martonba. D'alu Martombi. Bäiile Martombi (Farnos; KHn. 286, 289, MelichEml. 366). — A magyar helynév alkalmasint a magyar *Márton* ~ *Marton* személynévvel azonos; ennek a *-ba* határozóragos alakja került át a románba. Hogy maga a helynév pusztán személynévből alakult helynévnek vagy valamilyen jelzős szerkezetből elvont helynévformának tekintendő-e, az a

címszóbeli román átkölcsönzéses alakkal kapcsolatban lényegtelen kérdés.

Meskementsiba. 1947: Mészkemence | 1947: La Meskementsiba (Álmásmalom SzD; EHA.). — A román helynév a *mész* 'calx; Kalk' és a *kemence* 'fornax; Ofen' köznévből alakult helynév *-ba* helyhatározóragos alakja. Mint-hogy a magyarban a ragos alak csak magashangzós *-be* ragos forma lehetett, feltehetőleg az e település helynévanyagából ismert mélyhangú *-ba* határozóragos alakban átkölcsönzött helynevek (*Gärgäišiba*, *Gat'aba*, *Koš'iba*, *Ned'iba*, *Sikraba*, *Solomba*) hatásának lehet tulajdonítani a címszóbeli alak mélyhangú voltát.

Nadba. 1864, 1891: Nád. 1941: Nátpaták. Nátpataka | 1941: Päräu d'ila Nadba. Päräu la Nadba (Magyarókerke; KHn. 94—5, 97, 100, MelichEml. 366). — A román helynévalak a magyar *nád* 'arundo, canna; Rohr' köznévvvel alakult helynév *-ba* helyhatározóragos formában való átkölcsönzése.

Nad'aiba ~ *Ned'iba*. 1673: Nagy Ayba(n). 1947: Nagyáj | 1947: Ned'iba (Álmásmalom; EHA.) || 1785: A nagyájban. 1834: A Nagy Ajba. A' Nagy Allyba. A' Nagy Ajbéli Nevendék Erdők között || 1797: In Nagyajba nevezetű Hellyen (k). In Gyelnicze Nagyajba (!k). In Gropa Nagyajba (!k). Gyin gurá Nagy ajbi (sz). 1827: A Nagy ajba (k). Lá Gropa Nagy Ajbi (k). Rezeru a nagy ajbá (k). Gyelnitzá in Nagy ajba (k). 1834: La Nagy Ajba. La Gura Nagy Ajbi (Göc SzD; EHA.). — A címszóbeli román helynév a magyar *nagy* 'magnus; gross' és a köznévi szerepben kihalt *áj* 'vallis; Tal' köznévvvel formálódott helynév *-ba* helyhatározóragos alakjának átkölcsönzésével került át az almásmálomi és a göci román helynévanyagba.

N'irba. 1793: Nyir n. Bokros hely. 1941: Nyir | 1941: N'irba (Magyarkiskapus; KHn. 171, 173). — A magyar *nyir* 'betuletum; Birkenwald' köznév *-ba* ragos alakja (l. még MelichEml. 366).

Oradba. 1754: Az orádba. Az Orát (!) felet. 1809: az Oradba v. Órádba. 1941: Óráti kut. Óráti düllő | 1941: Fintina la Oradba. La Oradba (Szucság; KHn. 153—4, 156, MelichEml. 366). — Az először 1343-ban jelentkező, majd elpusztult, illetőleg Szucság határába olvadt *Orad*

nevű település (l. Csánki V, 389—90, KHn. 243, 252) nevének *-ba* helyhatározóragos alakja.

Oroskutrá. 1407: intra loca Orozkuth ... apellata. 1673: Oroszkut alat. 1795: Az oroszkutnál 1947: Oroszkut | 1947: La Oroszkutră (Almásmalom; SzDMon. V, 120—1, EHA.). — A magyar orosz nép-, esetleg belőle alakult családnév és a *kút* 'fons; Brunnen' köznév összetételével képződött *Oroszkút* helynév *-ra* határozóragos átkölcsönzése. A magyar ragvégi *-a* helyén az *-ă* román fejlemény.

Padba ~ Podba. 1754: a Padbann. 1813: A' Padban. 1891, 1941: Pad | 1941: Podba (Magyarókerke; KHn. 92—5, 97; MelichEml. 366) || 1864: Pad. 1944: Pad. Pad uttya. Padi sikátor | 1944: Podba. Drumu podbi. Uli-čora podbi (Ördöngösfüzes SzD; EM. XLIX, 221, 246). || 1868: Pad 1941: Pad. Kispad. Padjuka | 1941: Padba. Padba mika la Padba (Sztána; KHn. 308, 310). — A magyar *pad* 'dorsum collis planum; flacher Rücken eines Hügels' helynév *-ba* határozóragos alakja. A magyarókerkei és az ördöngösfüzesi román változat *a: o ~ o* hanghelyettesítéssel átalakult forma a sztánai magyar *Padba* a románba illabiális *a-kkal* került át.

Paloba: 1754: A' Palloba. 1820: Paloba. A' Palubaba | 1820: Pe Paloba (Baca SzD; EHA.). 1810: Palló | 1947: Paloba (Felőr; SzDMon. V, 355; EHA.). || 1864: Palló. 1944: Palló ~ r. Paloba. Drumu palobd'i (Árpástó; SzD Mon. II, 69; EM. L, 310, és ETF. 197. sz. 32, MNy. XL, 63). — A magyar *palló* 'ponticulum' köznévvél alakult helynév *-ba* határozóragos formája. Az 1820. évi adat tanúsága szerint a magyarból románba átkerült határozóragos alakot a bacai magyarság már legalább a XIX. század elején visszakölcsönözhetette.

Perečembea. 1946-ban végzett mezőségi gyűjtésem rendjén Magyar palatkán jegyeztem le a címszóbeli román és a magyar *Perecsen* helynévalakot. Ezeknek egymáshoz való viszonya nyilvánvalóan csak az lehet, hogy a román forma egy magyar határozóragos *Perecseme* helynévalak átkölcsönzésével keletkezett. — Az r. *-a* szóvégre nézve l. a *Bekimbea*, *Boršoserbea*, *Hidegkutrea* és *Kementsibea* címszó alatt mondottakat.

Pokolbă. 1731: Pokol. 1789: A Pokolba. 1937: Pokolhíd | 1937: Pokolbă (Nyíres; EM. XLII, 257 és ETF. 91. sz. 64).

— A magyar *pokol* 'infernus; Hölle' köznévből alakult *-ba* ragos helynév románba átkerült formája.

Popojaba. 1754: a Popalyában. A popojaban. 1797: A Popojábába (sz) | 1754: In Gura Popojábi. In Popojaba linge paro. 1794: In Popajaba. 1797: In gurá Popojába. In Popojábe (sz). de din Fundu Popajébi (sz). In Pereu Popojébi. 1827: In Popojába (sz). In Popajába (sz). In Popojábe (sz). In fundu Popojebgyi (k). In gura Popojebi. 1864, 1899: Popojaba (Vízszilvás SzD; EHA., Pesty, MgHnt. XIV/2. 315a). — A magyar *pap* 'sacredos, parochus; Priester, Pfarrer' és az *áj* 'vallis; Tal' köznévvvel alakult magyar *Papája* helynév *-ba* helyhatározóragos alakja. Ez a teljesen elrománosodott Vízszilváson már 1754-ben előforduló román helynévalak a legrégebbi típusú helynévkölcsönzéses esetek közé tartozik.

Reskudba. 1754: A Réz kutnál. 1769: A Rézkutba. 1899: Rézkut. 1947: Részkút | 1947: Reskudba (Vice; EHA.) — A magyar helynév a *réz* 'cuprum; Kupfer' és a *kút* 'fons; Brunnen' köznévből alakulhatott, bár az előtag esetében gondolhatunk a *rész* 'pars; Teil' köznévre is. A helyhatározóragos *Rézkútba* helynév már a magyar kiejtésben is tulajdonképpen *Részkudba*-nak hangzott, és így érthetően a címszóbeli alakban került át a románba.

Rokot'aba. 1793: A' Rakottyába. 1941: Rakottya | 1941: La Rokot'aba. Parău la Rokot'aba. Maržine la Rokot'aba (Magyarókerke; KHn. 93—5, 97, 100; MelichEml. 366). — A magyar *rakottya* (~ *rekettye*) 'siler; Bachweide' köznév *-ba* helyhatározóragos alakja.

Samožba. 1947: Szamosbá | 1947: Samožba (Felőr SzD; EHA.). — Nyilván a *Szamos* folyónévnek a románba magyar *-ba* helyhatározóragos formában átkerült és onnan a magyarba visszakerült alakja. A mai magyar helynévi forma *-ú* véghangzója nyilván román nyelvi kölcsönhatással került be a román nyelvet anyanyelvi fokon beszélő felőri magyarság e helynévébe.

Saralimba. 1754: A' Sárájimba. 1784: A' Sárájimba. 1937: Sarájing. Sarájing uttya | 1937: Saralimba. Drumu la Saralimba. Ulica la Saralimba (Szásznýires; SzD; EM. XLII, 254 és ETF. 91. sz. 66). — A címszóbeli román helynév az ismeretlen eredetű magyar *Sárájim* helynév

határozóragos alakjának *j:l* hangcserével átkerült formája.

Saraștaliba. 1942: Sárostele. Sárosteleji ut | 1942: Sārastaliba. Drumu la Sarastaliba (Ördögkeresztúr K; BHn. 160). — Bár támogató történeti helynévadatunk nincs rá, az 1942-ben lejegyzett magyar helynév egy *Sárostelek*, illetőleg a-zó *Sárastelek* [*sáros* 'lutosus; kottig' + *telek* 'ager et campus incultus; Wüste, unbehauter Acker' (vö. NySz., OklSz.)] helynévváltozat fejleménye lehet. Ez határozóragos alakban átkerülhetett a románba, s ottan keletkezett formájában visszahatva az eredeti magyar helynévváltozatra, hangalakjában ezt is megváltoztatta.

Simbokorba. 1769. Sombokor. 1779: A Sombokorba. 1831: Sombokorba. 1944: Sombokor | 1944: Simbokorba (Ördögösfüzes SzD; EM. XLIX, 221, 248 és ETF. 180. sz. 6, 33). — A magyar *som* 'cornum; Kornkirsche' és a *bokor* 'dumus; Gebüsch' főnévből alakult helynévi összetétel *-ba* helyhatározóragos formája.

Soșba. 1648: Az Soosban. 1686: A Sósba(an). 1822: A Sósba. 1823: A Soosban. 1825: A Sosba. 1849: Sosba. 1864: A Sosbába. 1941: Sózsbba | 1822: In Sosba ketre Teu. 1864: Pe Sosbá. XIX. sz. közepe: Lá Sosbá gyin susz (Mocs K; EHA. Pesty MgHnt. XXII. 365b, MNy. XXXVII, 122—3) || 1643: Sós. 1947: Sózsbba árka | 1947: Päräu Sozbi (Kismonostorszeg; SzDMon. V, 196, EHA.). — A magyar *sós* 'salsus; salzig' köznévvvel alakult eredetibb *Sósföld*, *Sósmező*, *Sóspatak*-szerű helynévi összetételből jelentéstapadással kivált *Sós* helynév *-ba* határozóragos formája. A románság e ragos helynévalakot legalábbis a múlt század elején már használhatta, s aztán ugyane század derekán már a ragos alak visszakerült a magyarság helynévkincsébe is. Az 1864-ből való adatból ugyan a magyarban raghalmozásos alapalakra következtethetnénk, 1941 táján azonban az itteni magyarság a *Sózsbba* alapalak mellett a határozóragos *Sózbába* formával élt.

Savakutra. 1947: Szávakút | 1947: La Savakutra (Almásmalom SzD; EHA.). — A román *Sava* család és a magyar *kút* 'fons; Brunnen' köznévvvel alakult magyar *Szávakút* helynév *-ra* határozóragos formájának átvétele.

Sejkekutra. 1673: Szöke kuttyanal. 1898: Szőjkekut patak. 1947: Szőjkekút | 1947: La Sejkekutra (Almásmá-

lom; SzDMon. V, 120—1, EHA.). — A magyar *szöke* régiségbeli és nyelvjárási *szőjke* (OklSz., MTSz.) és a magyar *kút* 'fons; Brunnen' köznévből alakult *Szökekút* ~ *Szőjkekút* helynév *-ra* helyhatározóragos alakjának átkölcsönzése.

Sekelbe. 1775: A Székelbe | 1754: In Székellyben. 1804: In Szekellyben. La Szekelben (Magyarborzás SzD; EHA.). — A viszonylag csak későről adatolható magyar *Székel* ~ *Székely* helynévről nem dönthető el, vajon a *székely* 'siculus' néprész-, esetleg a belőle alakult családnévből vagy pedig a *szék* 'stagnum, loca lutosa; Sumpf' és az *el(ü)* 'pars ulterior; entferntere Seite' köznév összetételével formálódott helynév-e. Ez utóbbi eset olyan alakulat lenne, mint az *Erdély* országrész név. A román jétlen *Sekelbe* alak inkább az utóbbi származtatására utal, mert egy magyar határozóragos *Székelybe* alakból a románba inkább *Sekeibe* formát várnánk. Még ez utóbbi megfontolás esetében sem zárható azonban ki a *székely* nép-, illetőleg családnévből származás, hiszen e népnévnek volt a régiségben s van ma is a nyelvjárásokban jétlen alakváltozata (*székel*) is.

Sikraba. 1850—60: Szék. 1947: Szik | 1947: Sikraba (Almásmálom SzD; EHA.). — A román helynév a kétszeres határozóragos át- és visszakölcsönzésnek érdekes esete. Az eredetibb magyar *i-ző Szik* helynév *-ra* határozóragos alakja *Sikra* formában kerülhetett át a románba. Ezt feltehetőleg visszakölcsönözhetette a magyar lakosság úgy, hogy aztán a magyarban a ragtalan *Szik* alak mellett párhuzamosan a ragos *Szikra* alak is élt. Ebből természetesen a magyar lakosság ajkán is határozói formában *-ba* helyhatározóragos *Szirába* alak volt használatos. A továbbiakban aztán a magyar lakosság nyelvében a kettős alakból (*Szik* : *Szikra*) ragtalan alakként az előbbi győzött, a románság nyelvében azonban a közben már átkerült kétszeres magyar határozóragos forma állandósult.

Silajbe. 1716: a Szilájba. 1753: Az Szilajban. 1789: az Szilajban. 1804: A Szilaj n. Lábba | XIX. sz. közepe: Szilájbe (Kolozsborsa; BHn. 112—5, 117, 119—20, 122—4). — A magyar *szil* 'ulmus; Ulme' és az *áj* 'vallis; Tal' köznévből alakult kolozsborsai *Sziláj(a)* helynév román tör-

téneti és jelenkori adatai ezek: 1792: In Szilája. In Szilaja. 1864: Silaja. 1941: Silaia (i.h.). Az egyetlen múlt század közepi *Szilájbe* adatból tehát csak rövid életű kölcsönzésre lehet következtetni. A kolozsborsai román helynévanyagban van ilyen *-ba* határozóragos átkölcsönzés meg több más ilyenféle érdekes eset (L. előbb a *Hársamba* al. és MelichEml. 363—71.).

Silba ~ *Silbe* ~ *Silbea*. 1730: Az Szilba nevű helylén. 1766: a Kis Silba nevezetű Föld. 1786: Szilbába a' Szamos felől (sz). 1813: a Szirba nevű alsó Lábba, a Sirba (!) nevű Felső Lábba | 1807: In Szilbe. La Szilbe Szubt Pogyeréj. 1899: Silba (Szentmargita SzD; EHA.). || 1759: A Szilben. 1946: Szil | 1946: Silbea (Magyarpatatka K; EHA.). — A *szil* 'ulmus; Ulme' köznévi magyar *-ba* határozóragos formájából átkölcsönzött román helynév-formaként inkább régebbi *Silba* alakot várnánk, s helyette mégis előbből idézhető a magashangú *Silbe* alak. Ebből arra következtethetünk, hogy a szentmargitai magyarság nyelvében egy időben párhuzamosan együtt élhetett a régebbi mélyhangú és az újabbnak tekinthető magashangú ragos forma. Az átkölcsönzött kettős román helynév-változat alkalmasint egy ilyen, az átadó nyelvben a múlt században meglevő ejtésbeli ingadozás visszatükröztetőjének tekinthető. Az 1813-ból idézett *Szirba* alakváltozat alkalmasint csak a tollbamondással író forrászerkesztő kezétől a hasonhelyi (homorgán) képzésű *l* és *r* felcserélése és esetleg a *sirba* táncnév alaki hatása révén került bele a forrásba.

Silbe. A Nagyenyed környéki Magyarbagóról egy főként román helynévalakot tartalmazó keltezetlen, de 1850—1860 közötti időre tehető forrásból ismert *Szilbé* helynév a magyar *szél* 'confinium, finis; Gegend, Grenze' köznévi *i*-ző *szil* formájának *-be* határozóragos alakja. A helynévre ugyaninnen az előbbi századból a következő magyar alakot idézhetjük: 1764: A Szélben (EHA.).

Siložba. 1769: Szilos. 1864: Szilas. 1944: Szilas. Szilasbüke | 1944: Siložba. Päräu Siložbi. Fäzetu Siložbi (Ördöngösfüzes SzD; EM. XLIX, 250 és ETF. 180 sz. 35)|| 1899: Lá szilosba [Szamosújvárnémeti; EHA.]. — A magyar *szilas* ~ *szilos* 'reich an Ulmen' köznévből alakult

határozóragos magyar *Szilosba* (ejtve: *Szilozsba*) helynév átkölcsönzése.

Solomba. 1754: A Szalvánban. A' Szalványba. 1947: Szelvány | 1947: La Solomba (Almásmalom SzD; EHA.). — A magyar *aszal* 'torreo; trocken, rösten' ige deverbális *-vány* névszóképzős származékából a magyarban szóeleji szóhatár-tévesztéssel alakult a magyar *Szalvány* helynévváltozat olyan formán, hogy az eredeti helynév szókezdő *a*-ját határozott növelőnek fogták fel (vö. pl. *Amadéfalva* > *Madéfalva*). Ez a rövidült alak került át *-ba* határozóragos formában a románba. Megjegyzendő, hogy az 1754-ből idézett adat tanúsága szerint az eredetibb magyar nyelvjárási ragos alak a *Szalvámba*, sőt esetleg **Szalbámba* lehetett; ennek az alaknak a románba való átkerülése, úgy látszik, a magánhangzók vonatkozásában hanghelyettesítéssel, illetőleg a β hatására hasonlással volt kapcsolatos.

Surdukaba. 1732: az Szurdukáb(an). 1788: A Szurdokajban. 1942: Szurdukáj: Szurdukába. Szurdukáj torka. Szurdukáj feneke | 1770: „In Szurdukábá in Fedset a Fiak irtottak egy darab kaszállot“. 1942: Surdukaba. Gura Surdukäbd'i. Fundu Surdukäbd'i (Páncéleseh SzD; EHA., DHn. 56, 60). — Érdekes, hogy a *szurdok* 'angulus; heimlicher Winkel' és az *áj* 'vallis; Tal' köznévszószerkezetével alakult *Szurdukáj* ~ *Szurdukáj* helynévnek alkalmasint román nyelvi hatásra a magyarban is már 1732 táján keletkezett *Szurduka* formája, s a feltehetőleg eredetibb *Szurdukáj* csak a század végéről mutatható ki, akkorról, mikor jelentkezik már a románba átkerült helyhatározóragos alak is.

Telegbe. A régi szolnok-dobokai Dellőapáti román helynévanyagából idézhető 1804-beli *In Telegbe* helynévi adatban (EHA.) a magyar *telek* 'ager et campus incultus' *-be* helyhatározóragos alakja őrződött meg. Az 1864-ből ugyanonnan ismert *Telegd* (SzDMon. III, 261) alighanem a címszóbeli névalak tudálékos visszamagyarítása.

Teret'ibe. 1727: Terethe. 1732: Teréte. 1747: Tereti. 1825: Teréte. 1958: Teréte | 1958: Terét'ibe ~ Teret'ebe (Szék; SzDMon. VI, 423—4, EHA.). — Az 1958-ból való adatokat Janitsek Jenő volt szíves helyszíni gyűjtéséből rendelkezésemre bocsátani). — Az ismeretlen eredetű ma-

gyar *Teréte* helynév *-be* határozóragos alakja. A jétlen magyar alakkal szemben az átkölcsönzött román helynévi formában a *t'* kétségtelenül román nyelvjárási fejlemény. A mezőségi román nyelvjárás különben nagymértékben jésítő jellegű.

Tohelbe. 1802, 1804: In Tohelbe (Dellőapáti; EHA.). Mint az 1864-ből idézhető *Tóhelybe* (EHA.) írásváltozat is mutatja, a címszöbéli helynévalak a magyar tó 'lacus; See' és a *hely* 'locus; Ort' köznévvvel alakult *-be* határozóragos helynévkölcsönzés esetének tekinthető.

Varbá. 1765: Vár. 1947: Várba | 1947: Pe Varba (Várkudu; SzDMon. IV, 533, EHA. 52). — A magyar *vár* 'fortalitium; Burg, Festung' köznévé a magyar helynévi használatból *-ba* helyhatározóragos alakban került át a románba; az 1947. évi magyar adat tanúsága szerint onnan ezt a ragos alakot kölcsönözte vissza a várkudui magyarság.

Veret'íbea. 1766: Verétej. 1766: Veréte. 1779: A Verété Benn. 1944: Veréte. Veréte ajja. Veréte teteje | 1944: Veret'íbea. Su veret'íbea. D'alu veret'íbea (Ördöngösfüzes SzD; EM. XLIX, 221 252 és ETF. 189. sz. 6, 37). — Az ismeretlen eredetű *Veréte* helynév magyar határozóragos formájának átvétele. A román szövégi *-a* nyilván nőnemű határozott artikulusz (igy i.h.).

Vigbe. 1891: Végd(ülő). 1941: Vig | 1941: In Vigbe (Katlodámos; KHn. 46, 48). — A magyar *vég* nyelvjárási *víg* 'finis, extremitas; Ende' köznévé *-be* helyhatározóragos alakjának átvétele. A helynévé valóban a damosi határ szélének egy részére vonatkozik (i.m. 47. lapján levő térkép 101. számát).

Zedembe. 1766: Zsédén. 1864: Kis-Zsédén. Nagy Zsédén. 1944: Zsédén. Kiszsédem. Nazzsédem | 1944: Zedembe műiku. Zedembe mare (Ördöngösfüzes SzD; EM. XLIX, 221, 237, 244, 252 és ETF. 180. sz. 6, 22, 29, 37). — Az ismeretlen eredetű magyar *Zsédén* helynévé *-be* határozóragos alakjának átkölcsönzése.

3. Az itt fennebb külön-külön elemzett Isztambul-típusú helynévadatok részlettanulságainak összegezése során elsőként arra kell ráirányítanom a figyelmet, hogy a magyarból románba a helynevek szinte kizárólag *hol?*, illetőleg *hová?* kérdésre felelő helyhatározóragos formá-

ban kerültek át. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni a következőket:

Eléggé ismeretes, hogy a *hol?* kérdésre felelő eredetileg *-ban*, *-ben* ragos határozói alakok nemcsak az erdélyi, hanem más magyar nyelvjárásokban, sőt a köznyelvben is csaknem mindenütt szinte teljesen elavultak (a nyelvjárásokra nézve l. Horger, MNyj. 125); így a *hol?* kérdéses *-ban*, *-ben* helyhatározók ma a kiejtésben egybeesnek a *hová?* kérdésre felelő *-ba*, *-be* ragos helyhatározókkal. Érthető tehát, hogy a magyarból az erdélyi román helynévkincsbe is csak *-ba*, *-be* helyhatározóragos helynévalakok kerülhettek át, és így természetesen csak ilyen ragos helynévi formákat kölcsönözhetek vissza a románból és láthattak el helyhatározói használatban újra inessivus raggal az erdélyi magyar nyelvjárások is. Az *e* típusba tartozó eddig ismeretes esetek legtöbbször ilyen *-ba*, *-be* formában átkölcsönzött helynévalak. Mindössze egy település, Almásmálom jelenkori helynévanyagából tudunk négy csak *hová?* kérdésre felelő *-ra*, *-re* határozóragos kölcsönzéses esetet kimutatni (l. fennebb a *Hidekutrea*, *Oroskutra*, *Savakutra*, *Seikekutra* címszót). Jóllehet a *-ra*, *-re* ragos átkölcsönzéses alakok számát az ezutáni helynévgyűjtés szaporíthatja, nagy valószínűséggel előlegezhető az a vélemény, hogy a további kutatás is majd többségében inessivus-illativus és nem sublativus-ragos átkölcsönzéses formákkal gyarapítja ilyenemű adatainkat, hiszen a magyarban jóval gyakoribb a helyneveknek inessivus-illativus, mint sublativus-ragos használata. Számomra feltűnő ugyan, de az egyes címszók alatt mondottak értelmében talán kielégítően megmagyarázható az, hogy ugyanazon település román helynévkincsében a magyar *-ra* ragos helynévalaknak kétszer *-ra* (*Savakutra*, *Seikekutra*), egyszer *-ră* (*Oroskutră*), egy esetben pedig *-rea* szóvég felel meg (A valószínű magyarázatot l. az egyes címszók alatt). A történeti adatok között azonban nem akadtam egyetlen ilyen *-ra*, *-re* ragos átkölcsönzéses alakra sem.

4. Ha aztán képzeletben térképre vetítjük az eddigi kutatás eredményeképpen előkerült ilyen típusú adatokat, és tekintetbe vesszük a vizsgálódásunk körébe vont ilyen jellegű helynévadatok előfordulását, illetőleg az egyes

ilyen típusú adalékokat szolgáltató pontok népi összetételét, gondolom, mind nyelvföldrajzi viszonylatban, mind pedig az át-, illetőleg visszakölcsönzés nyelvi körülményeinek vonatkozásában figyelemre méltó észrevételeket tehetünk.

A máig ismert adatok arra mutatnak, hogy az itt tárgyalt típusba tartozó át-, illetőleg visszakölcsönzéses helynévformák elterjedési területe nyugaton Kalotaszeg egyik legnyugatibb pontja, Magyarókeréke, kelet felé a Nagy-Szamos mentének Bethlentől nyugatra eső szakasza, a Mezőségnek a Nagy- és Kis-Szamos meg a Maros közé eső része, a Kis-Szamos mente, illetőleg a beletorkolló Dobokai- meg Borsa-völgy vidéke. E nyelvföldrajzi területtől kissé elkülönödvé délebbre, Nagyenyed és Balászfalva táján is van néhány olyan település, ahonnan a történeti és jelenkori anyagból *-ba*, *-be* ragos átkölcsönzéses és visszakölcsönzéses helynévadatok kerültek elő. Az itt vizsgált típusba tartozó helynevek földrajzi elterjedésének ez a körülhatárolása korántsem tekinthető véglegesnek. Teljesen valószínű, hogy az ezutáni levéltári és helyszíni gyűjtőmunka az itt rögzített nyelvföldrajzi kereteket jelentősen tágíthatja dél-délkeletj irányban a Marostól délre, a Küküllők felé, délnyugatra a régi Hunyad megye, sőt északnyugatra a Szilágyság és Szatmár vegyes román—magyar lakosságú részei irányába is.

5. A vizsgált kölcsönzéses helynév-típus nyelvföldrajzi elterjedése mellett érdemes figyelmet szentelni az át-, illetőleg visszakölcsönzés nyelvi körülményeire is. Az előbb körülhatárolt területen olyan vegyes, magyar—román településpontokról származnak adataink, ahol a magyarság évszázadok óta szoros gazdasági, társadalmi, sőt rokonsági kapcsolatban él a románsággal. Ennek természetes velejárója az olyan jellegű kétnyelvűség, amelyben a román lakosság számbeli túlsúlya miatt a két nép érintkezésében a román nyelv sokkal inkább a mindennapi érintkezés nyelve, mint a magyar. Ennek pedig természetes következménye az, hogy e településpontok magyar lakossága az esetek többségében valóban olyan értelemben kétnyelvű, hogy egyformán beszél anyanyelvét és a román nyelvet, a számbeli túlsúlyban levő románság viszont legfeljebb ért, de — az esetek többségében —

jóval gyengébben beszél magyarul, mint románul a magyar. Véleményem szerint elsősorban éppen a románságnak ez a csekély mérvű magyar nyelvtudása az oka annak, hogy a magyarok egymásközi magyar beszédében szinte kizárólag helyhatározóragos alakban hallott helynévi formák és nem ragtalanok kerültek át a románság nyelvébe. Minthogy pedig az ilyen helynevek sok esetben már a magyarság ajkán is különböző okokból annyira elalaktalanodtak, hogy eredeti értelmük teljesen elhalványult, mikor ezek a helynevek a románba átkerültek, nyitva állott a teljes és gyakran olyan mérvű további nyelvi átformálódásra az út, amely a magyar ragos alakban átkerült helynevet a románság ajkán az eredeti magyar helynévalakhoz képest sokszor a felismerhetlenségig elváltoztatta. A romános helynévalakoknak magyarba való visszakerülése leggyakrabban a helynevek elalaktalanodásának éppen ezen a fokán következett be úgy, hogy a románság és magyarság mindennapos — többnyire — román nyelvű érintkezésében használt ilyen elalaktalanodott helynévformák a magyarság egymás közötti magyar beszédébe is könnyen visszacsúsztak. Egészen természetes, hogy például a magyar beszélő számára értelmetlen *Husduba* (< m. *Hosszúba*), a *Krisajba* (< m. *Körisájba*), vagy még inkább az ismeretlen eredetű *Kecserbe* (< m. *Kecerbe*) helynévalak már a magyar beszélő számára is toldalék nélküli alapformának tetszhetett, s ezért a beszélgetés során magától értetődően ragozott *Huszdubába* és *Krisájbába*, illetőleg *Kecerbé(k)* alakban élt velük. Még ha valamennyire világos alapszóból származó helynévalakról volt is szó, mint például a marosdécsei román *Malomba* esetében, a helynév eredeti jelentésének elhalványulását a magyar beszélő számára nagymértékben elősegíthette, hogy a szóban forgó helyen álló *malom* eltűnt, és így a helynév eredeti jelentése a románban hallott *Malomba* (olv.: *Málombà*) ragos alakban könnyen elfakulhatott, sőt adott időpontban a magyar beszélő tudatában teljesen el is mosódhatott. Nem feltűnő tehát, hogy az ilyen formákban visszakölcsönzött helynevet aztán a magyar beszélő újabb toldalékkal látta el, azaz például *hová?* vagy *hol?* kérdésre felelve *Malombába* formában használta.

Ritka esetként arra is hivatkozhatom, hogy az ilyen helynévkölcsönzést elősegíthették egy harmadik nyelvből, az erdélyi szászából átkerült helynévalakok is. Például a szásznyiresi román *Fernehaba* (< m. *Ferhonába*), *Kolimba* (< m. *Kojimba* ~ *Kojingba*), illetőleg *Saralimba* (< m. *Sarajimba* ~ *Sarajingba*) helynév esetében feltehetőleg a magyarban szászából kölcsönzött és már itt elalaktalanodott helynevekről van szó. Az át-, illetőleg visszakölcsönzések nyelvi körülményeinek vizsgálata tehát mindenképpen a kétnyelvűséget jelöli meg az itt szóba hozott kölcsönzések helynévtípus kialakulásának kedvező feltételeként. A kétnyelvűség körülményei között, úgy látszik, érdekesen mindig az egyik, az átvevő fél csak gyengébben érti az átadó nyelvet. Ez teszi lehetővé az egyébként is egyes helyneveknek a ragozó nyelvből a hajlító nyelvbe ragos formában való átkerülését.

6. Az itt bizonyos mértékig, gondolom, megnyugtató módon tisztázódott (de később, éppen e fejtegetések hiányosságainak kitöltése után majd véglegesen is tisztázódó) kérdések mellett érdekes szemügyre vennünk a szóban forgó kölcsönzések helynévtípusok időbeli jelentkezését is. Ezzel kapcsolatban már mindjárt előljáróban meg kell jegyeznem, hogy az ilyen típusú helynévkölcsönzések adatok legnagyobb részével ugyan csak az utóbbi évtizedek új módszerű erdélyi magyar helynévkutatása ismeretett meg, mégis az ilyenféle magyarból románba való átkölcsönzésre, sőt a románból magyarba való visszakölcsönzésre is vannak több mint kétszázados levéltári adataink is. Úgy vélem, nem érdektelen az okleveles jelentkezés évről-évre települési egységeként a következőképpen csoportosítani az eddig ismert legrégebbi, XVIII—XIX. századi adatokat. E csoportosításban a (-)be tett szám az előforduló helynévesetek számát jelzi; ime:

A) A magyarból románba átkerült történeti helynév adatok: 1747: Kolozsborsa (1). — 1754: Magyarborzás (2), Vizszilvás (1). — 1764: Páncélseh (2). — 1767: Mocs (1). — 1770: Páncélseh (1). — 1775: Buza (1). — 1781: Mánya (1). — 1782: Forró (1), Marosgezse (1). — 1794: Búzásbocsárd (1). — 1802: Dellőapáti (1). — 1804: Dellőapáti (1), Magyarköblös (1). — 1807: Szentmargita (1). — 1820: Baca (2), Csicsómihály-

falva (2). — 1822: Mocs (1). — 1832: Novaly (1). — 1834: Göc (1). — 1839: Búzásbocsárd (1). — 1844: Csomafája (1). — XIX. sz. közepe: Kolozsborsa (1). — 1850—60: Magyarbagó (1). — 1864: Csicsó Mihályfalva (1), Dellőapáti (1), Kolozsgyula (1), Magyarsárd (1), Mezőraj (1), Nagypetri (1), Szépkényerűszentmárton (1). — 1869: Szásznyires (1). — 1899: Szamosújvárnémeti (1).

B) A románból magyarba visszakölcsönzött helynevek történeti adatai: 1730: Szentmargita (1). — 1767: Mocs (1). — 1782: Forró (1). — 1816: Kolozsgyula (1). — 1820: Baca (1). — 1826: Búzásbocsárd (1). — 1854: Magyarköblös (1). — 1864: Magyarsárd (1). — 1885: Ördögkeresztúr (1). — 1898: Szépkényerűszentmárton (1).

A többi, fennebb részletesen elemzett adalék mind az 1930—1947 között végzett, tehát jelenkori helynévgyűjtő munka eredményeként vált ismeretessé.

A történeti adatok időbeli jelentkezésének szemléltetése céljából itt közölt felsorolásból látható, hogy az e típusba tartozó első helynévkölcsönzéses alakok csak a XVIII. század harmincas éveitől mutathatók ki. A levéltári forrásokban — érdekesen — valamivel előbb jelentkeznek a románból magyarba visszakölcsönzött, tehát másodlagos kölcsönzéses alakok, mint a magyarból románba átkerült helynevekre vonatkozóak. A románból visszakölcsönzött első helynévre ugyanis fennebb 1730-ból, a magyarból románba átkerült első helynévre meg csak 1747-ből idézhetem történeti adatot. A románból magyarba visszakerült, azaz másodlagos helynévkölcsönzéses alakoknak valamivel előbb való okleveles jelentkezése azonban olyan esetlegességnek látszik, amely az alig másfél évtizedes időbeli különbség miatt egyáltalában nem feltűnő. Nem kétséges azonban, hogy a magyarból románba való elsődleges kölcsönzésnek már 1730 előtt meg kellett történnie. E megfontolás alapján az ilyen típusú helynévkölcsönzés kezdőkorát a XVIII. század első felére kell tennünk. A térbeli jelentkezéssel kapcsolatban érdekesen és érthetően jellemző, hogy a történeti adatok mindegyike, mind a magyarból románba átkerült, mind pedig az innen magyarba visszakerült adatok valamennyije esetében az erdélyi magyar szórványok terü-

letéről: a Mezőségről, valamint Balázsfalva és Nagyenyed környékéről való. Az itt jelzett területen kívül eső egyetlen pont, a kalotaszegi Magyarsárd is olyan szórvány jellegű település, amely már a múlt század közepén a teljes elrománosodás útján volt.

7. Arra nézve, hogy az itt tárgyalt típusú átkölcsönzés és visszakölcsönzés kétségtelenül a kétnyelvűség feltételei között jelentkezett, a fennebb részletezett pozitív bizonyítékokon kívül azt a megfigyelésemet is közölhetem, hogy ilyen át-, illetőleg visszakölcsönzéses adatot egyet sem tudok idézni olyan pontról, ahol a magyarság az őt környező vegyes lakosságú vagy pedig teljesen román környezetben nyelvszigetszerűen, de egységes magyar nyelvközösségben éli a maga nyelvi életét. Például a Lápos-menti Domokoson, ezen a jellegzetes nyelvjárás-szigeten, a Dés közelében csaknem teljesen egynemű lakosságú Magyardécsén vagy a Beszterce közelében fekvő, ugyancsak magyar nyelvjárás-szigetként számon tartott Zselyken a helyszíni kutatás (de természetesen a levéltári sem!) egyetlen át-, illetőleg visszakölcsönzéses helynévadatot sem vetett, illetőleg nem is vethetett felszínre. Az előbb elmondottak alapján ugyanis egészen érthető, hogy az átkölcsönzéses jelenségek kifejlődésére csak két népnek egy településen belül való huzamosabb együttélése esetén van meg a nyelvi lehetőség.

8. A nyelvi kölcsönzésnek és visszakölcsönzésnek ez az érdekes jelensége nemcsak a magyar és a román nyelv viszonylatában figyelhető meg. Az itt közölt fejtegetés első közzététele alkalmával a Magyar Nyelvjárások szerkesztője, Kálmán Béla lapalji jegyzetben már utalt egy hasonló jellegű, a magyar—szlovák nyelvi érintkezés területéről jelentkező példára is. Kálmán a Nyitra-Pozsony megyéhez tartozó Újlót határában fekvő Máriacsalád pusztáról említ egy magyar *Veresztvény* helynevet; ez a szlovákban is ilyen alakban él. Meggyőzően bizonyítja, hogy a helynév a magyar *eresztvény* ~ *eresztvény* 'fiatal fakadó, sűrű bokros erdő' köznévből úgy alakult, hogy a szlovák lakosság a helynévként magyar *Eresztvény* helynevet prepozíciós *v Eresztvényi* 'Eresztvényben' alakban használta. Minthogy az ott nyelv-

vi kisebbségben élő magyarság jobbára csak ilyen prepozíciós alakban hallotta a helynevet, ilyen alakban vette vissza a szlovákból, de úgy, hogy a szlovégi -i-t képzőnek érezve, a továbbiakban *Veresztvény* alakban használta a visszakölcsönzött helynevet. Másodszeri kölcsönzéssel aztán úgy állandósult a szlovákban is ilyenféle alakban a kétszeres kölcsönzés-visszakölcsönzés során formálódott helynév (MNy. XL, 232—3). Ez a helynév-alakulás a két nyelv, a magyar és a szlovák érintkezésének területén ugyanolyan nyelvi kölcsönhatás eredménye volt, amilyen jellegzetes példát a bizánci görög és az oszmán—török nyelvi kölcsönhatás szülte, az *Isztambul* városnév szolgálat.

9. A vizsgált helynévkölcsönzési típus tárgyalásával kapcsolatban tett megállapítások után még a következő valószínű feltevést kell közölnöm: Nem kétséges, hogy az ezutáni levéltári és helyszíni kutatás majd jelentősen szaporíthatja az e kölcsönzéses helynévtípus körébe vonható helynév-esetek számát, és még jobban kiszélesítheti e típus tér- és időbeli határait. Számomra valószínűnek látszik az is, hogy az eddig csak a román és a magyar nyelv viszonylatában jelentkező ilyen helynévkölcsönzési esetek a továbbiakban Erdélyben majd a szász és magyar, illetőleg a szász és a román nyelv vonatkozásában is kimutathatók lesznek. Ahhoz azonban, hogy e kérdésben további megállapításokra juthassunk, nyilvánvalóan nagyarányú levéltári és főként helyszíni gyűjtőmunkára van szükség. Csak ez teheti a mainál jóval pontosabbá a magyar, román, sőt esetleg majd a szász meg más nyelvi kölcsönhatás vonatkozásában is olyan figyelemre méltó *Isztambul*-, illetőleg *Malomba*-típusú helynévkölcsönzésre vonatkozó ismereteinket.

I

Környezetünk lassan, de folytonosan változik. A folyók ott hagyják megunt, régi medrüket, a puszta területek falu vagy városrészek lesznek, a régi mocsarokból és tavakból búzát csikar ki az ember, erdők és rengetegek reccsenve rokkannak össze, hogy fel ne támadjanak többé soha... De — legalább egy ideig — itt hagyják eredeti jellegük emlékét nevükben. Emitt a *Kárásztó* téren rengő búza suhog, amott a *Sójmestó*-ban érdes, sátságfüvet kaszálnak, amarra messze a *Kádbükke* hajdani szélingatta fái helyén merőben kopár, vízmosásos legelőn keresgél a nyáj füvet; a *Postakert*-ben és a *Szénarét*-en, ahol még néhány évvel ezelőtt szabadon játszottunk, ma házsorok állanak. A kiszáradt tó, a letarolt erdő, a beépített játszóhely neve sokszor feledésbe megy: elvész, elpusztul. De némelyik megmarad szinte változatlanul, vagy úgy, hogy csak régi köntöse, külső alakja formálódik át, és éli aztán sokszor „értelmetlenül“, csalókan, képzelet-izgatón szívós életét esetleg századokig.

Mint majd alább látjuk, nagyon sok dolog játszik közre az egyes helyek nevének születésében és halálában. Nagyon sokszor természetesen olyan tényezők is, amelyeket ma már egyáltalában nem állapíthatunk meg, vagy legfeljebb sejtethünk. Minden helynevünk, mint minden emberi alkotás, „mulandó“-nak születik, de élön vagy történeti forrásokban, bebalzsamozva őrzi névadó kereszt-szülőinek, néha keletkezési körülményeinek vagy más mozzanatoknak emlékét. Ilyenformán a figyelmes vizsgálódónak nagyon sok olyan körülményre vonatkozólag adhat felvilágosítást egy-egy helynév, amely bennünket késő, avatott-avatatlan utódokat érdekelhet, a hozzáértő kutatónak meg éppen megbecsülhetetlen tájékoztatást nyújthat.

Mi a helynév?

Miért gyűjtsük a helyneveket?

Az előbb érintett helynév fogalma nem lehet ismeretlen senki előtt sem, hiszen minden települési egység, saját falunk vagy városunk belső területén és külső határán nagyon sok olyan név van, amely valamilyen területnek, helynek, építménynek vagy valamilyen te-reptárgynak külön neve. A falu- vagy városrészek, utcák, terek, közök, szegek, hidak, pallók, bürük, külön építmények, emlékek, erek, patakok, folyók, tavak, források, kutak, hegyek, völgyek, árkok, csatornák, szakadékok, barlangok, szorosok, hágók, szántóföldek, kaszálók, legelők, rétek és nagyon sok másféle helyet jelölő név mind a helynév eléggé tág fogalomkörébe tartozik. A helynevek elsősorban gyakorlati szükségből keletkeznek: ezek segítségével különbözteti meg a kérdéses helység lakossága a belső terület egyes részeit, illetőleg ezek tájékoztatják az embert a határban.

A helynevek alakulása akkor mindig valamilyen feltűnő helyrajzi jellegzetesség, valamilyen esemény vagy különböző, a néplélektan körébe tartozó mozzanat játszik közre. Ebből világos, hogy már a keletkezéskor értelmetlen helynevet el sem képzelhetünk. Hogy aztán mégis igen sokszor akadunk ilyenre, ezt a nyelv folytonos alakulása, a népesség változása, kicserélődése, a keletkezéskor szerepet játszó mozzanat ismeretlen volta, a nép magyarázgató (gyakrabban: félremagyarázó) készsége és sok más ilyenféle tényező okozza. Mint a példák százaiból és ezreiből tudjuk, a helynevek azonban sokszor évszázadokig, nem ritkán évezredekig is fennmaradnak, s ezért a régi keletkezésű helynevek nem ritkán a kérdéses terület különböző viszonyaira nézve olyan adatokat szolgáltathatnak, amelyeket egyébként semmiféle történeti forrásból meg nem szerezhetnénk.

Legközönségesebbek azok a helynevek, amelyek az eredeti természeti állapotot, illetőleg az ebben végbemenő változásokat tükrözik. Ne tegyen bennünket azonban a helynevek iránt kételkedővé az, hogy a *Sujmostó* (Dés,

1563), *Csikostó* (Páva; 1732), *Kárászostó* (Lisznyó; 1670), *Hódostó* (Cege; XVI. sz.) és társaik ma búza- vagy szénatermő helyek, vagy olyan vízrajzi tényezők, amelyekben sem *sulyom* (növény), sem *hód*, *csik*, *kárász* vagy más állatfaj nem tanyászik. A folyó-, vagy állóvizek kiszáradása megváltoztatja az egyes vidékek állat- és növényvilágát, és egy-egy állatnak vagy növénynek csak a helynevekben marad fenn a neve. Nagyon sok *Bükkös*, *Cserés*, *Eperjes*, *Gyertyános*, *Hársas*, *Lennező*, *Málnás*, *Szederjes*, *Szilvás* meg más ilyenféle növénynévvel alakult névvel jelölt terület ma erdőtlen, napégette hely, vagy búzarengető, kukoricatermő terület lehet, habár maguk a helynevek kétségtelenül más jellegű gazdálkodási területre vonatkozó helyet sejtetnek velünk, mint amilyenre ma vonatkozik a ránk maradt helynév. De éppen ezért az ilyenféle helynevek felhasználásával egy-egy hely gazdálkodási viszonyaiban beálló változások képe az oklevelekből és más forrásokból kibányászható adalékok támogatásával sokszor egészen pontosan felvázolható.

A *Strázsahegy* (Kisiklód, 1899) helynév, amelyhez magyarozatképpen hozzáfűzik, hogy itt hajdanán „ört állottak“, a sok *Ispánlese*, *Nézóhegy*, *Örmény*, *Örményes*, *Órhegy*, *Órmező*, *Strázsa*, *Tekintő*, *Trázsaalom* (eredetileg: *Strázsaalom*), *Várhegy*, *Várhely*, *Vajdalese*, *Vigyázó*, *Vigyázóhalom*, *Vigyázóhegy*-féle helynévvel együtt a helytörténet, sőt a politikai történelem számára is értékes adatokat szolgáltat azokról a katonai őrhelyekről, amelyek sokszor még nem is olyan régen egy-egy település, egy-egy vidék, sőt országrész hadtörténetében védelmi szerepet tölthettek be. Igen gyakran a *Besenyő*, *Bolgárszeg*, *Cigántető*, *Lengyelek dombja*, *Németek pallója*, *Oroszút*, *Szászút*, *Tatárvár* meg sok más illyenszerű helynév mutatja meg nekünk, más adatok hiányában, egy-egy népfaj futó jelentkezésének vagy későbbi letelepülésének helyét és idejét. Ezek a helynevek már az egyes népeknek a terület történetében vitt szerepét is megismertetik a hozzáértő kutatóval.

Nem ritka az az eset sem, amikor az emberi településekben beálló változások emlékét őrizték meg a helynevek. A *Pusztatemplom* helynév például annak az elpusztult falunak helyét jelöli, amelynek neve az e hely

felett levő *Szentpéterhegy* név előtagjában maradt ránk; a falu határának más részén meg a XIV. században Szentpéterfalvával együtt emlegetett *Cuesd* (olvasd: *Küesd*, azaz *Kövesd*) település egykori helye iránt tájékoztat a *Köves*, *Alsó-*, *Felső-*, *Nagy-* és *Kiskövesd* helynév (Dés, Désakna).

Még régebbi, sokszor őskori települések helyére vonatkoznak a *Várdomb*, *Várhegy*, *Palota*, *Pogányvár* és általában a *vár* szóval összetett helynevek; az ilyen helyeken sokszor ásatás nélkül már a föld felszínén őskori tárgyakra (kőbalták, gyűrűk, edény- és szerszámtöredékek stb.) vagy építkezések nyomaira bukkanunk. Sokszor az iparosságnak különösen városaink életében vitt nagy szerepét illetően tájékoztatnak a *Csizmadia-*, *Fazakas-*, *Halász-*, *Szekeres-*, *Timár-*, *Varga-utca* féle helynevek. Ha ugyanis e nevek a város jelentősebb utcáira vagy tereire vonatkoznak, helyes történeti érzékkel csak arra következtethetünk, hogy a szóban forgó iparos-elem igen fontos szerepet vitt a város gazdasági és — általánosabban — művelődéstörténeti életében. Ugyancsak birtoklás- és társadalomtörténeti mozzanatokra világítanak rá a *Darabontok erdeje* (Dálnok, 1578), *Harmincembererdeje*, *Papországa*, *Szegényszer* (Hilib, 1698), *Urakszere* (Kézdiszentlélek, 1753), *Nemesszer* (Kézdisárfalva, 1700), *Hétfaluhavasa* (Nyújtód, 1761), *Szegényszer* (Lemhény, 1716), *Szegényszer* vagy *Tötvek lábja* (Zágon, 1714) és hasonló társaik. Különböző szellem- vagy politikatörténeti irányok visszaverődése is meg-megcsillan a helynevekben. A középkori vallásosság magyarázza meg például a helynevekben nagyon közönséges *szent* [*Szent Imre kápolna* (Eresztevény, 1756), *Szent János* (Kézdiszárzapatok, 1511), *Szent Ilona* (Krasznajáz, XIX. sz.)] és más egyházi vonatkozású szó [*Kápolnamezeje* (Gelence, 1681), *Klastrom-mezeje* (uo., 1687), *Barátok hányása* (Kovászna, 1782), *Remete útja* (Kökös, 1750)] gyakoriságát. Erdélynek a reformációtól bensőségebben érintett vidékein azonban arra is tudunk példát, hogy a különlegesen katolikus színezetű nevek a protestantizmus hatására elvilágiasodtak. Így például a *Szentpéter hidja* (Szemerja, 1701) *Tókhidja*, a *Szentpéter pataka* (1708) *Tókpataka*, a *Szenterzsébet* (Nagyenyed, 1732) pedig *Erzsébetpuszta*

alakban ismeretes ma. A rendi világ nagyon szigorú bíráskodásának és a pallosjog korának kétségtelen emlékei a csaknem minden község helynevei között szereplő *Akasztófa*, *Akasztódomb*, *Törvényfa*-féle helynevek. A múlt századvég osztrákellenes, kuruckodó hangulata magyarázza a politikai és szellemi életben nagy jelentőségű alakok (Árpád, Attila, Apafi, Bethlen, Bocskai, Hunyadi, Kossuth, Petőfi, Zrínyi) nevének oly sűrű alkalmazását a városok utca-, sőt határelnevezéseiben.

A helynevek e csoportja mintegy kapcsolópontot alkot a történettudomány és a néprajz, helyesebben a néplélektan érdekkörébe tartozó helynevek között. Vannak ugyanis olyan helynevek, amelyeket mintegy a történeti és néplélektani mozzanatok együttműködése eredményének kell tekintenünk. A sóbányájáról híres Marosújvár két különálló részét például *Bosznia* és *Hercegovina* névvel illeti a lakosság a boszniai okkupáció (1878) óta. Az ott katonaként résztvett munkások keserves boszniai-hercegovinai éveikre emlékezhetek, mikor e távoli és nehezebben megközelíthető városrészek felé igyekeztek, és így ragasztották rá tréfásan a két városrészre a Bosznia és Hercegovina nevet. A külföldi országok és városok neve egyébként is feltűnően gyakran fordul elő a helynévkincsben. A *Burgundia* (néha: *Burga*), *Amerika*, *Osztria* (Ausztria), *Tótország*, *Szicília*, *Szibéria*, *Macedónia*, *Kandia* ország-, illetőleg szigetnévvel és az *Amszterdam*, *Babilon*, *Bécs*, *Csikágó*, *Jerikó*, *Jeruzsálem*, *Párizs*, *Velence* meg *Zsodoma* (Sodoma) külföldi városnévvel a helynévgyűjtő gyakran találkozik. E nevek előfordulása legtöbbször megmagyarázhatatlan, illetőleg az utólagos, sokszor tudálékos helyi magyarázat a maga gyermekségében elfogadhatatlan. Néha olyan lélektani okot kell feltételeznünk, mint amilyenre a Bosznia és Hercegovina esetében utaltam. Ha a név a határ legtávolibb részére vonatkozik, vele a lakosság talán csak azt akarta kifejezni, mint a székely a *Világvége* (Laborfalva, 1829) elnevezéssel. A magyarázat alkalmával azonban vigyázni kell, nehogy népnevet sejtünk például az olyan gúnyos árnyalatú helynévben, mint a Székelyföldről ismert *Tótországban*, ha például — mint itt is — a helynév vezetéknévet őriz.

A népkedélynek a helynevekben jelentkező hangulati hullámsására nagyon sok példát idézhetünk. Szomorú, bánatos hangulatú az *Ihász Ferkó temetése* (Kemenesfalva), a *Bence halála* (Kézdiálbis) vagy a *Halál útja* (Mezőbánd, 1647) helynév, de az ilyen aránylag kevés. Sokkal gyakoribbak az olyan helynevek, amelyek a nép derűs, kedélyes életszemléletének bizonyítékai. Az egyik erdélyi faluban a szépelgő, a magukat kendőző, újmódis leányok utcáját *Púdéros utcának* nevezik csúfondárosan. Berettyószentmártonban (1932) azt az utcát, ahol sokgyermekes, szapora családok laknak, *Gyermekgyár utca*-nak hívják. Míg ebben az elnevezésben cinizmus is jöcskán van, Magyarláposon a fazekasok településhelyére alkalmazott *Sárgyilkosok utcája* név már megint egészséges humorról tanúskodik. Ismerünk *Tetűfészek* tanyát (Nyírbátor, 1932), *Tetvespatak* folyóvíz nevet (Kézdikővár, 1740), sőt az ifjabb nemzedéket is képviseli a *Serkevár* falurész-név (Hajdúhadház, 1932). E helyneveket és az ilyeneket, mint *Kódustó* (falurész: Pocsaj, 1932), *Sze-relempadja* (Bikfalva), *Csókos utca* (Gyula, 1932) *Hat-rongyos utca* (Botpalád, 1932), *Kutyaszorító zug* (Hajdúnánás, 1932) sok más társukkal együtt beszélni hely-neve-knek is nevezhetnők. Némelyütt a helyi magyarázat valóban olyan, mint amilyenre magának a hely-névnek ismerete alapján már az első pillanatban is következtethetünk.

Egészen gyakori jelenség az, hogy a helynevek a nép hitvilágára nézve is útmutatást nyújtanak. Az ilyenek, mint *Pokolvölgye* (Szilágybagos, 1703), *Boszorkánysor* (Szilágysomlyó, XIX. sz. vége), *Bálvánkű* (Dés, ? 1261), *Bálványos* (Torja, 1344), *Ördöngösvölgy* (Sepsibesenyő, 1654), *Sátányka* (Kálnok, 1646), *Ördöngös* (Szódemeter, XIX. sz.), *Pokoláj* (Kolozsborosa, XVII. sz. második fele), *Tündérút* (Bethlen, 1864), *Ördögök temploma* (Magyarláros, 1932) és társaik csaknem mind a magyarság ősi hitvilágának titokrejtő szelencéi. E valószínűleg nagyrészt a pogány hitvilágra utaló helynevek mellett a középkori vallásossággal magyarázott előbbi helynevek, a katolikus vidékeken gyakori kereszt szóval összetettek meg a *Jézuspataka* (Bereck, 1731), *Kereszténymező* (Szarazajta, 1690), *Oltárhegy* (Nagyborosnyó, 1722), *Sionteteje* (Kis-

borosnyó, 1801), *Abrahámmezeje* (Hilib, 1750), *Ádám és Éva sírja* (Torda, 1931), *Jérikó* (Dés, Désakna, 1932) és az ilyenfélék már a keresztyén képzetkörből származnak. Ismerünk azonban olyan esetet is, amikor a komoly, valóságos színezetű helynév a helyi magyarázat alapján csakis gúnyos színezetű, sőt csúfondáros helynév-alkotásnak vehető.

A néplélektannal foglalkozót érdekelhetik azok a helynevek is, amelyekben a népnek a környezetet emberiesítő, emberi vagy állati tulajdonságokkal felruházó hajlama nyilvánul meg. Ilyen például a *Szökeavas farka* (Angyalos, 1797), *Határtó kebele* (Komolló, 1784), *Köldök* (Szotyor, 1718), *Pál homloka* (Zágon, 1744), *Hegyszarva* (Torja, 1739), *Középhegy orra* (Árkos, 1798), *Aknás szája* (Szászníres, 1934), *Félszemű zugoly* (Nagyrozsály, 1774), *Mosolygó* (Balkány, 1864), *Halnihagyó* (Csicsókeresztúr, 1643), *Bánomhegy* (Szilágycseh, XIX. sz.), *Sovándi* (Eresztevény, 1737), *Vénszer* (Ozsdola, 1728), *Morgó* (Réty, 1838), *Házsártos* (Szárزازta, 1698) stb.

A néprajz érdekkörébe tartoznak az olyan helyeket jelölő nevek, amelyekhez valamilyen népi szokás is fűződik. A Szilágyságból és a Lápos folyó környékéről több olyan helynevet ismerünk, amelyek a **kegyeletes megemlékezés**, de egyben valami ősi, népi hiedelem tanúságai, illetőleg maradványai lehetnek. Magyarláposon egy *Holtember* nevű határrészben például állítólag egy ember felakasztotta magát; a holttestet a helyszínen temették el, és ma a sírra minden arra menő egy gallyat dob. Ugyanilyenféle szokás esetében más vidéken a gallydobás bizonyos meghatározott mondókával kapcsolatos; ez még inkább mutatja a szokás ősi varázslás-szerű jellegét. A helynevekhez fűződő tündér, sárkány, ördög, óriás, fehér ló meg más meseelemek sok olyan adathoz juttathatnak hozzá, amelyektől hitrege-kincsünkre vonatkozó szegényes ismereteink gazdagodását, új elemekkel való bővülését várhatjuk. Semmiképpen nem szabad jelentéktelennek ítélnünk és a lejegyzéskor el mellőznünk ezeket az egyszerű adatokat, hiszen ezekben a nép hitvilágának ezer darabra tört drágakő-szilánkjai maradtak ránk.

Ha az elmondottak után még mindig aggályoskodunk a helynévgyűjtés fontosságát illetően, kételkedésünket teljesen eloszlathatja az a sokféle érdekes eredmény, amely a helynevek nyelvészeti vizsgálatából származik. A helynevek ugyanis nagyon sok értékes adatot nyújtanak a nyelv közelebbi, különösen történeti ismeretéhez. A régi magyar nyelv ma már kihalt, jelentésváltozáson átment vagy alakjaváltoztatott szavait őrzik például a következő helynevek: *Berekszópatak* (*berek* + *aszó* 'patak völgy' + *patak*) [Bethlen, 1524], *Vizelve* (*víz* + *elve* 'vmin túl eső rész') [Kökös, 1677], *Farkasügy* (*farkas* + *ügy* 'folyóvíz') [Aldoboly, 1580], *Berettyó* (*berek* + *jó* 'folyóvíz'), *Mélséd* (*mély* + *séd* 'folyóvíz') [Dés, ? 1261], *Ravaszmál* (*ravasz* 'róka' + *mál* 'verőfényes oldal') [Zilah, 1761], *Batizné vápája* (*vápa* 'gödör') [Nagyenyed, 1744], *Eperjes* (*eperje* 'eper') [Magyardécse, 1864], *Szederjes pataka* (*szederje* 'szeder') [Csicsó Mihályfalva, 1622], *Körtvélyfa*, *Körtéjfa* (*körtéj*, *körtvéj* 'körte') [Nagyenyed, 1700], *Orotvány* ('irtás'; magában vagy összetételekben nagyon gyakori a Székelyföldön), *Ördöngösvölgy* (*ördöng* 'ördög') [Sepsibesenyő, 1654], *Nyírmező lápossa* (*nyír* 'mocsár') [Bálványosváralja, 1766], *Sószék* (*szék* 'mocsár') [Nagyenyed, 1688], *Sujmostó* [Később: *Sojmostó* (*sulyom* 'vizinövény') Dés, 1563], *Bongort*, *Bungur* [uo., XIX. sz.], *Bongordok*, *Mátyásbongord* (Szásznyíres, 1784). E helynevek elavult szavakat, illetőleg részben régebbi nyelvi alakokat őriztek meg, részben pedig a régebbi vagy a hétköznapi beszédben ma is használt szavak elferdített alakját mutatják. Az egykori *Sujmostó* például kétségtelenül azért lett *Sojmostó*, mert a tó kiszáradásával a *sulyom* 'Trapa natans' nevű vizinövény is eltűnt; a később ismeretlen *sulyom* nevet a nép a köznévi alakban még mindig ismert *sólyom* szavunkkal helyettesítette. A nép magyarozgató, etimologizáló készsége egyébként sok különös változást okozhatott helynévanyagunkban. Az értelmetlennek tetsző *Miriszlóbükk*-ből *Merészlóbükk*, a *Keresztáj*-ből *Krestály*, a *Gál János*-ból *Gájános*, a *Vizelve*-ből *Vizel* helynév-forma keletkezett. Igen gyakori eset, hogy a más ajkú lakosság a leggyakrabban hallott ragos alakokban veszi át a hely nevét. Például Maros-

décse község magyarjai egy *Malomba* nevű helyet ismernek. E helynévalak úgy keletkezhetett, hogy az eredeti *Malom* helynevet a román lakosság ragos alakban (*Malomba*) vette át, hiszen ezt hallotta leggyakrabban; ezt meg a helynévadáskor szerepet vivő malom elpusztulása és az eredeti jelentés elhomályosulása után a magyarság a románságtól ragos alakban vette vissza. Így most az e terület felé igyekvő magyar a *Malombába megy*, de a román nép is így beszél: *Eu merg la Malomba* (Megyek a Malombába). Az egyes népelemek egymás mellett való életéből származó kölcsönhatásoknak a helynevekben megnyilvánuló vonatkozásai még nagyon sok meglepetés-szerű eredménnyel kecsegtetik a kutatót.

Nyelvészeti szempontból nagyon érdekesek azok a helynevek, amelyek az egyik legősibb magyar helynévadási formát őrzik, azt ti., amikor a tulajdonos puszta neve válik a terület nevévé. E helynévadásra sok példát idézhetünk. Ilyen pl. *Boldizsár* (Szolnokháza), *Jancsó* (Vér-völgy), *Bajza* (Sarmaság), *Mikó* (Sepsibesenyő, 1796), *Pannika* (Bölon, 1730), *Lukácsa* (Gelence, 1864), *Bakóné* (Kézdiszentlélek, 1793), *Egyed* (Szárzajta, 1609), *Péterke* (Étfalva-Zoltán, 1607), *Bódika* (Karatna, 1730), *Zoltánka* (Sepsikőröspatak, 1698), *Móric* (Középajta, 1752), *Sándor* (Kozárvár, XIX. sz.), *Bence* (Domokos, 1932), *Kis Jakabos* (Páncélcseh, 1838) stb. Néha a birtokosok vagy a hellyel valamilyen összeköttetésben álló személyek nevének többes alanyesete válik helynévvé, mint azt néhány esetben tapasztalhatjuk: *Miklóskáék* (Domokos), *Dónátok* (Feldoboly). Gyakori a vezeték- és személynév együttes szereplése is a helynévkincsben: *Ács János* (Menyő), *Máté Pál* (Zabola), *Vas Péter* (Feldoboly), *Gál Péter* (Haraly, 1744), *Balog Márta* (Alsó- és Felsőtorja, 1693); *Pál Mátyásék*, *Birta Ferencék* (Domokos) stb. A személynév foglalkozásnévvel kapcsolatban is helynévvé válhat: *Simonbíró* (Páké, 1603; Papolc, 1792), *Pálbíró* (Esztelnek). A *Pálasszony*-féle helynévi összetétel (Pele) is előfordul itt-ott ritka helynévi alakulásként. Bár ezek után valóban nem túlozunk, ha a helynevek nyelvtörténeti jelentőségét igen sokra becsüljük, mégis a helynevek nyelvészeti szempontból jóval többet nyújtanak e tanulságoknál.

Köztudomású, hogy a magyar nyelvjáráskutatás nagyon távol áll attól, hogy minden települési területre kiterjedően ismerje az egyes községek nyelvjárási sajátosságait. Ha új, lelkes gyűjtők buzgolkodása nyomán a helynévgyűjtés a kívánt mértékben és elvárható alapos-sággal megindulna, a különleges nyelvjárási alakok pontos lejegyzése az egyes helységek nyelvjárásának legalább alapvető sajátágaival megismertetne bennünket. Így például a kiejtés szerint, fonetikusan lejegyzett *Lü- get* (Bálványosvár-alja, 1864), *Döllő* (Sepsibesenyő, 1703), *Keselyős* (Aldoboly, 1682), *Küsmező* (Alsócsernáton, 1508), *Nyáros* (Torja, 1603), *Hammas* (Kisborosnyó, 1800), *Kén- cses* (uo., 1765), *Orotás* (Kovászna, 1670), *Kicsidfalu* (Málnás, 1788), *Kükörcsös* (Ozsdola, 1928), *Kéni út* (Kilyéni út. Szemerja, 1885), *Pálporrogja* (Szotyor, 1718), *Gánás* (Szörcese, 1787), *Hargas*, *Ülűsáj*, *Ugradüleje*, *Csihányos*, *Küpiuskút*, *Bükkes* (Gyimesközéplek, 1930 k.) helynév sok ezer más társával együtt egy-egy település, aztán talán egy-egy vidék nyelvjárásának legszembetűnőbb jelenlegi sajátágaival ismertetne meg bennünket. Ha ugyanakkor az oklevelekből is gyűjtünk adatokat, gyűjtésünk a vizsgált település nyelvjárásának történetébe is belevillant.

Ahogy a nyelvben beálló változásokat, tehát szellemi mozzanatokat tükröztetnek a helynevek, éppúgy a terület külső viszonyainak és az itt végbemenő változásoknak is sokszor egyedüli emlékei. Legtöbb település esetében például kimutatható a helynevek alapján az, hogy milyen vízrajzi és ezzel kapcsolatos gazdasági változások állottak elő a kérdéses területen. Például Dés határának a XIV. század elejétől kezdődő helynévi adatok alapján elég pontosan ismert vízrajzi képe kb. 10 tó, 5—6 sziget és mintegy 15 olyan más folyó- vagy állóvíz egykori meglétét mutatja, melyek közül legtöbb ma már névként sem él. Hogy ez a vízrajzi változás a gazdálkodási terület nagyságára, a lakosság életfolytatására, a foglalkozási ágak változására, sőt az időjárás viszonyok módosulására is hatással volt, azt különösebben nem kell bizonyítanom.

De nemcsak az efféle vízrajzi változásokat őrzik a helynevek, hanem rámutatnak egy-egy települési egy-

ség határában a gazdálkodási terület mesterséges terjesztésének, a művelhető földrészek szaporításának máshonnan nem bizonyítható mentére és mértékére is. Szásznyíresen például a *Becán-*, *Csáon-*, *Füstös-*, *Gazdagné-*, *Hanc-* vagy *Hanci-*, *Hátosz-*, *Hóra-*, *Hosszúiratvány*, *Irotványok alatt*, *Juonyel-*, *Kerekes-*, *Kokos-*, *Kontrás-*, *Kovács-*, *Kutus-*, *Kutyaláb-*, *Német-*, *Nyulak-*, *Pap v. Szuján-*, *Pirkó-*, *Sándor-*, *János-*, *Sütő-*, *Szaboszlai-* v. *Haplás-*, *Tatár-*, *Urak-*, *Veres-* és *Zsandáriratvány* (~*iratvány* ~ *iratványa*) helynév kétségtelenül nagyarányú erdőirtásról tanúskodik. Mivel e helynevek előtagjának jórészt az irtást végző család-, kereszt-, gúny-, illetőleg ragadványneve maradt fenn, e körülmény az irtás valószínű keletkezési idejére is rámutat, hiszen e falu lakosságviszonyait elég pontosan ismerjük. Világos, hogy egy bizonyos család neve csak a beköltözködés időpontján innen játszhatott szerepet a helynévképződésben; ha tehát egy ilyen név valamely helynév egyik tagját képezi, az a helynév is csak a beköltözési idő után keletkezhetett. Ebben az esetben még az is kimutatható, hogy mivel az előbb felsorolt irtáshelyek a határ szélén levő területre vonatkoznak, az itt irtást végző családok egy része — amennyiben előbb a faluban nem szerepel — későbbi települő, hiszen irtásföldre csak a falu művelhető területeinek teljes igénybevétele után, a később betelepülő családoknak volt szükségük. A falu történetének kutatója számára e gazdálkodástörténeti változás tehát ebben az esetben közvetett úton egyszersmind az itteni népiségtörténeti változáshoz is szolgáltathat bizonyítékot.

III

Hogyan gyűjtsük a helyneveket?

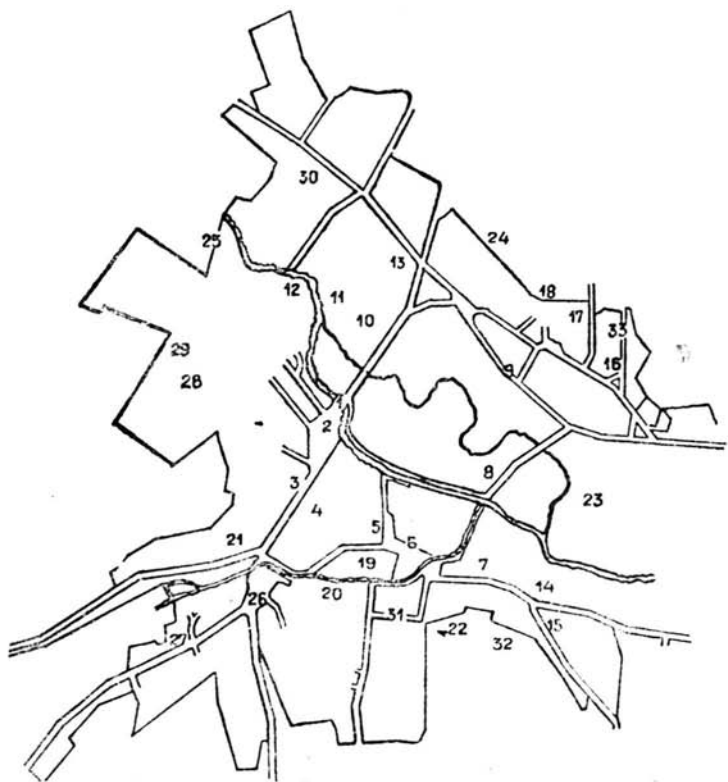
A helynévgyűjtő munkának két, egymást támogató kiegészítő része van. Összegyűjthetjük például egy falunak vagy városnak egy bizonyos időpontban élő helyneveit. Ez a helyszíni vagy jelenkori gyűjtés. Az előadottakból, gondolom, kiviláglott azonban, hogy a helynévgyűjtő megelégedhetik ugyan ezzel a

munkával, és tökéletes gyűjtést végezhet így is, de aki a helynevek magyarázatára vállalkozik, annak ismernie kell a helynevek történeti, múltbeli alakjait is. Mikor ezeket az adatokat összegyűjtjük, történeti gyűjtést végzünk. E kétféle gyűjtés menete más és más eljárásmodot kíván, és ezért a kettőre nézve külön-külön gyakorlati utasításokkal kell megismerkednünk.

A helynévgyűjtés minden esetben egy bizonyos települési egység, azaz egy falu vagy egy város belső területén és határán előforduló helynevek egybegyűjtésére vonatkozik. Tehát nem helyneveket gyűjtünk tekintet nélkül arra, hogy melyik település határán fordulnak elő, hanem mindig egy bizonyos települési egység helyneveinek lehetőleg tökéletes és hiánytalan gyűjteményét igyekszünk egybehordani.

A. Első lépésünk a helyszíni gyűjtés alkalmával az, hogy a gazdasági vagy más térkép alapján lehetőleg nagy alakban, esetleg egy nagy ívpapírra elkészítjük a falu vagy a város belső területének és határának vázlatos térképét; megrajzoljuk a településhez tartozó határ vonalát, bejelöljük a faluhoz tartozó területen keresztülmenő folyóvizeket és utakat. Ha a települési egység lakott területe, a belsőség nagy kiterjedésű, és sok utca meg tér szabdalja fel, külön vázlatot készítünk a belső területről, és így gyűjtjük össze az e részen előforduló helyneveket. Mikor a vázlat készen van, lejegyezzük az utcák, közök, szerek, tizedek, szegek, terek, kutak, hidak, pallók, bürük, facsoportok, folyó- vagy állóvizek, külön építmények, emlékek és más tereptárgyak nevét, tehát mindazokat a neveket, amelyek külön helyre vonatkoznak. Városokban a történeti múltú épületek közkeletű nevének is be kell kerülnie a gyűjteménybe.

A belső terület helyneveinek összegyűjtése után a határrészek elnevezéseinek, a határneveknek egybegyűjtésére kerül sor. Itt feljegyezzük minden út, ösvény, hegy, völgy, erdő és általában minden kis területrészt, hozzáfűzve mindazokat az észrevételeket, amelyeket az előbb érintett szempontból jelentőseknek

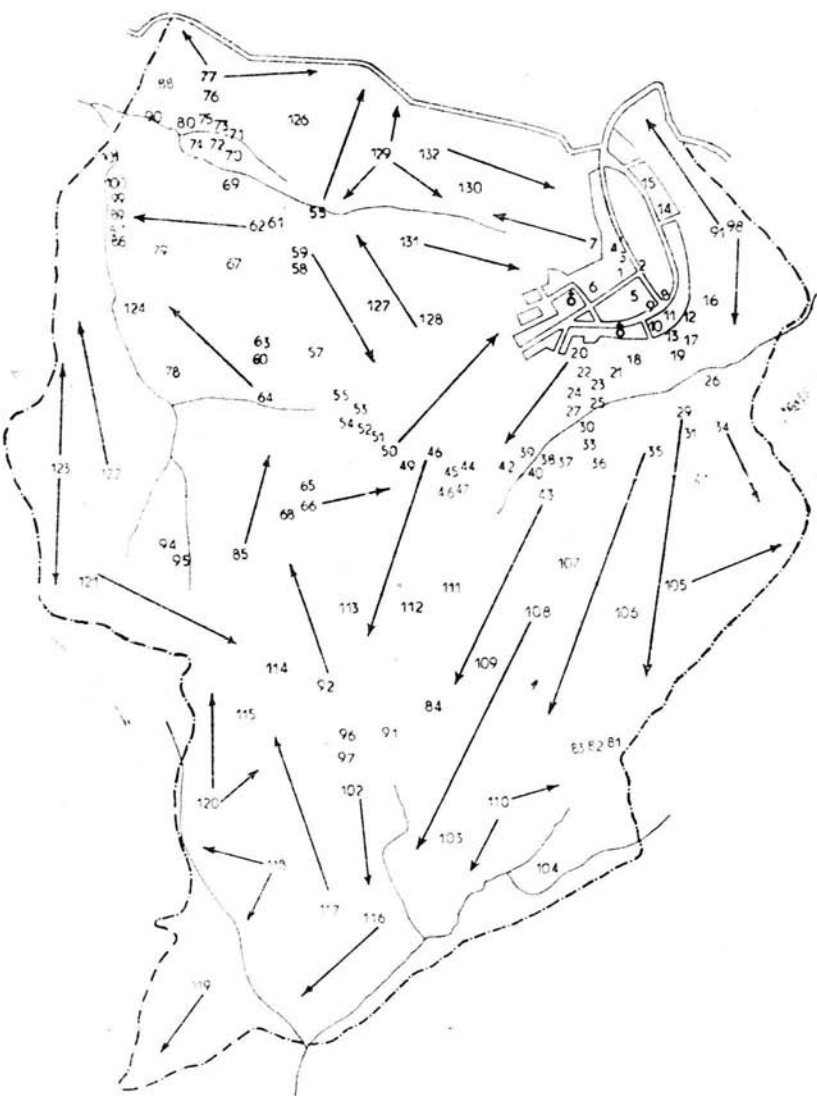
Térképábrázolás a belsősről

tarthatunk. A gyűjtés, illetőleg a lejegyzés során a következőkre kell vigyáznunk:

1. Válogatás nélkül minden helynevet jegyezzünk le, és ne csak az érdekeseket vagy ritkákat. Sohasem tudhatjuk ugyanis, hogy a szakértőnek milyen jelentéktelennek látszó helynévi adalék nyújt érdekes vagy ritka tanulságokat. A gyűjtés minél teljesebb és pontosabb volta legyen az egyedüli szempont a gyűjtő számára. Természetesen az ún. nyomdáfestéket nem tűrő helyneveket is feltétlenül le kell jegyezni.

2. Ne befolyásoltassuk magunkat saját köznyelvünkötől vagy az irodalmi nyelv alakoktól, hanem a nép használta helyneveket fonetikusán, azaz hangzás szerint jegyezzük le. Tehát így: *Döllő, Lüget, Nyáros, Küspatak, Küjestolló* (Kövestarló), *Hammas, Pallag* (Parlag), *Lúkert, Csihányos, Bozzás* (Bodzás), *Csantaskú, Ímező* (Éhmező), *Íszak* (Észak), *Ökersi* (Ökresi) *patak, Alsága* (Alsó ága; ti. a pataknak), *Egeres* (Égeres), *Fejérföven, Fejérfövény, Ásóvölgy* (Alsó-völgy), *Bujánosföd* (Burjánosföld), *Ászeg-ucca* (Alszeg utca), *Békamáj* (Békamál), *Gagyület* (Gatyaület), *Gerepen ajja, Hellos* (Herlos), *Kraszn ucca* (Kraszna utca), *Hótmáros* (Holtmáros), *Ispotájfögye* (Ispotályföldje), *Kokazsdomb, Kastéj, Káponadomb* (Kápolnadomb), *Két patak köszt, Kopacódal, Somjai út* (Somlyói út), *Raptemető* (Rabtemető) stb. Olyan vidéken, ahol különlegesebb alakokat is ejtenek, a lejegyzés jóval nehezebb, de egy kis elméleti felkészültséggel az ilyen helynévi formák rögzítése sem ütközik nehézségbe. Itt elsősorban a kettőshangzós alakokra (Sziéphegy, Aómahatár, Disznópuarrag) meg a közeli rokon hangok (e, ë, e) megkülönböztetésének kisé nehéz voltára gondolok. Jó fülre van szükség akkor is, amikor az egyes nyelvi alakok más nyelvből való átvételek. Ilyenkor óvatosan kell megállapítanunk azt, hogy a kérdéses kölcsönző nyelvben szereplő különleges hangzókat (pl. a román *ă, î*) az átvevő milyen hangokkal helyettesítette. Ilyen esetekben is, de akkor is, ha a vegyes lakosságú helyeken egy-egy helynek több nyelven egyeredetű és nagyjából rokon hangalakú vagy éppen külön-külön mindenik nyelvben más elnevezése él, le kell jegyeznünk mindannyi elnevezést még akkor is, ha a legtöbb helynév egyik vagy másik nyelvből való merő kölcsönvétel.

3. Lehetőleg minden helynevet számmal kell ellátnunk, és csak ezt a számot kell a már előre elkészített térkép-vázlatnak arra a helyére ráírunk, amelyre a kérdéses helynév vonatkozik. Ha a térkép-vázlat készítése valamilyen szempontból lehetetlen, esetleg magunk nem értünk hozzá, legalább vázlat nélkül gyűjtsük össze a helyneveket. Ebben az esetben legjobb a határ bizonyos részéből kiindulva és egy irányba haladva összeírni a hely-

A belsőség és a határ egyesített térkép-vázlata

neveket. A térképvázlat hiánya azonban jelentős mértékben csökkenti a gyűjtés értékét, illetőleg használhatóságát.

4. Gyűjteményünkben rövidített alakban jelezzük a szóban forgó terület gazdasági jellegét. Rá kell mutatni azonban a hellyel összefüggő gazdálkodásbeli változásokra is, hiszen például az erdőirtások, folyóvíz-szabályozás és állóvíz-lecsapolás okozta változások nyomra vezető emlékei a helynevek. Az ilyenféle munkálatok szinte napjainkig tartanak, és így az idősebb nemzedék tagjainak ellenőrzött helyszíni közlései sok változásra útmutatást nyújtanak.

5. Ha a kérdéses helyen történeti vagy őstörténeti korban település volt, és e település maradványai leletek formájában vagy rendszeres ásatás útján napfényre kerültek, e körülmény megemlítése semmi esetre sem mellőzhető. Fel kell jegyeznünk tehát ilyen esetben a következőket: Milyen tudományos szerv, intézmény és kinek a vezetésével végzett ásatásokat? Feldolgozták-e annak eredményeit? Hol (folyóirat, vármegyei monográfia, emlékkönyv, önálló munka)? Ki és milyen tárgyakat lelt, vagy magánásatás útján milyen tárgyakhoz jutott hozzá? Milyen intézmény, köz- vagy magángyűjtemény őrzi a leleteket vagy az ásatás útján előkerült emlékeket? Kimerült-e ásatási vagy leletemlékek szempontjából a kérdéses lelőhely, vagy még ma is található ott, illetőleg remélhetően onnan maradványokat? Milyen természetűek voltak, illetőleg lehetnek azok?

6. Ezzel némiképpen kapcsolatos követelmény az, hogy jegyezzük le az ilyen vagy más helyekre vonatkozó legjelentéktelenebbnek látszó magyarázatot vagy mondát is. Ugyanakkor, ha lehet, nyomozzuk ki a magyarázat vagy a monda valóságos alapját, és jelezzük azt, hogy általánosan vagy csupán a lakosság egy részétől ismert magyarázatról, illetőleg mondáról van-e szó? A monda esetleges irodalmi feldolgozásáról vagy nyomtatásban megjelent forrásairól se mulasszunk el tájékoztató megjegyzéseket közölni. Ha valamilyen irodalmi műben előfordul a helynév, jegyezzük ezt is meg.

7. Ismertetnünk kell a helyhez fűződő népi szokást, és rá kell mutatnunk esetleg arra is, hogy e szokásnak mi

a magyarázata, illetőleg ez mennyire illik bele a nép hiedelemkincsébe. A babonás szokásokat illetően a külső cselekvések és az ezzel kapcsolatos varázsigék, eljárás-módok pontos megfigyelésére és lejegyzésére nagy gondot kell fordítani.

8. Le kell jegyeznünk a népi helynévmagyarázatot, de ugyanakkor meg kell kísérelnünk a rendelkezésre álló adatok és a helyi körülmények ismerete alapján a helynév eredeti jelentésének megállapítását is.

9. Le kell jegyeznünk a vizsgált településnek nemcsak a magyar, de a más ajkú lakosságtól használt nevét is. Össze kell foglalnunk a belső területre és a határra vonatkozó általános megjegyzéseinket. Fel kell jegyeznünk azoknak a nevét, foglalkozását és életkorát, akiknek segítségére a helynévgyűjtemény összeállításában támaszkodtunk. A gyűjtés hitelesítéséhez ez is hozzátartozik, bár ez nem ment fel bennünket az alól a lelkiismereti kötelesség alól, hogy a közlők megjegyzéseit bíráló szemmel ne fogadjuk, és a szóbeli közlés esetleges tévedéseire vonatkozó észrevételeinket is ne közöljük.

10. A helyszíni gyűjtés alkalmával arra kell ügyelnünk, hogy az anyagot minél több személlyel való érintkezés útján ellenőrizzük, egészítsük ki és javítgassuk. Kerülünk kell, hogy csak falusi értelmiségiektől, munkásoktól, iparosoktól, városi polgároktól szerezzük be adatainkat, ahelyett hogy földművesekre és az ősfoglalkozásokat űző rétegre (pásztor, vadász, halász, kerülő stb.) támaszkodnánk. Ez utóbbiak ugyanis jóval behatóbban ismerik a határt, és jóval több helynevet meg népi hagyományt ismernek, sőt természetesen sokkal nyelvjárásiában beszélnek, mint amazok. Mindenképpen arra kell törekednünk, hogy minél több személytől szerezzük be adatainkat. Nélkülözhetetlen különösen városon a mező- és erdőőrök, kerülők, vadászok, falun a földműves és pásztorok osztály mellett az előbbieknél meg a tagosításokban, földmérésekben, folyószabályozásokban, állóvíz-lecsapolásokban résztvetteknek alapos kikérdezése. A térképelés elkészítésekor már főképpen a néptanácsi titkár, tanár, tanító, mérnök, orvos vagy a helyi értelmiség más tagjai nyújthatnak nekünk nélkülözhetetlen segítséget, mert térkép-vázlatunkon ők tudnak jobban tájékozódni.

A helyszínen ugyan gyűjtőfüzetbe jegyezzük be a halott helyneveket és a velük kapcsolatos észrevételeket, de később otthon végzett rendező munkánk során a gyűjtés könnyebb kezelhetősége céljából legjobb, ha minden helynevet külön egy negyed-, esetleg nyolcadívnyi papírlap egyik felére írunk. Például így:

Diákdomb [33] (gyü.). *Dijágdomb*. Az Órhegynek [74] a temető felől levő legelső csúcsa. Nevét a helyi magyarázat szerint onnan kapta, hogy itt két kisdíák töröknyíllal játszadoxott és egyik véletlenül meglőtte a másikat. Más magyarázat szerint ide jártak ki régebben a diákok énekelni. E helynév szerepel Ady Endre *Zilahi ember nótája* című versében is.

Címszóként tehát mindig az irodalmi nyelvi alakot írjuk. Utána következik az a szám (itt a 33), amely vázlatunkon a helynév helyett áll. Rövidített alakban (gyü = gyümölcsös; l = legelő; sz = szántóföld stb.) jelezzük a területen folyó gazdálkodásra vonatkozó megjegyzéseinket, majd ezt követve minden más, a helynévvel kapcsolatos észrevételt.

Nem kell értéktelennek tartanunk gyűjtésünkben az olyan lapokat sem, amelyek csak éppen a helynevet és domborzati viszonyokra vagy a hely gazdálkodási jellegére vonatkozó megjegyzéseket tartalmaznak. Például:

Körtésliget [45] (e). A Terbete [97] alatt fekvő erdős terület neve.

A gyűjtés ilyenformán való elrendezésének végeztével ezeket a papírlapokat betűsor (ábécé) szerint rendezzük el, és települési egységenként (falu, város) külön kezeljük. A külön papírlapokról az egyes helyneveket a térképlapokon előforduló számok sorrendjében elrendezve, ilyen gyűjtőlapokat alakíthatunk ki: 1. *Gyulaji malom* ~ *Mora Žuli*. A szomszédos Kolozsgyula felé eső malom neve. 2. *Gyularét* ~ *Ritu Žuli*. Ua-ra fekvő rét neve. 3. *Hersámba árka* ~ *Päräu Hārsembi* (sz, k) ... 6. *Buzáj mojnája* ~ *Moinele Buzäji*. Vizegyős kaszáló ... 10. *Órhegyuttya* ~ *Drumu Horhed'ului*. Az Órhegyre [9] vezető út neve. 11. *Sáncajja: Sánca alatt* ~ *Sup sants* (sz, k). „Uradalmi föld vót s ki volt sáncolva, azér montuk, hogy *sánca alatt*“. 12. *Eklezsija* ~ *Ekležiija* (sz, k). Egyházközségi földek ... 15. *Fe-*

cujka ~ Fätsuika (1) ... 37. Pakulaj gorca ~ Gortsu Päkuläji (k) ... 47. Halombok: Halambak ~ Holumburi: Holumburile (sz, l, k). Suvadásos-szakadásos hegyoldal és hegytető ... 57. Bortolosáj árka ~ Päräu Bortoloseji (ä) ... 74. Csubáj ~ Cubaia (sz, k) ... 83. Curgovás ~ Čurgovaš (sz, k, l) ... 93. Akasztófa ~ Kästäi (sz, k) ... 100. Kökút úttya ~ Drumu T'okutuluj (út) ... 108. Észak : Dosz ~ Dos (sz, k, e) ... 117. Fenyves ~ Braz. Ültetett fenyőerdőske neve ... 122. Árkak köszt ~ Intre Päräie (disznólegelő) ... 127. Kerülő ~ T'iraläu (sz) ... 130. Vajaskút : Vájaskút ~ Vajaskut (kút). — E felsorolásban a három ponttal jelzett helyeken a közbeeső számok alatt szereplő helynévi adatokat — a terjedelem csökkenése érdekében — kihagytam. Az egyes számok alatt elől a magyar névforma és esetleg : után ennek névváltozata áll; ezt követi ~ jellel a román lakosságtól lejegyzett helynév és : után ennek esetleges névváltozata.

Amint láthatjuk, maga a helyszíni gyűjtés inkább ügyszeretetet és lelkiismeretességet kíván, mintsem különleges előképzettséget. Mutatja ezt az a tapasztalat is, hogy igen gyakran egy-egy középiskolás tanuló is kifogástalanul szép és értékes gyűjteményt tud szerkeszteni. A gyűjtéshez a nekiszánáson, odaadó kitartáson túl jó megfigyelő-képesség, egy kis ítélőkészség és főképp az aprólékosságig menő, szörszálhasogató pontosság szükséges. Mindesetre inkább jegyezzünk fel minden pillanatnyilag lényegtelennek tartott, de a valóságban értékes helynevet, és tájékoztató észrevételeket ne hagyjunk el. Különben az a tapasztalat, hogy mentől többet foglalkozunk a helynévgyűjtéssel, látókörünk attól jobban tágul, és megfigyelő-képességünk élesedése, pontosságunk növekedése, odaadásunk komolysága annál inkább képesít bennünket a kifogástalan helynévgyűjtő munkára.

B. Kétségtelenül már a helyszínen való gyűjtés is sok időt és kitartó türelmet kívánó munkával jár. A helynévgyűjtő munkának ez a része egész embert és teljes igyekezetet követel. Ha azonban valaki a helynévmagyarázathoz akar fogni, igen sokszor nem elégséges pusztán a ma is élő helynévalakok ismerete, hanem ismernie kell a helynevek régebbi formáját, esetleg a különböző forrásokban szereplő, többé-kevésbé eltérő alakjait is. Hogy

például a mai *Krésztyhid* előtagjának semmi köze a köznyelvben élő *kristály*, népiesen *krészty* szóhoz, hanem eredetileg *Keresztájhíd*, azaz 'Keresztvölgyhíd' volt, csak a régebbi formák alapján dönthető el. A kalotaszegi Zentelkén 1941-ben lejegyzett *Benkijes*, régebbi *Benkinyes* : *Benkes* : *Benkis* helynevet is csak egy 1731-ből előkerült *A Benk Illyésben* történeti adalék világítja meg: a helynév a *Benk(ő) Illyés* személynevet őrizte meg, tehát személynévi eredetű helynévalakulat. A végtelenségig szaporíthatnám az ilyenféle példák számát, ha már e néhányból is nem volna egészen világos: a helyszíni gyűjtést ki kell egészítenie a különböző időkből származó forrásokra alapított történeti gyűjtésnek. E források legnagyobb része ugyan csak a városokban őrzött nagyobb levéltárakban tanulmányozható, de nem ritka eset, hogy közvetlen környezetünkben is hozzáférhetünk ilyen forrásokhoz. A községházán és a telekkönyvi hivatalokban található vázlatrajzok és részletlajstromok, az egyházközségi vagy községi levéltárak birtokügyi feljegyzései, az itt található kántori, papi vagy tanítói díjlevelek, családi birtokívek, föld-adásvételi szerződések a legkönnyebben hozzáférhető források. Igen értékes adatokra akadhatunk az egyes családok levelesládáiban vagy csak az egyes birtokügyekre vonatkozó iratokban is. A nagyobb levéltárakban régebbi időkre vonatkozó történeti forrásokból: határjáró-levelekből, cserelvelelekből, birtokösszeírásokból (conscriptio, urbarium, inventarium), földbirtokperes meg záloglevelekből néha írásbeliségünk egészen korai időszakasaiból, kedvező esetben a XVIII. századig visszamenő időkből, sőt elvértve még előbből is csodálatos bőséggel nyerhetünk adatokat. Mikor például helynévgyűjtő munkám kezdetén összegyűjtöttük húgommal Dés helyneveit, a XIV. század elején kezdődő okleveles adatokkal a helyszíni gyűjtés során lejegyzett mintegy 250 helynév kb. 700-ra szaporodott.

Természetesen az okleveles anyag legnagyobb részét megbízhatóan csak az oklevelek olvasásában jártas ember tudja összegyűjteni és felhasználni. Az ilyen forrásokat használnak a kijegyzések készítésekor vigyázni kell arra, hogy az adatokat betű szerint, lehetőleg a szó-

veg összefüggésében, a kérdéses helyre vonatkozó esetleges felvilágosító jegyzetek, határolások feltüntetésével írja ki, és lehetőleg minél több egymásutáni évből származó adatot gyűjtsön még ugyanazon helynévre is. Mindez a követelmény a gyűjtött adatoknak az egykorú ejtéshez mentől közelebb álló forma megállapítása és a kijegyzés megbízhatósága szempontjából fontos.

Alljon itt a következő példa egy szövegrésznek egy birtokösszeírásból helyesen való kiírására: „Az *Oltványok*nál vagyon igen szép Szálas Tölgy és Csere Fákból álló Tiltott erdő, melynek vicinussa ab Oriente a *Hányás* nevezetű helytől Szamos Ujvár felé jární szokott szekér út, a Meridie a' Sz. Ujvár Németi határ vagy-is Cseplesz erdő, másfelől ab Occidente a' Péterházi és Szilágytői Határok...” — E hosszú oklevélidézetből mindössze a két *dült betűvel* szedett szó helynév, de világos, hogy a határolás szempontjából az egész szövegrészt ki kellett írnom, sőt még hozzá oda kellett jegyezmem a birtokösszeírásban valamivel alább következő megjegyzést is: „...Ezen Erdőnek közepe táján vagyon feles Alma és Körtvély Fákból álló *Oltvány Gyümölcsös* is s ezen okon neveztetik *Oltványos Erdőnek*“. — Ez a megjegyzés nagyon jól megmagyarázza, hogy az *Oltványos* helynév keletkezésekor milyen szemléleti alapból indult ki a névadás. A helyi viszonyokkal ismerős aztán az ilyenféle kijegyzésekből még több számottevő körülményre is vonhat le többé-kevésbé biztos következtetéseket. Ezen túlmenően minden esetre vonatkozólag nehéz utasítást adni. Aki az előbbi megjegyzéseket figyelmesen olvasta, az úgyis rövid, sokszor bizony saját kárán okuló gyakorlattal kétségtelenül használható történeti anyagot gyűjthet.

A történeti gyűjtés eljárás módja egyébként csak anynyiban tér el a jelenkori helyszíni gyűjtéstől, hogy a történeti gyűjtés alkalmával az adatokat évszám szerinti csoportosításban és az okleveles részek szövegösszefüggésében adjuk, míg a helyszíni gyűjtés adatait külön lapokra írjuk és aztán betű szerint csoportosítjuk.

Egy községnek például ilyen lesz a történeti gyűjtést magában foglaló lapja:

Kolozsborsa

Kolozs m.

1582: az Dobokai bircen (sz.) az bozay zegeletiben (sz.) az Cza (!) Szurdokban (sz.) az Cza odalan (sz.). — 1621: Az Zaa szurdokb(an) (sz.). Az Isten Kassán (sz.). Az Vasaros utt alatt (sz) ... mellette az orszagh uttia. Bozayban (sz.). Az Keresztay szugolattiab(an) (sz) ... maczkasi hatar az szomszedgia. Bartulus ayban (sz). 1622: Kis uczaiban (házhely). 1624: az to gatbelj nagj feold. 1642: Zilagy völgyben (sz). az Kortouelies ayban (sz). az Kondor Berekben (sz). az Giula retiben. — 1645: Az Csere oldalon (sző). az Teorueny fanal (sz). — 1656: Válaszut felé forduló: Keoves hágon (sz). Czobor allyan (sz). Szerdekes Ajb(an) (sz). A pusztá Szölő véginél (sz). A pusztá köháznál a' hid végen (sz). Doboka felöl a Kis ajban (sz). A Buzás terén (sz). A Gyula Réte mellett (sz). Bozajb(an). Kereszt Ajb(an) a Ton fellyül (sz). Kender Berekben (sz). 1676: az bartalus ayban. bartalyus ayban (sz). az Keresztáyban (k) ... Macskás felöl ... Ispanok füve az Körtoveljes aj terin egi darab kaszalo parlagh (sz). az Keresztajban (k). 1701: Rivuli ... vulgo Borsai Nagj Patak vocitati. — 1727: Válaszut felöl valo forduloban: Az Halmak alatt (sz). Az Köves hágoban (sz). Az Peterajban (sz). Az Doszban (sz). Az Paduritsa meget (sz). A Toma Juvon kutyanal (k). — 1789: in Calcutura Superiori: Versus Badog in Loco Supt Sij (sz). Nyerges (sz). Linge Ritu Gyuli (sz). In Facze Kresztej (sz). Pe Vurvu Gyalu Kraszteleji (! sz), Pe Gyalu Bazej (! sz). In Doszu Buzei (sz). La Ritu Suli (sz). — 1860: Buzáj (sz, szakadás). Bortolósáj (sz, k, süppedés). Fináj (k, szakadás). Alsó rét (k). a Patak Cseráj (sz, á) Kőkút (temető) (Kivonatós közlés a BHn. 85—102. l.-ról).

Az itt adott példa esetében jól megfigyelhető, hogy a történeti alakok közlése alkalmával még a hozzánk egészen közel eső időből származó adalékok lejegyzése esetében is milyen szörszálhasogató pontossággal kell eljárjunk; e pontosság itt némileg túlzásnak látszik, a régebbi adatok esetében azonban az alakok olvasatának megállapításához és a helynevek értelmezéséhez igazán egyik alapvető feltétel az oklevélben vagy más történeti forrásban szereplő adalékok mentől pontosabb. eredeti

szövegbeli alakjának ismerete. Mindenképpen jobb a pontosságot túlzásba vinni, mintsem ellenkező végletben az okleveles adatok felületes kiírásával megbízhatatlan, kétes értékű vagy éppen értéktelen munkát végezni. Órizkedjünk attól is, hogy az okleveles adatnak csak olvasatát és ne eredeti alakját jegyezzük ki! Saját olvasatunk, ha ez egyáltalán szükséges, csak jegyzetbe kerülhet a használt forrás lelőhelyének (múzeum, levéltár, magántulajdon stb. iratcsomó, oklevélszám) jelzésével együtt. A lelőhelyet mindig jelezni kell.

C. A helynévtörténeti tanulmányok megszerkesztése a helyszíni és történeti gyűjtés eredményeinek települési egységenként való egybeállítását, illetőleg feldolgozását jelenti. Az eljárás mód e munka rendjén nagyjában az, amellyel már a helyszíni gyűjtés esetében is volt dolgunk: a helyszíni gyűjtés eredményeit egészítjük ki a történeti kutatás útján szerzett helynévi adatokkal. Az így összedolgozott helynévanyagból például egy lap a következő képet mutatja:

Feketető [50] (sz, k). XVII. sz. vége: A Fekete tora rugó második láb(an) (sz). 1700—1701: ... penes et juxta Feketeto vulgariter apellatum (sz). 1727: a Fekete tob(an) (sz). 1729: Az alsó fordulón... a Fekete tóban (sz). A fekete Tónál (sz). 1761: A fekete tóra rugó Lábban (r). 1764: a Fekete Toban a Sósosban (k). 1765: A Fekete Toban (r). 1769: A Fekete toba (sz, r). 1775: also fordulon a Fekete To nevű helyen a harmadik Lábban ... a Szá-guldó ut szomszédságában (sz). 1779: az akasztofa Domb alatt való második lábban ... (sz) ... rugó véggel a Fekete Tora. 1784: Az Akasztofa alatt ... A Fekete Toban (sz). 1792: Az Also fordulob(an) a Fekete tora rugó láb-ban (sz). 1802: a Fekete Toban (sz). — A közlő szerint két-három évtizeddel előbb még mocsaras, vadrucázó hely volt; 1896 körül még a megye állóvizei között említik (vö. Alsófehér vm. mon. I, 100). Amint a történeti adatok mutatják, az eredeti állóvíznév később — amint az szokásos — nagyobb területre vonatkozott, úgyhogy kétségtelenül nem volt akkora tó itt a legrégebbi történeti adat korában sem, mint amekkorára a helynév jelenleg vonatkozik. Ma a helynév teljesen kiszáradt tófeneket jelöl.

Lesznek azonban olyan lapok is, amelyek vagy törté-

neti adatokat nem tartalmaznak, vagy csak történeti források alapján kerültek bele gyűjteményünkbe. E lapok majd ilyenszerűek lesznek:

Csombordi kert [39]. Másként: *Postakert*. A múlt század végén részben elhordta, részben a folyó balpartjára szaggatta a víz. Nevét a szomszédos község nevééről kapta, mert a terület annak határával érintkezik.

Alljon itt egy olyan másik lap, amely csak történeti adatokat tartalmaz:

Fedelespalló. 1725: A Városon által folyó patakon levő Fedeles pallóra menő sikátor. *1728:* Az Fedeles Palló véginél az tövis uttzai ház. *1732:* Az Fedeles Pallónál való kő Ház. *1769:* A fedeles Palló végiben. — A városon átfolyó patakon átvezető mai vashíd helyén a XVIII. században fedett fahíd állott. Hogy ezt mikor bontották le, erre nézve — egyelőre — nem áll semmilyen adat rendelkezésünkre.

IV

Miután, úgy hiszem, az előzőkben minden fontosabb gyűjtési és feldolgozási elvet, eljárásmodot legalább futólag érintettem, csak arra kérhetem az olvasót, hogy a figyelmes átolvasás után maga is tegyen meg mindent a helynevekben rejlő fontos tudományos kincs megmentése érdekében. Személyes tapasztalaton alapuló meggyőződésem, hogy az ilyen helynévgyűjtő munka nagyon sok fáradtsággal és törődéssel jár ugyan, de ugyanakkor végeredményben nemcsak a tudományra, hanem magára a gyűjtőre nézve is fölötte sok megbecsülhetetlen tanulsággal is. Mikor figyelő, érdeklődő, kíváncsi szemmel nézünk körül községünk vagy városunk határán, egyben belétekintünk múltjába, történeti viszontagságaiba, meglátjuk lassú vagy gyors fejlődése okait, sőt megsejthetjük jövőbeli fejlődése irányait is. Általános tapasztalat, hogy a faluját, szülő- vagy neveltetési helyét közvetlenebbül ismerő ember jobban szereti azt a földet, amelyen dolgoztak ősei és dolgoznak — remélhetőleg — majd utódai is.

Az ilyenféle munka kétségtelenül a téglahordás munkája: téglahordás a tudomány hatalmas épületéhez. E nélkül az előkészítő munka nélkül azonban a tudomány nem lehet el. Éppen ezért: aki egy-egy falu vagy város helyneveit összegyűjti, egy-egy téglát, oszlopot vagy tartóívet, egy-egy sarokkővet vagy alapokat adó kötömböt szállít ahhoz az épülethez, amelynek neve: tudomány.

1937 1970

IV

NÉPI ÉLET — NÉPI MŰVELTSÉG

A SZLOVAK KÉZIMUNKÁK ERDÉLYI DIVATJÁNAK ÉS HATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

1. Most múlt egy évtizede annak, hogy Kelemen Lajos születése hetvenedik évfordulóján Palotay Gertrúd alapvetően tisztázta az erdélyi régiségben tó t-nak, illetőleg tó t o s-nak nevezett kézimunkák több kérdését. Kimutatta, hogy az ilyenfajta kézimunkák a felföldi „tót csipkások” révén kerültek Erdélybe. Ezek a házaló, vásároskodó „gyolcsos tótok” nemcsak kész terítőket és vég-vásznakat árultak Erdélyben, hanem mindenfajta más kézimunkát is. Fejtegetései során Palotay úgy vélekedett, hogy az erdélyi unitárius vizitációs jegyzőkönyvekből — Kelemen Lajos figyelmeztetése nyomán — kibányászott gazdag anyagból kitétszően a XVIII—XIX. században, sőt itt-ott alkalmasint még ma is egyházi használatban lévő ilyen kézimunkák csipke-, illetőleg kötédszénének legtöbbje valószínűleg nem magán a terítőn került el Erdélybe, hanem ezeket darabonként vásárolhatták meg a „gyolcsos” vagy „csipkés tótok”-tól, s itt aztán a helyi és a korizlés szerint alkalmazták a készülő terítők díszeként. Már Palotay is egészen jogosan feltehetően azt, hogy az ilyenféle kézimunkák a szóban forgó két században nemcsak az egyházak liturgikus felszerelésében voltak tekintélyes számban képviselve, többé-kevésbé gyakoriaknak kellett lenniök ugyanakkor világi használatban is; itt azonban a pusztulásnak nagyobb mértékben ki voltak téve, és így nagy részük tönkrement. Palotay hivatkozott néhány, napjainkig magántulajdonban, világiak kezén fennmaradt darabra, de megjegyezte, hogy e darabok idekerülésének korát évszámjelzés híján nem tudjuk megállapítani.

Saját múzeumi megfigyelései, mások és magam erdélyi helyszíni kutatásai eredményeinek ismeretében, Palotay

már akkor megállapította, hogy a szlovák kézimunkák az erdélyi magyar hímzésekre közvetlen hatást is gyakoroltak. Amit erre nézve Palotay fejtegetései zárósoraiban mond, nyilvánvaló, hogy mindazt az erdélyi magyar népi hímzésre kell vonatkoztatnunk, habár a tétel általánosabb megfogalmazásban az erdélyi magyar hímzőművészet egészére vonatkoztatva is helytálló. (A fentiekre nézve l. Palotay Gertrúd, Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. Kv 1947. 22. — Megjegyzendő, hogy e tanulmány írója a XVIII. századon túl korunkig követte a tőle tárgyalt kézimunkafajták erdélyi divatjának és hatásának történetét.)

Minthogy Palotay Gertrúd kezéből már néhány éve kiesett a toll, és így egyebek mellett a magyar hímzőművészetnek ez a kérdése is gazdátlanul maradt, most, Kelemen Lajos életének újabb, örvendetes évfordulója küszöbén, az azóta előkerült levéltári anyag birtokában a Palotaytól feldolgozott kérdésre vonatkozó néhány észrevételemet megtenni — és természetesen az ezek alapjául szolgáló levéltári anyagot közzétenni! — annál is inkább szükségesnek tartom, mert adataim és a hozzáfűzhető észrevételek egyes pontokon megerősítik Palotay óvatos feltételezéseit, megállapításait, más vonatkozásban meg — főként az újabban előkerült levéltári adatok — további bizonyítékokat szolgáltatnak a szlovák kézimunkafajták erdélyi divatjának és hatásának történetéhez.

2. Immár évtizedek óta egy erdélyi magyar szótörténeti tár anyagát gyűjtögetve, Palotay tanulmányának megjelenése óta különösebben is ráterelődött a figyelmem az itt tárgyalandó kézimunkafajták műszókincsének kérdésére is; így aztán munka közben az elmúlt egy évtized alatt a legkülönbözőbb levéltári forrásokból a szótár számára apránként elég sok érdekesnek tetsző, további megállapításokra jogosító adatot jegyeztem ki. Mivel észrevételeim legnagyobb része éppen ezeken az adatokon alapul, illetőleg hozzájuk kapcsolódik, ajánlatos itt előljáróban az újabban előkerült levéltári anyaggal megismerkednünk. A közlendő levéltári anyag — ha más gyűjteményre nem utalok — minden esetben az RNK Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltárából (volt Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára) való. Az idézett családi le-

véltárak, sőt Kolozs megye és Marosvásárhely város le-
véltárának töredékei is itt találhatóak. Az adatok évszám
szerinti elrendezésben itt következnek.

1733

Marosszentkirály (később: Enyedszentkirály;
tözsomszédos Nagyenyeddel): „Magyarországi Tot főkötő
Nro 7“ [Toldalagi lt. 2. cs. — A Nagy Mihályné Teleki
Judit hagyatékában összeírt javak között].

1735

Magyarzsombor: „Egy tótoktól vásárlott veres
fejtős gyapottal szőtt kendő“ [Sombory lt.].

1739

Sajókeresztúr: „Agyra való Tót fejéressel ...
Ugyan más Agyra való Töt (!) fejéressel“ [Béldi lt. 7.
cs. — Br. Thoroczka János „egyetmásai“ között].

1743

Szászvessződ: „Egy rendbeli Tott szinu (?) zöld
sellyemel ágyra való“ [Sombory lt.].

1748

Torda: „Az régibb edgyetmások közül egy Derekaly
Csúpot, és egj Tótos viseltes parnahajat láttam a Feren-
cziné Asszonyom házában“ [Borbély lev.].

1756

Gernyeszeg. „Két pár tótos Veres fejtős vendég-
(ne)k való párna haj“^a — vallja Borbára Biro prov/(idi)
Ioannis quondam Péter (így!) (56). [^aA gernyeszegi kas-
télyban].

1759

Nagyszeben: „... Két vékony gyolcs Lepedőt, min-
denkinek a két végén fejr Selymes totos varrás va-
gyon, és hasonló varrással két párna haj hozzájuk“ [A
Teleki család sáromberki lt. 7. cs. — Ifj. gr. Teleki Sám-
uel Nagyszebenben összeírt holmii között].

1760

Marosvásárhely: „Egy pár Totos fejéres Lepedők, hasonló egy pár vánkös hajaival egygyütt“ (A Teleki család gernyeszegei lt.).

Koronka: „Egy Tot varrásos viseltés kendő... Három darab Totoktól vett varrás“ (Toldalagi lt. 8. cs. — Fritsi Fekete Klára kisasszony javainak összeírásában).

1768

Csikfalva: „Egy Totos Főkötő ... edgy Totos Párta ... Edgy Totos Abrosz edgy Asztal keszkenővel ... Két pár fejéres Totos vánkös főtöl való ... Edgy fél Lengyoltsra készítettett Totos vánkös haj... Edgy pár veresses Totos vánkös főtöl való“ (Tarcsafalvi Pálffy család lt. Néhai Csikfalvi ifj. Bakos Józsefné kelengyéjében). — A kelengye-lajstrom hátlapján néhai Bakos József ingóságai között évszám és hely-jelzés nélkül a következő, érdeklődésünkre számot tartó adatok olvashatók: „Egy pár Kender vaszonból való ... (itt egy olvashatatlan szó) Tot kötéses vánkös haj Egy veresses Totos és égy reczés vánkös haj ... Három pár fekete nyelu Tot kés.“

1770

Köpec: „Czerjék László Uram felesége Tokos Kata Asszon utolsó öregségre jutván“ összeírt portékái között a következő feljegyzés olvasható: „négy vánkös haj kettő Totos egyik fejéresen varrott az negyedik veressel varrott“ (Köpeczi lev.).

Magyarandrásfalva: „Totos varással fejér sejmés Párna haj ... Közönséges Totos varásos Párna haj Tot varással sejemmel varot két hajtásu lepedő ... Tot varással fejér Cernaival egy hajtásu lepedő“ (Pálffy lt. — Pálffy Antalné Hartzai Gálfalvi Judit kelengye-lajstromában). Az „Asztalhoz való Fejér Egyetmások“ között: „Fejér Sejemmel varrott Totoson, nagy kendő“ (I.h.).

1771

Nagyida: „Egy gyolts Lepedő végiben lévő Tot varással hozzá való két Vánkös hajjal“ (Toldalagi lt. 19. cs. — Ezt az adatot Földvári Istvánné Nemes Judit ingóságainak leltárából jegyeztem ki).

1786

Kolozsvár: „...Kurutz Kati^a ki szedvén a párna hajból a fejer Gunyát Láttom varottas párna hajakat 2 Lepedőket, egy Lepedő hajtast és egy Totos kendőt...“ (Kolozs megye lt. A vallomás-részletet Gáll Istvánné Ros Terézia vallatása során jegyezték le. — ^aE 14 éves, egy Lintzegné nevű asszonynál szolgáló magyarnádasi leányt azzal gyanúsítják, hogy asszonyától lopta el az itt közölt vallomás-részletben emlegetett holmikat.)

1788

Marosvásárhely: „Hat totos gyolts főkötő“ | „Fekete Tafota ajju téli gyöngyös Totos Főkötő“ | Egy fekete babos fátyol fejer és atzell sikakkal (így!) tzifrázatt Totos főkötő ... Fekete fejer sikakkal tzifrázott Totos főkötő“ (A Teleki család sáromberki lt. 47. cs.).

1789

Torda: „...egy Totos lepedő hajtás“ (Lázár lt.).

Abosfalva: A négy „Abraszak“ közül „Egy szeles Tot Abrasz, nagy kerek Virágos meg kezdett likadni ... Egy szeles Len gyoltsbol valo összve kötött Abrasz a' két vege Tot Csipkés“ | A három „Kendők“ között 1. Egy ujj Szekely hoszszu gyolts kendő a ket vegein fejer Tot Csipke. 2. Más rovidebb Székelly gyolts kendő; a' vegein keskeny Tot Csipke a' szelinis hosszan egy felől. 3. Más Gyapotos kendő a' két vegei rojtosok; azon belől szélesen veres fejtővel Totosan szőtt. (Az abosfalvi unitárius eklézsia libellusa 37b, 38a l.).

1790

Marosvásárhely: „Fejer Némű 1. Egy Veres fejtővel varrott Derekej Haj. 2. Egy veres fejtővel varrott Lepedő. 3. Két paraszt Vászon Lepedő. 4. Négy veres fejtős totos Vánkos Haj... 6. Két kékes paraszt Vánkos Haj. 7. Egy fekete Sellyemmel varrott retze Lepedő Hajtás. 8. Három Közönséges kendő veres fonallal szőtt a vége és rojtos ... 14. Egy rojtos szélű Sáhos Abrasz. 15. Egy Baratzk magos hoszszu abrasz“ (Marosvásárhely város lt. — Néhai Boka Katalin javainak összeírása. — Megjegyzendő, hogy ezt a Marosvásárhely egykori levél-

tári anyagának kiselejtezéskor pusztulásra ítélt forrást a többi, e városi levéltár anyagából származóval együtt annak idején Kelemen Lajos gondossága mentette meg.)

1791

Marosvásárhely: „30 Sing Thot Csipke“ (I. h. — Bárdosi György „boltbéli portékái“ között).

1795

Marosvásárhely: „Egy lengetég fejer párna haj, 2. varrattas fekete Sellyemmel, 's két Totos viseltesek“ (I.h. — Néhai Szabó Mózes József marosvásárhelyi „civis“ javainak összeírásából).

1798

Bodola: „... egy Totos vánkös haj“ (Béldi lt.).

Dés: „... Egy fejeres varrattas Fejer Lepedö, kettö pedig házi Szász Vászanybol valo Lengetég Lepedök és egy Lepedöröl le fejtett Totos Lepedö hajtás meg szakadozott...“ (Dés város lt. — Más kézimunkákkal együtt a néhai Nagy Andrásné Zilahi Zsuzsánna árvaira maradt javak összeírásában).

1807

Körtvélyfája: „Egy hitvány Totok féle Szönyög“ (Lázár lt.).

1809

Marosvásárhely: „Egy Veres fejtös totos, más veress és kék fejtövel varrott Párna haj“ (Marosvásárhely város lt. — Kádár Nagy Lőrinc halálával két gyermekére maradt ingóságok lajstromában).

1811

Uzdiszentpéter: „1 Totos párnafö. 1 más Totos párnafö. 2 párna hajra valo varratos szél. 1 lepedöre valo varratos szél“ (Conscriptio-gyűjt. — Néhai gr. Teleki József és felesége br. Thorotzkai Rozália ingóság-leltárából kijegyzett adatok).

1812

Zabola: „Specificatio. Azon Portékákrol a' mellyeket néhai Kováts Imréné el adott vólt ... Egy Lepadő fejtotos ... Egy totos Lepadő két totos fejfel ...“ [Dés város lt. 602; nyomtatott lajstrom].

Marosvásárhely: „Egy pár lepedő Sejmes Totos ki fordítással“ (Marosvásárhely várost lt. — Néhai Szabadi József kovács ingóság-összeírásában).

1815

Marosvásárhely: „...Egy Derekaj Totos hajjal“ (I.h. — Kók Józsefné Béres Erzsébet javainak összeírásában. Magát a darabot tulajdonosa — amint a forrásból megállapítható — 1813—1815 között szerezte).

1817

Marosvásárhely: „...Két Párna haj, egyik kék Csikos, más veress Fejtős Totos hajtással, mind a' kettő kender Vászán ... Egy más hitvány Len Vászán Párna haj Fejér Totos Fővel ...“ [I.h. — Néhai Simonffy Zsuzsanna, előbb Prodán Lászlóné (első férje csizmadia), utóbb Csipkés Sámuelné (második férje kőműves) javainak összeírásában.]

1818

Marosvásárhely: „...öt Párna kettő Totos, egy pár Szőrös Főtől való ... Egy Totos ujj Derekaj Főtől való“ (I.h. — Néhai Soos Pálné Szakáts Judit ingóságai.)

1819

Marosvásárhely: „...Egy pár Fejér Párna haj Totos Fővel“ [I.h. — Néhai Szatmári Zsuzsanna (első férje Kádár Nagy István, második Csizmadia Kováts István) hagyatékában].

1831

Körtvélyfája: „...két kék fejtős varratos párna fő ... Két veres fejtős Totos párna fő ...“ (Lázár lt. — A Katona Nyikuláj jobbágy házában összeírt ingóságok között).

Kolozsvár: „Ket totos párna hajak“ (Pákei lev.).
 Egy hely-jelzés nélküli cédulámról ide jegyzem a Tarcsafalvi Pálffy Dienes leányának, Máriának, Sepsiszentiványi Szentiványi Zsigmondhoz való férjhezmenetelkor összeírt kelengyéjéből kiírt következő adatot: „...Egy Par vankos haját fejeres Totos ...“ (Tarcsafalvi Pálffy lt. — Maga a keltezetlen és hely-jelzés nélküli adat 1767 tájáról és alkalmasint Tarcsafalváról származik.)

3. A fennebb közölt levéltári anyag elsősorban a szlovák kézimunkák elterjedési korára nézve nyújt újabb, figyelemre méltó adatokat. Az itt közzétett legelső levéltári adat 1733-ból, tehát több mint egy félszázaddal előbből való az eddig ismert legrégebbinél. Bár már Palotay maga is a XVIII. század harmincas éveiből származtatja és a tőle tárgyalt kézimunkafajták közé tartozónak vallja a dési református egyháznak egy évszamos (1731) terítőjét, ez a terítő, a Nagyenyed melletti Marosszentkirályról ismert első levéltári adat (1733) az 1735-ben Magyarzsomboron „tótoktól vásárlott... kendő“-vel és a Beszterce vidékén Sajókeresztúron 1739-ben emlegetett „tót fejéressel“ készült „ágyraavaló“-val együtt újabb bizonyíték arra, hogy a szlovák kézimunkák a XVIII. század jelzett évtizedében Erdélynek egymástól távol eső pontjain már annyira ismertek lehettek, hogy a levéltári forrásokban az ilyenfajta kézimunkák esetében általánosan értett jelzőként alkalmazhatták a tót, sőt valamivel később a tótos megjelölést is. Abból tehát, hogy a XVIII. század negyedik évtizedétől kezdve elég gyakran, a század vége felé meg éppen nagy bőségben találkozunk a különböző kézimunkákat közelebbről meghatározó tót és tótos jelzővel, abból — úgy hiszem — bátran arra következtethetünk, hogy e kézimunkák Erdélyben az első ilyennek minősített darab készülési ideje (1731), illetőleg eddig az elsőként ismert levéltári adat (1733) előtt is már ismertek lehettek. Számomra valószínűnek látszik, hogy az elterjedés kezdete időben egybeeshetett Erdélynek a Habsburg-birodalomba való politikai és gazdasági bekebelezésével. Ezután, de alkalmasint csak a XVIII. szá-

zad elején indulhattak el a felföldi szlovák házaló, vásároskodó árusok a kínálkozó újabb, erdélyi piac felé, s terjeszthették el más háziipari tárgyakkal (kés, pipa, drótból készült tárgyak stb.) együtt a Felföldön készült hímzéseket, csipkéket, illetőleg tót vagy tótos hímzéssel díszített viseletdarabokat (főkötő, párta).

4. Az eddig feltárt levéltári anyag alapján összeállítottam a forrásokban tót, illetőleg tótos jelzővel ellátott kézimunka-elnevezések sorát. A könnyebb fellelhetőség kedvéért betűrendben következő adatok után a ()-be tett szám az első előfordulás évszáma.

a) 1. tót abrosz (1768); 2. tót ágyraavaló (1739); 3. tót csipke (1789); 4. tót csipkés abrosz (1789); 5. (magyarországi) tót főkötő (1733); 6. tót keszkenő (1849); 7. tót kötés (1789); 8. tót kötéscsipke (1803); 9. tót munka (1789); 10. tót varrás (1770).

b) tótok-féle szőnyeg (1807).

c) tótoktól vásárolt kendő (1735).

d) 1. tótos abrosz (1789); 2. tótos csipke (1789); 3. tótos csipkés kendő (1789); 4. tótos csipkés derékalj (1818); 5. tótos csipkés (1803); 6. tótos fő (párnahéjon) (1817); 7. tótos főkötő (1788); 8. tótos haj (derékaljon) (1815); 9. tótos hajtás (párnahéjon) (1817); 10. tótos lyukatos varrás (1803); 11. tótos kendő (1786); 12. tótos keszkenő (1789); 13. tótos kifordítás (lepedőn) (1812); 14. tótos lepedő (1760); 15. tótos párna (1818); 16. tótos párnafő (1811); 17. tótos párnahéj (1748); 18. tótos párta (1768); 19. tótos vánkös (1768); 20. tótos vánkoshaj (1768); tótos varrás (1759).

A külön csoportosított tót, tótok-féle és tótos darabnevek összevetéséből nyilvánvaló, hogy jóval gazdagabb a tótos jelzős kézimunka-nevek száma, mint az előbbieké. Az egybevetésből láthatni, hogy a XVIII. század vége felé haladva egyre szaporodik a tótos-nak jelzett kézimunka-elnevezések száma. Ebből arra következtethetünk, hogy a XVIII. század elejétől a szlovák vándorárusoktól vásárolt kézimunkák mintakincse, készítési eljárása hamarosan olyan mértékben hathatott az erdélyi hímzőművészetre és a csipkekészítésre, hogy kialakult a tót kézimunkáknak egy helyi ízléshagyományokkal keveredett, valóban nem tót-nak, hanem csak

tótos-nak nevezhető és így is nevezett mintakincse, készítési módja. Másként például nehéz megérteni, hogy miért beszél ugyanazon egyház kézimunka-darabjai esetében ugyanaz az összeírás előbb „tót csipkés abrosz“-ról s nyomban utána „tótos csipkés“-ről, „tótos csipkés kendő“-ről és „tótos csipkés keszkenő“-ről (Palotay, i.m. 18., a Bölönből való 1789-i adatok között. L. még i.m. 20—21. lapján az 1803-i kissárosi adatokat is!). Bár például a „tót varrás“ — szerintem — egyaránt jelölhetett a régiségben szlovák vándorárosoktól vásárolt vagy pedig itt Erdélyben az ilyen, illetőleg más úton bekerült szlovák varrásfajták mintájára készült varrást, a „tótos varrás“ azonban nagy valószínűséggel már csak erdélyi himzőktől, varróktól „tótos“ minták és készítmények alkalmazásával készített kézimunkára vonatkozhatott.

5. Palotay már a magyarországi adatok analógiáján indulva, bátran feltehető, hogy a szlovák kézimunkák erdélyi terjesztői a „gyolcsos tótok“, a „vásznas tótok“, a „csipkások“ voltak. Hogy azonban ez kétségtelenül így volt, arra nézve most már néhány erdélyi levéltári adalékot ismerünk. Az első, viszonylag korai, 1635-ből a Kolozs megyei Magyarnagyszomborról való adalékban egy tótoktól vásárolt kendőt említene; az időben utána következő, Koronkáról 1761-ből való adalék egy vagyonelejtárban őrződött meg. Ott ugyanis Fritsi Fekete Klára javainak összeírásában más kézimunkadarabok társaságában „egy tót varrásos viseletes kendő“ leltározása után „három darab tótoktól vett varrás“-ról emlékeznek meg. Egy másik forrásban, gr. Lázár Anna kelengyéjének 1768. évi összeírásában ismét egyebek mellett olvasható: „...Egy Totoktól vett fejeéres Kendő... Totoktól vett Lepedő hajtás es parna tsup Négy darab Totoktól vett abrosz 1“ (Lázár lt. Fasc. 112). Ez az adat kétségtelenül Erdélyből, alkalmasint éppen Gyergyóból, Szárhegyről való. Egy 1801-ből, a Dés vidéki Pestesről származó forrásból a következő ide vonható adatot jegyeztem ki: „Egy forma *Tottol vett* Tablás keszkenő 22. Ugyan egy forma *Tottol vett* keszkenő 11“ (Toldalagi lt. 19. cs.). Nagyon érdekes az a szűkszavúságában is beszédes adat, amelyet „A' Motson tartani szokott Országos Vásároknban megjelenő áruló személyek-

nek taxáltatásokról és vámoltatásokról készült Tariffa“ (1821) őrzött meg számunkra: „Fizetnek ... a Színen kívül árulok általában 6—8 Xrt ... a Tsipkés Totok 6 Xrt“ [I.h. 60 cs.]. — Ezek az adatok most már, gondolom, kétségtelenné teszik, hogy az itt tárgyalt kézimunkafajtákat elsősorban szlovák házaló vándorkereskedők, szlovák vásároskodó árusok terjesztették.

Egy újabban előkerült adat világánál azonban úgy látom, hogy nemcsak ezek. Mikor ugyanis Marosvásárhelyt 1791-ben összeírták Bárdosi Györgynek „boltbéli portéká“-it, a javak között „30 Sing *Thot Csipke*“ is tállátott. Ebből arra következtethetünk, hogy a szlovák kézimunkák divatjának virágkorában, a XVIII. század végén és a XIX. elején már a városi kereskedők is kifizetődőnek, és éppen ezért szükségesnek tartották az ilyen kézimunkafajták raktáron tartását, illetőleg árusítását. Hogy aztán árujukat honnan szerezték be, erre nézve egyelőre nincs adatunk. Feltehető, hogy a városon is házaló szlovák vándorkereskedők árukészletét vásárolták meg, de nem lehetetlen az sem, hogy a szlovák kézimunkák divatjának korában egyes himzők, varrók vagy csipkeverők (sőt esetleg több-kevesebb személyt alkalmazó műhelyek) is foglalkoztak a divatban lévő, de a helyi ízlést is számításba vevő s így tó t-nak, helyesebben tó t o s-nak nevezhető kézimunkák előállításával. Az így előállított árut aztán, legalábbis részben, viszonteladó kereskedők útján hozhatták forgalomba. E valószínűnek látszó feltevésre az ezután megvallatandó levéltári anyagtól várhatunk bizonyítékokat.

6. Palotaytól és a tőlem felhasznált levéltári adatok egybevetéséből nemcsak az derül ki, hogy az erdélyi levéltári anyagban a szlovák kézimunkafajtákra vonatkozólag eddig ismert adatoknál jó félszázaddal régebbiek is rejtőzködnek. Az újabb adatok további útmutatást nyújtanak a vizsgált kézimunka Erdélyben való földrajzi elterjedésére is. Figyelemre méltók e tekintetben a Palotay tanulmánya utáni évtizedben előkerült adatok már azért is, mert közülük egyetlenben egy sem származik olyan pontról, ahonnan a Palotay közölte anyagban is olvasható adalék. Ez pedig azt jelenti, hogy ez

adatok mindegyike újabb bizonyíték egyrészt arra, hogy az eddig a szlovák kézimunka-divattól különlegesen érintettnek tekintett területen, az egykori Háromszék, Udvarhelyszék és Maros-Torda területén is sűrűbben mutathatók ki olyan pontok, ahol az ilyenfajta kézimunkákat ismerték, illetőleg kedvelték, másrészt meg az Erdély más vidékeiről származó adatok bizonyítják a szlovák kézimunkának még szélesebb körű elterjedését. Különösen jelentős az, hogy most már nemcsak falusi jellegű településekről, de városokból is kimutatható e kézimunkafajta XVIII—XIX. századi divatja. A városok közül a fenti adattárban Dés, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszében és Torda szerepel olyan pontként, mint ahova e divathullám eljutott. Minthogy a Déshez közel eső Pestesről, Beszterce vidékén meg Sajókeresztúrról is közöltem az előbbieken szlovák kézimunka-adatokat, és vannak adalékaink a Mezőségen lévő Kolozsnagyidáról, Mocsról és Uzdiszentpéterről, az egykori Kis- és Nagy-Küküllőből meg Alsó-Fehérből is, most már nem kétséges, hogy a szlovák kézimunkák divatja a jelzett időszakban Erdélyben általános lehetett.

Ezek után feltűnőnek tartom, hogy például a dési református egyházmegyéhez tartozó, Dés vidékén lévő egyházközségek 1753—54-ből való, az egykorú liturgikus felszerelést a maga gazdagságában rögzítő összeírásában és az 1776—1803 közötti vizitációs jegyzőkönyvekben nem találtam egyetlen ide vonható adatot sem. (A jelzett forrásokból még 1933-ban készített ilyenféle kijegyzéseimet tartalmazó kézirat jelenleg a ref. egyházkerület birtokában van.) Az igaz, hogy a Désről, illetőleg környékéről származó két világi adat is csak 1798-ból és 1801-ből való.

7. Megjegyzem, hogy a szlovák kézimunka hatásának nyomaira bukkantam 1938-ban az akkori bukovinai székely telepek egyikén, Andrásfalván is. Itt ugyanis *kégyós-tótos*, *likatos-tótos* és *tótos* mintaneveket jegyeztem le [MNy. XXXVI, 275—6, 279; erre egy szerkesztői jegyzetben már Palotay tanulmányában is hivatkoztam (i.m. 18).]. Azt, hogy a madéfalvi veszedelem után kitelepült bukovinai székelyek e kézimunkafajta a Székelyföldről vitték-e magukkal vagy újabb településhelyükön

külön érte-é őket a szlovák hatás, eldönteni ugyan nem tudom, de időrendi okok miatt magam valószínűbbnek tartom a második lehetőséget.

8. A továbbiakban felvetődik az a kérdés, hogy milyen irányban terjedt ez a divat. A Palotaytól felhasznált adatokból és az ő észrevételeiből azt olvashatjuk ki, hogy a szlovák kézimunka-darabokat és később az ezek mintájára itt készült kézimunkákat elsősorban az egyházak liturgikus felszerelésének gyarapítására, illetőleg díszítésére használták fel. Az itt közölt, egy (Abosfalva, 1789) kivételével mind világi használatban lévő és egy részükben a Palotayénál korábbi darabokra vonatkozó adatok azonban arra mutatnak, hogy — amint ez már eddig is sejthető volt — a divat elsősorban világiak között terjedt el, és az egyes egyházi összeírásokban szereplő kézimunkák jó része (ha ugyan nem valamennyie) világiak adományából kerülhetett az egyházak tulajdonába. Az persze természetes, hogy az adományozás alkalmával az egyes, újonnan vásárolt vagy helyileg készített hímzésdarabokat az egyházi rendeltetésnek megfelelően állíthatták össze, illetőleg nem egy esetben az eredetileg világi célra készült kézimunkát az egyházi használat követelményeihez igazodva alakíthatták át. A szlovák kézimunka világiak útján való terjedésének elsőbbségét, úgy hiszem, ezek után kétségtelennek kell tartanunk.

Gazdasági és társadalmi meggondolások alapján úgy látom, hogy a szlovák vándorárusoktól, illetőleg később a városi kereskedőktől is a *tót*, illetőleg *tótos*-nak megjelölt kézimunka-darabokat elsősorban a falun és városon gazdaságilag egyaránt jó viszonyok között élő uralkodó osztályok tagjai vásárolhatták. A történeti néprajznak azonban közismert tétele a műveltségjavaknak a gazdaságilag jóval előnyösebb helyzetben lévő kiváltáságos osztályoktól a jobbagység és zsellérség közé való „alászállása“. Éppen ezért valószínű, hogy a szlovák „divatcikkek“ esetében eleinte főként a falun és városon élő nemességnél, illetőleg városon a polgároknál szolgáló falusi leányok lehettek a szlovák kézimunkák közvetítői saját körük felé. A *tót* és *tótos* kézimunkák divatjának a széles tömegek körében való meggyökeresedése során

azonban a szlovák vásároskodó árusoktól bőviben kerülhetek közvetlenül is jobbágy- és zsellérkézbe ilyen kézimunka-darabok. Egészen valószínű azonban az is, hogy e divat tartama alatt s ennek megszűntével a nemesi és polgári tulajdonban lévő divatos, később meg divatjamúlt tót és tótos kézimunkák közül a szolgálatban lévő cselédeknek adott ajándékként is juthattak falura egyes darabok.

Kétségtelen azonban az is, hogy a közvetlenül szlovák kereskedőktől vett kézimunkákon kívül ezek mintájára a falusi udvarházak és a városi polgárházak hímző-varró népsége is készíthetett ilyenfajta kézimunkákat. (Magam már egy jegyzetben utaltam arra, hogy az egykorú forrásokban *tótos*-nak jelzett kézimunkákat részben helyi készítésű daraboknak tartom.) Minthogy ilyen munkára elsősorban a szolgálatban lévő cselédség ügyesebb kezű nő- és ritkán férfitagjait alkalmazták, érthető, hogy ezek aztán a varrt mintákat, kézimunkafajtákat saját körükben is tovább terjeszthették. Csak így magyarázható meg az, hogy bár a XIX. század közepe tájától kezdve a szlovák kézimunkák divatjának nyomaira sem a falusi nemesi, sem a városi polgári, sem az egyházi ingóság-leltárakban nem akadunk, kétségtelenül a szlovák kézimunkák hatására, a helyi ízlés szerint, az idegen, sokszor meg nem értett minta átalakításával készült, egyes helyeken éppen *tótos*-nak nevezett hímzésekre találunk Kalotaszegen és a Mezőségen még napjainkban is. [Erre nézve lásd Dajásziné Dietz Vilma — Palotay Gertud, Kalotaszegi keresztöltéses gallér- és kézelő-minták: Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából II/2 [1942]. 83. l. 18. kép. — Palotay Gertud — Szabó T. Attila, Adatok a mezőszéki magyar hímzés ismeretéhez: EM. XLVIII, 83 kk. és külön. ETF. 159. sz. 29. kk. — Hivatkozott egyébként erre már Palotay is (i.m. 18)].

9. Magától értetődő dolognak tetszett nekem már régebben is az, hogy nemcsak az erdélyi magyarság, de a románság és a szászság is a szlovák kézimunkák hatása alá kerülhetett. A románságra tett hatásra nézve most a levéltári adatok között a marosmenti

Körtvélyfájáról 1831-ből olvashatunk egy bizonyító adatot. Eszerint mikor itt összeírják a Katona Nyikuláj (névéből ítélve kétségtelenül román) jobbágy házában talált dolgokat, egyebek mellett megemlékeznek „két veres fejtős *tótos párnafő*“-ről is. Ez az adat, amellet, hogy eddig az egyetlen, mely jobbágykézen lévő tótos kézimunka emlékét őrizte meg, egyben azt is bizonyítja, hogy a XIX. század harmincas éveiben (hihetőleg azonban már jóval előbb is!) a tótos kézimunka a románság között is ismert lehetett. A népi kölcsönhatások ismerői előtt nem lehet kétséges, hogy a további kutatás egyrészt a levéltári anyagból bányászhat ki újabb, ide vonható adatokat, másrészt meg a román népi kézimunkák között találhatja majd fel éppen úgy a szlovák mintáknak a románság ízlése szerint átalakított változatait, mint ahogy a kutatók a magyar népi kézimunkákon fedeztek fel szlovák nyomokat.

Külön vizsgálatot érdemel a szász kézimunkákra tett esetleges szlovák hatás is. Az, hogy már 1743-ban Szászvevcsödön, 1759-ben Nagyszebenben, 1771-ben Kolozsnagyidán (igaz, hogy magyarok leltáraiban, de szászos környezetben) találkozunk „tót ágyraivaló“-val, „tótos varrás“-sal, „tótos varrású lepedővel és párnahaj“-jal, mindez valószínűvé teszi, hogy a szlovák kézimunkafajták a szászság között is terjedhettek, illetőleg valamelyes mértékben a szász kézimunkára is hathattak. Ezt megint csak a levéltári anyag és a tárgyi emlékek felkutatásával, felhasználásával lehet majd kimutatni.

A három erdélyi népre tett kölcsönhatás kérdését bonyolultnak sejteti az a megfontolás, hogy a szlovák kézimunka ugyan hathatott külön-külön a magyarra, a románra és a szászra, de az ilyen módon kialakult s mindegyik nép egyéni ízlése szerint formálódott magyar, román és szász tótos kézimunka egymásra való kölcsönhatása és esetleges sokszoros viszonythatása nagyon érdekes hímzés-változatokat, csipkefajtákat eredményezhetett. Ezeknek felkutatása után hatásuk mértékének és módjának megállapítása csak a kutatás során előkerülő tárgyi emlékek összehasonlító vizsgálata révén lehetséges.

10. Bár a szlovák kézimunkák erdélyi életének több kérdésében elég biztos eredményekre jutott már eddig is a történeti néprajzi kutatás, a fentiekből kitetszően még elég sok kérdés maradt megoldatlanul. A tisztázatlan kérdések közé tartozik szerintem például az is, hogy vajon a Belső-Erdély és a Felföld közé eső területen mikor és milyen mértékben terjedt el a szlovák kézimunkadivat és mennyiben hatott a helyi hímzőművészetre, illetőleg csipkekészítésre.

Az itt felvetett és még felvethető kérdéseknek a levéltári anyag, esetleges nyomtatott források és a tárgyi emlékek alapján való tisztázása során a történeti néprajz kutatói a népi műveltségjavak egymásrahatásának egy érdekes fejezetét tehetik teljesebbé.

OSZMÁN-TÖRÖK ELEMEEK A MAGYAR HÍMZÉSBEN

I

Egészen különös dolog, hogy míg a magyar művészet-történeti vizsgálódás a részletkutatásokba merülve, bizonyos történeti stílusok, irányok és jelenségek kutatása terén jelentős megállapításokra jutott, illetőleg rámutatott a magyarság és más népek művészettörténeti jelenségeinek összeköttetéseire, a magyar hímzőművészet kapcsolatait a legújabb időkig módszeres kutató nem nyomozta ki és nem derítette fel. Felfokozott kíváncsisággal és örömmel veszünk hát kezünkbe minden olyan művet, amely e hiány pótlására valamit is tesz. A magyarországi hímzőművészet egyik legkomolyabb ismerője és munkása, Palotay Gertrud kisebb részlettanulmányok közzététele után most egy hatalmas, a fenti címmel közzétett összefoglaló munkában ismerteti azokat az eredményeket, amelyekre hosszas hazai és külföldi kutatásai során jutott.

A magyar hímzés oszmán-török kapcsolatainak feltárásával — írja Palotay — iparművészet-történetünknek egy eddig kevésbé méltatott tárgycsoportját, a hímzést igyekezett stílustörténeti szempontból megvizsgálni. E kérdésnek az oszmán-török hatások szempontjából való vizsgálata már azért is érdekes, mert éppen az utóbbi évtizedek történetírásában a legszélső végletekben nyilatkoznak történetíróink az oszmán-török művelődési hatások mellett, illetőleg sorakoztatnak fel érveket a hódoltságkori török művelődési befolyás tartóssága és termékenyítő volta ellen. Palotay nem hagy bennünket sokáig kétségben afelől, hogy e történetírói vélekedések közül ő melyikhez csatlakozik. Saját kutatási körére vonatkozólag már munkája legelején megállapítja, hogy az oszmán-török művelődési hatás e téren nemcsak felület, pillanatnyi divathatás volt, hanem olyan, amely átítatta mind a magasabb társadalmi rétegek, mind a kismemesség és a városi polgárság hímzéseit és szöttekneműit. A korunkra maradt rengeteg hímzésemplék alap-

ján bebizonyítható, hogy több mint harmadfél évszázadon át a magyar hímzőművészet olyan erős, közvetlen török hatás alatt állott, hogy e befolyás következtében lényegesen átalakult. A közvetett török hatás tulajdonképpen még jóval a hódoltság kora előtt, legalább a keresztes háborúk, a Keletre irányuló dalmát és velencei kereskedelem középkori virágkorában kezdődött és Mátyás király korában folytatódott. A magyar hímzés történetében döntő jelentőségűvé akkor emelkedett, mikor a magyarság olyan végzetesen hosszú, másfélszázados török uralom alá került. Így bár a hódoltság kora a magyarságra nézve népesedési és gazdasági szempontból végzetes hatású volt, a hímzőművészetre nézve határozott gazdagodást jelentett. A török hímzés hatása nemcsak a szoros értelemben vett hódoltság korában, tehát nemcsak a XVI—XVII. században látszik meg a magyar hímzéseken, hanem a következő században is. Sőt, ha egészen az utolsó rezdülésekig követjük e hatást, lehetetlen észre nem vennünk, hogy például még a század elejének magyar népi hímzéseiben, különösen éppen az erdélyiekben letagadhatatlanul felfedezhetők bizonyos közvetítéssel eljutott török hímzéselemek és -minták.

II

Tudatosan kell mindig hatásról és nem kölcsönzésről beszélnünk. Itt ugyanis nem a török hímzéseknek és általában szötesneműeknek szolgálai átvételéről, másolásáról van szó, hanem egy, már a török hatás koráig kialakult hímzés-hagyományokkal vagy legalábbis biztos művészi ízléssel rendelkező nép hímzsmintáinak és módjainak külső hatásra történt meggazdagodásáról. Palotay könyve a hímzésjellegek aprólékos elemzésének során hangsúlyozottan rámutat arra, hogy a törökös magyar kézimunkában felfedezhető bizonyos tudatos válogatás, selejtezés; egy magabiztos ízlésirány határozottsága. Szó sem lehet tehát arról, hogy a magyar hímzőművészet egyszerűen átvette volna mindazt, ami formában, színben, szerkezetben és hímzsmódban a török kézimunkát jellemzi. A tudatos válogatást és selejtezést bizonyítja

egyfelől az, hogy a török minták egyes típusai nálunk egyáltalában nem hatottak, másfelől meg az is, hogy egyes minták, bizonyos szerkezeti és színezési sajátságok országosan elterjedtek, élettartamuk évszámos példányokkal legalább két évszázadon át követhető, magyar úri és népi változataik meg később is, szinte korunkig számtalan hímzésemlékben megőrződtek.

Palotay gondos hímzéselemzése nyomán láthatjuk, hogy a magyar hímzésre a török hímzések elsősorban mintáikkal, formáikkal hatottak. A török hímzést formailag jellemzi a merev, elvont, a természeteshez kevéssé közelálló díszítőelemek, -minták alkalmazása. E díszítőelemek közül elsősorban a növényi minták hatása a feltűnő. De míg például a török virágok, illetőleg virágbokrok merevebbek, kötöttebb rajzúak, a magyar földön keletkezett törökös hímzések mintái szabadabbak, kötetlenebb formájúak. A török hímzéseken egy-egy megadott típus minél tökéletesebb megformálása a látható cél, ellenben a törökös magyar hímzések éppen a készen kapott forma minél ötletesebb és egyénibb változatának megteremtésében, alakításában tűnnek ki. A kétféle hímzés összehasonlításából arra következtethetünk, hogy itt két ellentétes szemléletű hímzőművészet, és továbbmenőleg két egymással homlokegyenest ellenkező szemléletű lelkiséggel van dolgunk: az egyiket, a törököt, az elvont, tisztára díszítő célzatú törekvés jellemzi, a másikat, a magyart az egyéni művészi hajlamok és képesség érvényrejuttatása. Mindkettő ragaszkodik a hagyományos formákhoz, az előbbi teljes egészében, dogmatikusan hozzájuk tapad, az utóbbi csak lényeges elemeiben, ugyanakkor azonban teret enged az egyéni teremtő erő érvényesülésének is.

A török formáknak magyar földön való átalakulását Palotay részben a magyar szellem európai, részben azonban sajátos magyar színeződésével magyarázza. Az európai szellem művészi megnyilatkozásait is éppen úgy az egyéniesség jellemzi, mint a magyarét, de éppen azért, mivel a török minták a tőlünk nyugatra lakó európai népeknél, sőt minden más európai népnél is a magyar törökös hímzések mintáitól többé-kevésbé elütő jellegűek, lehetetlen meg nem látni azt, hogy a török for-

mák európaiasodása itt nálunk együtt járt a magyarrá válás határozott jellegeinek jelentkezésével is. Ugyanaz ismétlődik tehát itt is meg, mint a Nyugatról hozzánk került történeti stílusokkal: a gótika, a barokk, a reneszánsz, a rokokó, az empire és az újklasszikus stílustörékvések, sőt még az ízléshanyatlás, hogy ne mondjam: zuhanás korában jelentkező szecesszió is különleges, helyi szint kap. Ezek közül a reneszánsz meg éppen jellegzetes erdélyi szint is, megteremtve a Balogh Jolántól oly szépen elemezett ún. erdélyi virágos reneszánszot.

Idő előtti dolog volna azonban már eleve is hangsúlyoznunk az erdélyi törökös kézimunkák külön jellegzetességeit mindaddig, amíg meg nem állapítjuk, hogy törökös kézimunkáink az egész magyar művelődésterületen szinte a megtévesztésig azonos jellegűek. A feltűnő éppen az, hogy ez a jelenség megállapítható nemcsak a hódoltság alá esett magyar területeken keletkezett kézimunkákról, hanem az e területen kívül esőkön keletkezettekről, tehát a hódoltság alatt sohasem volt Felvidék, a Dunántúl egy része és a török „védelem“ alatt álló, de egyébként közvetlen török uralom alatt sohasem volt Erdély hímzéseiről is. „Egyedül Erdély jár külön utakon annyiban — írja Palotay —, hogy az országszerte általános típusokon túl néhány csak ott fellelhető — máig több változatban fennmaradt — mintát hoz létre. Ezek az erősen törökös jellegű díszítmények Erdélyből olyan — jóformán minden nyugati hatástól mentes — színezési és technikai jelleggel párosulnak, amelyek az erdélyi nem törökös hímzéseken is megvannak.“ E helyi szín ellenére is kétségtelen, hogy az erdélyi törökös hímzés csak egy válfaja a magyar törökös hímzésnek, és így annak egységéből nem szakítható ki.

A minták és formák hatásán túl Palotay beszél szerkezeti elrendezés-, színezés-, sőt öltésmódbeli vagy — általánosabban — technikai hatásokról is. Ezek azonban a formák és a minták hatásánál jóval kevésbé érvényesülnek. Az elrendezésben a hímzett felületek egyes meghatározott részeinek (a négy sarok, középrész) foltokban való díszítése, a színeknek bizonyos rendszer szerint való váltakozása és egyes törökös öltésmódoknak a kisázsiai

hímzésekével azonos alkalmazási módja jelenti Palotay szerint e téren a törökös hatást.

Általában minden fentebb említett szempontból a keleti török díszítmények és hímezések pompásabbak, gazdagabbak, de egyben zsúfoltabbak is; a magyar törökös hímezések egyszerűbbek, világosabb, szabadabb és egyéni rajzúak és kidolgozásúak, mint amazok. Mindez — írja Palotay — lehet provincializmus, a szegénység, a kétféle irányból jövő művészi hullámverés határszéli megnyilatkozása, egymásbaömlése. De kétségtelen, hogy nálunk e kor hízművészete olyan magában álló, előkelő, kiforrott stílust teremtett, amellyel mind művészi érték, mind tökéletes kivitel tekintetében csupán az ugyancsak keleti és nyugati befolyásokat egyaránt viszatükröző s mégis jellemzően magyar ötvösművészetünk vetélkedhetik.

III

A törökös magyar hízművészet évszamos darabokkal igazolható hosszú, legalább kétszázados életében a virágzási kor kétségtelenül a XVII. század elejére esik. A XVI. századból nem ismerünk évszamos darabokat, és így nem is tudunk bizonyosan ebből a korból származónak állítani egyetlen törökös hímezésdarabot sem. De abból, hogy okleveles adataink, XVI. századi levélíróink megjegyzései számos török kézimunkáról szólnak, meg abból, hogy az első, XVII. század elején keltezett kézimunkákon már észlelhető az előbb jelzett európaia-sodás, illetőleg magyarosodás (ez pedig csak itt jelentkezhetett!), mindebből megállapítható, hogy a törökös munkák divatja a XVI. század végén keletkezett. E divat azonban nem hirtelen keletkező és elfutó divat volt, hanem olyan, amely legalább egy évszázadig teljes erejében érvényesült, csökkentebb mértékben azonban még a XVII. század végén, sőt a XVIII. században is hatott.

Nem feltűnő tehát, hogy a törökös divat, mely első sorban a főrangúakat meg a kisnemességet és a városi polgárságot érte, e „magasabb társadalmi rétegek“ közvetítésével eljutott népünkhöz is. Természetes azonban,

hogy mivel a török divathatás népünkhöz nem közvetlenül, hanem az említett társadalmi osztályok közvetítésével került, népi hímzéseinken e hatás kevésbé erősen érvényesült. Palotay nem tartja véletlennek, hogy legtöbb törökös népi hímzés Erdélyben, tehát azon a területen keletkezett, ahol eredeti török munkák is a legnagyobb számban maradtak fenn, és ahol az úri hímzések egy jó része is igen erős török hatást tükröz vissza. A népi kézimunkákon még ösztönösebben nemzetivé-népivé válnak az idegen minták, illetőleg alkalmazkodnak a nép ízlésirányához, szerkesztési hagyományaihoz, színezésbeli egyszerűségéhez. A népi hímző nem törődött sokat a minta eredeti egységével; célja a felület egyenletes kitöltése. Nem tekintette azért a nép a törökös hímzéseknek meg az ilyen hímzések hatására keletkezett magyar úri hímzéseknek mintáit sem sérthetetlen egységnek, hanem saját ízléstörekvéséhez alkalmazta, részletekben változtatgatott, lényegteleneket elhagyott, járulékosokat megnötetett. Így keletkezett népi kézimunkáinknak egy olyan csoportja, amely különbözik minden más, török hatásra keletkezett népi hímzésanyagtól, még inkább a délebbi, közvetlenül török uralom és török művészeti hatás alatt élt balkáni népek hímzéseitől.

Palotay legfőbb eredményeinek ismertetése rendjén külön ki kell emelnem azt a nagy tájékozottságot, amely az okleveles adatok felsorakoztatásában és szigorú értelemben vett szakterületétől távol álló források felhasználásában mutatkozik meg. Hatalmas anyagismeretre alapított tudása és nemcsak a szegényes magyar, hanem a gazdag külföldi szakirodalom eredményeinek széles körű felhasználása is olyan kétségtelen eredményekre vezettek, hogy megállapításainak alaposságát még akkor sem vonhatjuk kétségbe, amikor őt is, mint általában a lelkiismeretes kutatót, a kifejlődött kételkedési hajlam csak óvatos, fenntartásos „lehet“-tel és „úgy gondolom“-mal megtűzdelt előadásra készíti. Bár munkája így a legszigorúbb tudományos kritikát is fényesen kiállja, nem tekinthető kizárólag szakmunkának. A fejtegetéseiben megnyilatkozó széles művelődéstörténeti tájékozottság, a hímzések aprólékos, de sohasem szörszálhasogató, csak saját előleges megállapításaira bizonyítékot kereső

elemzése, nem utolsósorban világosságra és érdekességre törekvő stílusa a kötetet élvezetes olvasmánnyá teszi. Külön ki kell emelnem a szép munka hatalmas képanyagát; ez ötven, részben színnyomatú, finom táblán olyan szemléltető anyagot nyújt, amellyel egyetlen ilyen magyar nyelven megjelent munka sem rendelkezik. Az avatatlan olvasónak és az avatott szakembernek egyaránt meglepetés ez a Palotaytól feltárt gazdag, keleties pompájában is ragyogó magyar világ, amely a magyarság művészi ízlésének és az ízlést legjobban próbára tevő áthonosító, sajátjává alakító erejének újabb, beszédes bizonyítéka.

1941

Kalotaszeg helynévtörténeti szótárának anyagát gyűjtve, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának kéziratárában átnéztem Pesty Frigyesnek 1864-ben összegyűjtött „Helységnévtár“-át is (Fol. Hung. 1114.). E helységnévtár, mint ismeretes, úgy állott elő, hogy Pesty személyes összeköttetéseit felhasználva, az elnyomatás korának központi közigazgatási szervei útján az egyes községek jegyzőihez nyomtatott kérdőíveket juttatott el. E kérdőívek fő célja ugyan az ország helynévanyagának összegyűjtése volt, de az egyes kérdések érintették a népiség- és településtörténettel kapcsolatos mozzanatokat is. A visszajuttatott és ma 63 nagy ívrét-kötetben kezelt kérdőívek között természetesen nagyon sok a gondatlanul, futva kitöltött; a Kalotaszegre vonatkozó anyagban (de másutt is) azonban nem egy kérdőívre adott válasz valósággal a falu történeti monográfiájává bővül. A kalotaszegi Nagypetri jegyzője is a helynévanyag közlése előtt (a kérdőívben) röviden leírja a kalotaszegi női viseletet is. Az érdekes leírás szórul szóra így hangzik:

„...Az itt Kalotaszeg név alatt ismeretes helységekre van a magyar népnek egy sajátos viselet, mely magyaros jellegénél fogva különösen a nőket mint a kalotaszegieket azonnal felismerteti [így!]. P.o. A leány díszöltözete 3 ujj széles gyöngyös-bogláros párta a fön, melyről hátul többszínű széles selyem szallagok hullámzanak le mintegy térd irányig, a derekat csinos testhez szabott posztó mejrevaló fedezi, melynek széle selyem, szőr vagy módhoz képest színes cifra sújtással van kivarrrva, a nyakot több sor üveggyöngy körzi, melyen alól a melyet (!mellet) a vállig veres hárással kivarrott ingelő takarja, alól kék muszuj (fersing) alján 5 ujjnyi színes posztóval szegve, mely két felől felagatva van a csipőnél úgy, hogy a posztó szegély hátul egy félkört képez, elől szalagos kötény, piros csizma, jelenleg a posztó helyett inkább a kivarrratos bőr melyrevalót használják.“

A kalotaszegi öltözetnek van egy évtizeddel előbből, 1854 tájáról való, de sokkal kevésbé megbízható le-

írása Kőváry László tollából (Kubinyi Ferenc és Vahot Imre, Magyarország és Erdély képekben. Pest 1854. II, 139). Az ott közölt női és férfi viseletkép nagyon gyarlón és itt-ott megváltoztatva mutatja be a kalotaszegi viseletet.

Az 1864-ből itt közölt, rövidségében is jól jellemző női öltözetleírás mint az első megbízható kalotaszegi viseletleírás mindenképpen figyelemre méltó. Ha összehasonlítjuk Jankó Jánosnak 1890—1891-ből és Malonyay Dezsőnek 1906 tájáról származó leírásával, érdekesen láthatjuk, hogy a múlt század végén, illetőleg e század elején a kalotaszegi női öltözet nagyjában ugyanolyan állapotban volt, mint az 1864 körüli időben. Fő vonásaiban tehát addig ez az öltözet nagyon keveset változott. A leírásból két adat érdemel különös figyelmet. Az egyik az, hogy a múlt század hatvanas éveiben Kalotaszegen még teljes divatjában volt a piros csizma; ez már e század elején kezdett váltakozni a fekete bőrből készült csizmával, ma pedig teljesen eltűnt. Nem érdektelen feljegyezni, hogy a Kalotaszegen régen általánosságban viselt piros csizmát ma a gyalui havasi közösségek román női viselik. Ma helyette a kalotaszegi magyar nők vagy fekete csizmát, vagy cipőt viselnek. A másik érdekes adat a leírásban az, hogy a posztó helyett 1864 tájt kezdték a „kivarratos bőr melyrevalót“ használni. Malonyay gyűjtése idején a bőr-mellrevaló egészen általános volt, a posztóból valót már ritka fehérség viselte.

A kalotaszegi női öltözet újabb, háború után is folytatódó változása is megérdemli a figyelmet. Remélhetőleg akad valaki, aki a kalotaszegi viselet jelenlegi állapotával foglalkozik.

A MEZŐSÉGI SZÉK NŐI ÉS FÉRFI VISELETE XVIII—XIX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

Már jó régen néhai dr. Borbáth Samu baráti figyelméből kezembe került Zágoni Aranka György református püspöknek, az erdélyi művelődés- és tudománytörténetben olyan jelentős Aranka György atyjának jegyzetkönyve. E kézirat lapjai nagyon fontos életrajzi adatokat tartalmaznak nemcsak a püspök-anya, hanem a fiú életére is. Egyebek között ebbe jegyezte be az apa fia születésének és keresztelésének időpontját, tehát ez a leghitelesebb bizonyíték Aranka György élete e fontos eseményére nézve. A jegyzetkönyv azonban nemcsak családtörténeti szempontból érdekes. Akad benne három olyan bejegyzés is, amely a népi viselet történetének ismerete szempontjából is figyelemre méltó. Zágoni Aranka György püspök lelkészi pályája során ugyanis előbb 1732—1741, majd 1755—1767 között haláláig a mezőségi Széken szolgált. Első ízben való széki lelkészkedése idejéből három olyan bejegyzés került bele jegyzetkönyvébe, amelyek közül egyik a széki férfi-, kettő pedig az odavaló női viseletre nézve szerény, de számon tartásra feltétlenül érdemes adalék.

Megjegyzendő, hogy mivel Kresz Mária egyetlen régi leírást sem ismer a széki népi viseletről [l. tőle: Magyar paraszt viselet (1820—1867). Bp. 1956], az itt közlendő viselettörténeti érdekű bejegyzések a legrégebbi tájékoztatást szolgáltatják erről a máig hagyományörző viseletről. A bejegyzéseket itt alább betű szerinti másolatban teszem közzé. Íme:

„A(nn)o 1736 21 Januar(rii) fogadtam meg inasnak Darvai Latzit, kinek fizetése lészen szent János napig e' szerint 1. Egy szokmány, ruha, harisnya, ing és lábra való“ (A jegyzetkönyv 35. lapján). || „Pro Anno 1736 fogadtam meg kis szolgálonak gyermek mellé Györffi Klárát, kinek fizetsége lészen: Egyszerványolt kék mente ujjbéléssel, fejtő sinorral s Gombal. Tisztességes párta, két ingajjastól (!), édgjik gjólts, karácsonban uj Csizma“ (i.h. 34. l.). || „A(nn)o 1736 2 Januar(rii) pro hoc eodem Anno fogadtam meg öregbik szolgálo(m)nak Szöts Erso-

kot, kinek is fizetése lészen e' szerint: 1. Zöld mente a Landis posztóból tisztességesen rokával prémezve, uj bárány bőrrrel bérelve. Sejem Gombal Sinorral, Szarkalábal. 2. Kender vászon fersing. Rása váll, rása ruha mindenik lótos (!) perémmel. Szőr ruha. 3. Három márvásos óv, ugjan olyan párta. két ing ajjastól az édgjik gyólts, karácsonban uj csizma | NB. E gonosz Leány mind(en) igaz ok nélkül el szökék 14 Februarii“ (i.h. 33. 1.).

Mint az előbbieken írtam, ez a három adalék a széki viseletdarabok legrégebbi említéseként tartható számon. Van azonban e régi bányaváros férfi- és női viseletére vonatkozólag másfél századdal későbből jóval részletesebb és szakszerűbb leírás is. Ez valószínűleg Semayer Vilibald (1868—1928) antropológus és etnográfustól származhatik, hiszen a Néprajzi Múzeumban az ő hagyatékából örözött szolnok-dobokai néprajzi jegyzetek és e vármegye monográfiája Bíró Antal kezétől származó előszavának tanúsága szerint (SzDMon. I. köt., VIII. 1.) ő szándékozott külön kötetben megírni a vármegye néprajzát. Noha ezt a feladatot ő — számomra kideríthetetlen okokból — nem teljesítette, aligha kétkelhetünk abban, hogy az itt közlendő leírás az ő gyűjtéséből került bele a monográfiába. Íme a leírás:

„Öltözeteik tiszták és takarosak; sokat adnak a fehéreműre, aminek anyagát maguk szövik. Ha egy újkori regényíró, alakjának értelmiségének és előkelőségét (így!) fehéreműből ítéli meg, habár egyéb öltözete szerény viszonyokra mutat is, mennyivel jellemzőbb a nép fiainak ízlése, midőn valóságos kultuszt űz fehéreműből. Egy-egy jobb modú széki embernek 15—20 inge is van.

Egyéb öltözetei a mellény (lájbi) gyári kék posztóból, dula (pityke) gombokkal, sárgarézből; kék segesvári flannel ujjas, szászos bőr mellrevaló, fekete szokmány (mente), melyet vállvetve hordanak, az ifjak három (veres, fehér, kék), a házasok csak kék színű rózsával; bő gatya, fehér vagy szürke házilag szőtt harisnya, fekete zsinórral, csizma hegyes orrú, hosszú szárú, amely mentől nagyobb, annál nagyobb tisztesség; fehér vagy fekete süveg, nagy karimájú posztókalap, melyet a fiatalok vasárnapi összejöveteleknél dúsan felbokrétáznak.

Fekete és piros virágú nyakkendőt hordanak. Fehér szűrt csak éjjel viselnek (marhatartók).

A nők rövid, derékig érő inget s ingaljt hordanak, fekete ránczolt kartonszoknyát, piros virágokkal vannak díszítve; minden menyasszony zöld posztószoknyát visel fekete kockákkal, kivágott füllentyüs lájbit, vállán színes csokorral; a leányok leeresztett haját pántlikával, menyecskék, asszonyok kontyot viselnek, leányok és férfesek mindig csizmában járnak. Himzéseik csángó és székely munkákhoz hasonlítanak“ (SzDMon. VI, 396—7).

Viselettörténeti szempontból nagyon emeli e leírás értékét, hogy hozzá egy három fiatal széki párt ábrázoló viseletkép is csatlakozik. Az a fénykép, amelyről az e kiadványbeli kép készülhetett, alkalmasint Semayer múlt század végi helyszíni gyűjtőmunkája során kerülhetett a fényképész lemezére.

KAPTAL PIROS CSIZMÁT?

Gyermekkoromban, 1910 táján Désen sokat kérdeztük egymástól ezt, ha valamelyikünk árulkodásával felsült, ti. a beárultat nem marasztalták el a nagyok, sőt az árulkodónak magának fejére olvasták eljárásának csúf voltát. Akkor, sőt később sem gondolkoztam azon, hogy mit jelent e mondás. Nemrégiben azonban Pesty Frigyesnek a Széchényi Könyvtár kéziratтарыában lévő „Helységnevtár“-a [Fol. Hung. 1114.] XIII. kötetét forgatva, egy Nagy petri helytörténeti jegyzeteivel kapcsolatban feljegyzett kalotaszegi női öltözet-leírásban olvastam a piros csizmáról mint a női öltözködés egyik jellegzetes darabjáról. Akkor eszméltem reá, hogy a mi gyermekkori csúfolódó mondókánk, melyet a gyermeki kárörvendés gyönyörében számtalanszor, a hanglejtés sokszoros változtatgatásával vágtunk egymás fejéhez, mondom, ez alighanem ennek az egykor oly divatos piros csizmának az emlékét őrzi. Természetesen a dési gyermek nem a kalotaszegi piros csizmáról kérdezősködött, és gondolom, kérdezősködik még ma is pórul járt társától, hanem arról az öltözékdarabról, amely egykor a városban is általános öltözetdarab lehetett. A régi városi piros csizma emlékét tartotta hát fenn ez a gyermeki csúfolódó kérdés. Egy kicsi adat ez is az eltűnt tárgyi műveltségjavaknak a nyelvben folytatódó késői életéhez.

Az egyes néprajzi kérdések történeti vizsgálója előtt nem kell különösebben hangsúlyozni, hogy a levéltári adatoknak milyen jelentősége van a néprajzi kérdések eldöntésében. Különösen olyan esetekben, mikor az etnográfus nem rendelkezik kétségtelenül bizonyos helyhez és meghatározott időponthoz rögzíthető tárgyi vagy szellemi emlékekkel, a levéltári adat döntő jelentőségű. Úgy látom, hogy egyes néprajzi kérdések megoldatlansága, sőt részben megoldhatatlansága is azzal magyarázható, hogy a néprajz mind ez ideig nem fordított tervszerűen és módszeresen gondot a levéltárakban felhalmozódó, néprajzi szempontból is rendkívül értékes adatokra.

Levéltári kutatás közben már csaknem egy évtizede ráterelődött figyelmem a levéltáraknak néprajzi szempontból hasznosítható anyagára. Minthogy kezdettől fogva elsősorban népiségtörténeti kérdések érdekeltek, különös kedvvel forgattam azokat az összeírásokat és jegyzékeket (urbarium, conscriptio, inventarium), amelyek jobbágy- és zsellérnévsorokat tartalmaznak. E forrásokból nemcsak gazdag népiségtörténeti anyagra tettem szert, hanem egyre fokozódó érdeklődéssel láttam meg a bennük rejlő gazdag történeti néprajzi kincset is. Egyebek mellett az ilyen és más természetű világi és egyházi kéziratok forrásokból egész sereg mester- és foglalkozásnevet írtam ki, mert úgy láttam, hogy egyrészt e névsorok alapján könnyen megállapíthatók azok a mesterségközpontok, amelyek egy-egy néprajzi értelemben elhatárolható vidék népi mesterkedésének mintegy központjaiul tekinthetők, másrészt pedig meghatározható a mesterek népi hovatartozása is. Minthogy az utóbbi években elsősorban a Kolozs megye nyugati felén elterülő Kalotaszeg történetének megírása érdekében folytattam kutatómunkát, az e vidékre vonatkozólag megszerezhető adatok sorát nagyjában befejezettnek tekinthetem, úgy hiszem, érdemes itt közölnöm azokat a mester- és foglalkozásneveket, amelyek e területről a

XVII—XIX. századból kimutathatók. Mintegy mutatóvány ez abból az egész Erdélyre kiterjedő, hasonló jellegű gyűjteményemből, amelynek anyaga (ha a gyűjtést folytathatom és befejezhetem!) térképre vetítve cáfolhatatlan adatszerűséggel mutatja meg majd az egyes népi (paraszti) mesterségek elterjedésének határait, helyesebben azokat a helységeket, amelyekben népi mesterkedők egy bizonyos időközön belül kimutathatók. Ezzel kapcsolatban szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ilyen adatokat természetesen csak olyan helyekről tudunk szerezni, amelyek valamely nagybirtok érdekkörébe tartoztak, mert csak ilyen helyekről vannak gazdagabb vagy kevésbé gazdag jobbágy-, illetőleg zsellérsoraink. Még ez esetben is számolnunk kell a levéltárak megcsönkulásából vagy éppen megsemmisüléséből származó pótolhatatlan anyaghiánnyal. Itt pl. a kalotaszegi falvaknak csak mintegy feléből tudok adatokat felsorolni, mert a kalotaszegi okleveles anyagban csak 19 községre vonatkozólag találtam adatokat; ezekből természetesen még az egyes itt szereplő helységek népi mesterkedőire nézve is csak többé-kevésbé hiányos névsorok állíthatók össze.

De amit ebből a kétszáznál több adatból is megállapíthatunk, érdekesen gazdagítja e néprajzi szempontból híres vidék népi mesterkedőire vonatkozó ismereteinket. A kalotaszegi mesterekről eddig csak egynéhány korabeli adatot kaphatunk Malonyay Dezsónél (*A magyar nép művészete*. Bp. 1907. I, 33 kk. — Megjegyzendő, hogy Malonyay egyáltalában nem sorol fel levéltári adatokat; csak korabeli vagy egyes tárgyi emlékekről leolvasható történeti adalékok találhatók nála). A nevezetesebb mesterségekről itt közölt kimutatásból azt láthatjuk, hogy a Kalotaszeg területén lévő vagy azokkal gazdaságtörténeti szempontból szoros kapcsolatban álló községek közül elsősorban Bánffyhunyard, Gyalu és Szászlóna emelkedik ki a népi mesterkedők aránylagos nagy számával. Bánffyhunyard a múltban is, ma is Kalotaszeg legnagyobb és legjelentősebb községe, a tulajdonképpeni Kalotaszeg divatközpontja. Kiemelkedő iparágai: a fagegmunkáló (bodnár, kádár, kerekes), csizmadia, fazekas, kovács és szücsmesterség. A legtöbb iparost a Ka-

lotaszegtől el nem választható Gyaluból mutathatjuk ki. Ennek magyarázatát csak Gyalu birtoklástörténetének ismerete alapján adhatjuk. Gyalu 1556-ig az erdélyi római katolikus püspökség birtoka és a hozzátartozó községek birtokközepontja volt; ekkor János Zsigmond alatt a megalakuló erdélyi fejedelemség e birtokokat lefoglalja és fejedelmi birtokká teszi. A XVII. század 40-es éveiben készült egyik, jelenleg csonka gyalui urbárium^a még fejedelmi kézen levőnek mutatja Gyalut; nemsokára, ismeretlen időpontban, de 1674 előtt, a szerencsétlen végű Bánffy Dénes kezébe kerül [^a Az eredeti kézirat a Kolozsvári Állami Levéltárban (Arhivele Statului)]. Ettől kezdve a Bánffy család kalotaszegi birtokainak egyik középontja (a másik kettő: Bánffyhunyad és Zentelke) volt. Mint birtokközepont a XVII. század második felében egyre nagyobb politikai, illetőleg hadászati szerepet töltött be, mert Várad török kézbe kerülése után, Kolozsváron kívül, Sebesvár és Gyalu volt a két erdélyi végvár a Váradtól Erdély középpontja felé vezető útvonalon. Ez magyarázat arra, hogy miért találunk Gyaluban a XVII. század végén és a XVIII. század elején annyi ácsot, csizmadiaát meg kovácsot, és miért apad meg számuk annyira a XVIII. század folyamán, tehát akkor, amikor Gyalunak ilyen minőségben már semmi jelentősége sem volt (vö. EM. XLV, 1 kk; Jakó Zsigmond, A gyalui vártartomány urbáriumi. Kv. 1944). A takácsok és szabók jelenléte is e hely központ-voltával és katonai jelentőségével függ össze. Úgy látszik azonban, hogy például e mezővárosi kiváltságokat élvező birtokközepont fazekasipara a közvetlen közelében lévő Szászlóna fejlett fazekassága miatt nem alakult ki. Abból, hogy fazekasokat Kalotaszegről jelentősebb számban csak e vidék nyugati szélén lévő Bánffyhunyadról mutathatunk ki, arra következtethetünk, hogy Szászlóna volt az a fazekasközpont, amely Kalotaszegnek legalábbis keleti felét, a Nádas és Kapus mellékét ellátta fazekasgyártmányokkal. Az itt közölt történeti adatok alapján tehát a kalotaszegi népi fazekasságnak egy mind ez ideig ismeretlen pontját rajzolhatjuk bele az erdélyi népi mesterségekről készítendő térképbe. Nincs tehát semmi meglepő abban, ha Szászlóna környékéről a kalotaszegi népművészeti emlékekkel kereskedők ma is

hoznak olyan fazekastárgyakat, amelyek elűtnek a többi kalotaszegi fazekasemlékektől. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy elsősorban azokból a kalotaszegi falukból (Damos, Körösfő, Magyarbikal, Magyarókereke, Vista) mutathatók ki faragók és ácsok, amelyeknek másnemű történeti adataink vagy jelenleg is álló népművészeti emlékeink alapján^a e mesterségek ottani múltbeli képviselőit amúgy is feltételeznünk kell (^aVö. Szinte Gábor, A kolozsmegyei fatemplomok. Népr.Ért. XIV, 1 kk. — Balogh Ilona, Magyar fatornyok. Bp. 1935. 48 kk. és 161 kk. — Herepei János és Szabó T. Attila, Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak: ETF. 107. 10—19). Kalotaszeg nyugati felének szücsmesterei közül csak Bánffyhunadról ismerünk néhányat; valóban Bánffyhunad szücsmesterei egészen korunkig jelentős helyet foglalnak el, különösen a női ruházatkodáshoz szükséges *mejreváló* készítése terén [Vö. Malonyay i.m. 58 kk.]. A gyalui vár jobbágysai között is voltak szücsök.

E futó megjegyzések után nem kell különösebben megmagyaráznom, hogy az általánosan kalotaszegieknek ismert községek közé miért soroltam be Gyalut és Szászlónát is. Nem pusztán történeti, illetőleg közelebről birtoklástörténeti okok készítettek erre, hanem elsősorban néprajzi megfontolások. Különben már Jankó János (Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1802. 2. 1.) is úgy vélekedett: „... hogy (Kalotaszegen) a keleti határok hol vonhatók meg, ma még nem tudom, csak valószínűnek tartom azt, hogy a Kolozsvár körül elterjedő magyar nyelvsziget, mely mindenfelől oláhsággal és szásszal van körülvéve... e körülzárt helyzetében ethnographiájában is teljesen egységes“. — Kalotaszeg keleti határaitól Viski Károlynak is hasonló a véleménye (Vö. tőle: Etnikai csoportok, vidékek. Bp. 1938). A Kapus mellékén fekvő Gyalu és a hozzá közel eső Szászlóna természetszerű tartozéka annak a Kolozsvártól nyugatra fekvő magyar néprajzi területnek, mely különböző okok miatt népiségtörténeti szempontból változásokon ment keresztül.

Az alábbi közlemény az ilyen értelemben kibővített Kalotaszeg 19 községéből közöl adatokat. Az adalékokat a falvak betűrendjében, ezen belül pedig évszámos cso-

portositásban közlöm. A jobbágyneveket a forrásokból betű szerint írtam ki: innen az a helyesírásbeli következetlenség, amely a nevek írásában tapasztalható. A nevek után a mesterségjelzésre a forrásban álló latin vagy magyar közneveket használom. A kimutatásban a népi hovatarozást vagy a nevek nyelvi jellege, vagy a források kétségtelen utalása (magyar jobbágyok, oláh jobbágyok; jobbationes hungarici, jobbationes vagy inquilini valachales stb.) alapján döntöttem el. A külön csoportba sorozott cigányság egy része a nevek nyelvi vallomása alapján magyarnak, más része románnak tekinthető: jobb-

Kimutatás a nevezetesebb népi mesteremberek számáról

A község neve	Ács		Bodnár		Csizmadia		Fazekas		Gombkötő		Halász		Kőműves		Kovács		Szabó		Szigyártó		Szűcs		Takács	
	m.	r.	m.	r.	m.	r.	m.	r.	m.	r.	m.	c.	m.	r.	m.	r.	m.	r.	m.	r.	m.	r.	m.	r.
Bács	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bánffy-hunyad	—	—	7	4	—	6	—	—	—	—	2	8	2	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Damos	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Daróc	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Egeres	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gyalu	8	2	1	12	—	—	1	4	1	—	7	19	3	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Jegenye	4	—	5	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kalotaszentkirály	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ketesd	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kőrösfő	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Magyarbikal	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mákó	4	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Mogyorókereke	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Nagykapus	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nyárszó	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sárvásár	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szászlóna	6	—	—	8	1	8	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Vista	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Zentelke	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Rövidítések: c = cigány, m = magyar, r = román. — Amelyik rovatban a mesterkedők nemzetiségét nem jelzem, magyar mesterkedőről van szó.

nak láttam azonban őket az önkényes ide vagy oda sorolás helyett népi szempontból külön csoportba sorozni.

A táblázatos kimutatásban az egyszerűség kedvéért a következő latin vagy magyar köznévvvel jelzett jobbágmestereket vontam össze: *ács* = ács, faragó, faber lignarius, molnár, molnármester; *bodnár* = viator, kerekas, kádár; *csizmadia* = varga, tímár, sutor; *halász* = halász, rákász; *kovács* = kovács, vasmíves, rézmíves; *szabó* = szabó, sartor, szűrszabó; *szijgyártó* = szijgyártó, lorarius; *szücs* = szöcs, szücs, pellio.

Bács. 1670: Tot Istuan, kádár.

Bánffyhunyad. 1638: Thamas, kowacz. — *1645:* Doci János, vincelér. — *1666:* Kozma Mattjas, szöcs mívével szolgál; Illana Istvan, kádár, szőlőt mível; Ballaj (?) András, szöcs mívivel szolgál; Losontzi János, kádár, szőlőt mível; Marton, kovács mívivel szolgál, szőlőt is mível. — *1670:* Bardi Istuan, szücs; Illani (! Illana) Istuan, kádár; Losonczy János, kádár; Lengyel János, szöcs. — *1673:* ugyanazok és Varga Janczi, kűmies; Jakab Marczy, kűmies. — *1689:* Szöcs Tamás, szöcs mívivel szolgál; Faszakos (!) Mihál, faszakosságával szolgál; Komues Janos, kőműves; Lakatos Janos, faszakos. | „Én is szolgáltam ezt az Szikszai Zsigmondot — vallja Matheus Csüregi (!), Bánffy György jobbágya (50) —, mert én szöcs miemmel szolgáltam őtöt“ [ETF. 200. 12]. *1692:* Szöcz Péter, szücs. — *1712:* Juhász István, csizmadia; Varga Ferencz, fazakas; Fazakas János, fazakas; Ernyő János, tímár és csizmadia; Kovács János, csizmadia; Ernyő Márton, ua. — *1746:* Synhaor (!) Szűts Márton, szücs. — *1766:* Michael Csonka, lorarius; Petrus Bokor, viator; Joannes Szabó, sutor. — *1781:* Stephanus Mátyás, sartor; Joannes Ilána, pellio; Joannes Lakatos, pellio; Stephanus Juhász, mercenarius; Martinus Ilána, vincellér; Andreas Juhász, kádár; Franciscus junior, viator. — *1798:* Böndi András, kádár; Antal András, kovács (cigány); Boros Martzi, ua. (ua.). — *1804:* Kovács János, hentes; Kovács Márton, kádár; Pocs Ferenc, ua.; Kovács János senior, ua.; Pocs Márton, vincellér; Veres Márton, ua.; Makkai Ferenc, fazakas; Toth János, fazakas. Zentelkén és Hunyadon a Bánfi (!) udvarokban s fogadóknak a kemencék körül való reparatiokat tartozik végben vinni; Kovács János, botos.

Damos. 1646: Gal Mathe, farago ember; Kati Istvan, ua. — 1798: Rigo János, udvari faragó.

Daróc. 1670: Vargha Istvan, varga.

Egeres. 1755: Demian Todor, ácsmester.

Gyalu. 1670: Balogh Istvan, vistai molnár; Lakatos György, lakatos; Takacz Janos, takács mívivel szolgál; Lippai Istvan, csizmadia; Dobos György, halász; Dobos Istvan, halász; Dobos Mihály, ács, kerekes; Nagy Pal, ács; Lakatos Peter, lakatos; Puskas Antal, puskas darabont; Puskas Gaspar, ua. — 1673: Balogh Istvan, mónár mester; Mate Koacz, koács (!); Tot Miklos, csizmadia; Monar Jakab, malommester; Lakatos György, lakatos; Takacz Janos, takacz; Lippai Janos, csizmadia; Dobos György, halász; Dobos Istvan, ua.; Nagy Pál, ács; Lakatos Péter, lakatos; Puskas Antal, puska, — 1679: Takács Márton, takács; Takács János, puska; Balogh Bálint, puska; Balogh Mihály, puska; Lippai János, csizmadia; Futo Istvan, kádár; Fekete János, ács; Dobos Mihály, takács; Dobos István, ua.; Lakatos György, lakatos. — 1687: Kis Boczi János, csizmadia; Szélj István, ács; Balogh Balint öccsével, puska; Dobos Mihály ács; Lippai János, csizmadia; Lakatos Márton, lakatos. — 1721: Buczi Márton, csizmadia mester; Thordai Márton, kovács mester. Kovácsok (cigányok): Süket Bodi, Samu Istok, Bánko István, János Vajda, Berki Pere Ferkő, Varga Gyurka. — 1727: Szűcs István, csizmadia; Buczi Marton, ua.; Péntek János, szijgyártó; Pap Simon, mészáros; Pap alias Mészáros Tamás, ua.; Buczi István, szabó; Fodor Istók, agarász; Bányai István, kertész; Bogdán Péter, halász. — Cigányok: Ötves Farkas, rézmíves; Péter Boldis, vasmíves; Samu Istók, hegedűs, fia Pista, agarász; Hetye Berki, vasmíves; Ötves Kállo, ua.; Ötves Péter, ua.; Fári Ferkó, ua.; Tamuri Péter, ua.; Tamuri Kállo, ua.; Ötves Marcsi, ua.; Rebellis János, ua.; Petrika, ua.; Szatthmári Mihály, ua., vajda. — 1737: Péntek János, szijgyártó; Kádár Imre, malombíró; Balás György, nagybíró; Szöcs Istók, csizmadia; Solymosi József, szöcs; Komlosi Mihály, ua.; Pap Filimon, mészáros; Rákász Péter, rákász (román zsellér). — 1740: Sütő

György, szöcs; Péntek János, udvari szijgyártó; Lakatos Mihály, lakatos; Pap Simon, mészáros; Dobos János, dobos volt. — 1747: Kati Márton, csizmadia; Szöcs István, ua.; Körösfői Istvánné (özvegy) egyik fia, ua.; Szabó János, udvari szabó; Kádár György, kocsmáros; Széli János, szijgyártó; Berki László, hegedűs; Major Mihály, csizmadia; Kádár Simon, mólnár; Pap Silimon, mészáros; Váradi János, örlő-bíró; Gombkötő Demeter, gombkötő; A Vén Czinó, pecér; Czinó Gyuri, ua.

Jegenye. 1666: Varga Mihály, advena, mívivel szolgál; Jakab mester, szöcz mívivel szolgál. — 1670: Vargha Mihály, varga; Vargha Mihály, ua. (Két ilyen nevű is szerepel.) Kerekes Istvan, ácz. — 1679: Ferencz Gáspár, ács; Varga Mihály, varga művet tanult, elszökött; Ferencz János, kádár. — 1687: Ferencz Miklos, varga; Kerekes Marton, kádár; Miklos Ferencz, ua. 1721: Ferencz János, udvari faragó; Magyar Matthe, udvari kádár. — 1727: Pál Mihály, csizmadia; Varga István, kádár; Mogyoro Máthé, igen öreg ember, kádároskodott; Székely János, kocsmáros; Szőlősi Pál, faragó.

Kalotaszentkirály. 1670: Miklos Janos, varga. — 1687: Varga János, varga művével szolgál; Varga Pál, halászságával szolgál. — Ugyanitt 1737-ben a „Szür-Szabó pusztáját“ (= puszta telkét) említik.

Ketesd. 1721: Thamás Márton, vincellér. — Martinus Kováts, viator.

Körösfő. 1679: Varga Márton, mólnár a gyalui malomban. — 1721: Kovács András, kovács mester. — 1727: Uő. és György Márton, ács; Péntek János, korcsomáros. — 1740: György Márton, faragó; Balás Márton, csizmadia; Antal György, korcsomáros. — 1747: Korpos Márton, faragó.

Magyarbikal. 1756: Vég András (46), jó faragó; Kudor János (48), ua.; Kozma Márton (30), ua.; Balás Kupa István (24) ua.; Kováts Antal (38) kovács.

Magyarókerke. 1666: Koltsar Gergely, santa ácz. — XVIII. sz. eleje: Néhai András István fiának (kit mesterségéről most Szücs Pálnak hínak) a fia, Szöcs István. — 1766: Steph. Maté, faber lignarius. — 1806: „Az atyám,

Pál István — vallja Emericus Pál (68) — farago ember lévén Istvánnak házat csinált . . .“

Mákó. 1666: Gal Pál Janos, acz; janczi Istvan, acz; Kovacz Mattjas, acz. — 1670: Bot Istvan, puszkás; Fodor György, ua.; Finta Márton, „rákász, egyébre sem jó“; Bot Marton, puszkás; Koacz (!) Matias, farago.

Nagykapus. 1670: Kerekes Istvan, ács; Török Márton, korcsmáros; Szücs István, ua. — 1747: Beke István, faragó. — Ez faragta a kapu szemöldökfa feliratának tanúsága szerint 1755-ben a nagykapusi református templom kapuját; a kapu ma is áll.

Nyárszó. 1666: Varga Matthe, mívivel szolgál; Tamas Marton^a. (^aNeve után jegyzetben: „Monostoron lakik, varga, de hazajő.“) — 1689: Varga Márton, varga művivel szolgál.

Sárvásár. 1673: Tamas Marton, varga. — 1781: Pertze Dumitru, cursor; Joannes Koltsár, judex dominalis; Pertze Simon, custos sylvarum.

Szászlóna. 1670, 1673: Antal János, halász; Király Mihály, ua. — 1701: Fazakas Mihály, fazakas. — 1721: Krasznai János, tímár; Pakular Mihály, szücsmester. — 1727: Szodos (!) István, fazakas; Fazékas Mihály („öreg ember“) fia János; Varga Mihály, fazakas; Harasztosi Samu, ács; Karasznai János és két fia: Dániel (házas) és Mihály (15). Mindkettő tímár; Mihályról megjegyzik: „Ez is tímárságot tanul a bátyja mellett“. Pap alias Mészáros Simon, mézszáros; Varadi György, fazakas; Bányai János, ua.; Német János, ua. Ez és az előbbi három taxás; nevük után ez áll: „Taxájuk egy-egy katlan fazék évente; kemencét is csinálnak, ahová kívántatik.“ Pócs István, korcsmáros. — 1737: Szoros alias Ferencz István, fazékos; Futó Pál, faragó; Székely (!) Márton, tímár; Nemes Ili-szia, ua.; Zilahy György, fazékas. — 1740: Varga János, „faragó mesterességgel szolgál“; Futó Pál, ua.; Harasztosi Márton, faragó; Székely Márton; „tímársággal szolgál“; Nagy András, faragó; Szigeti Sigmond, faragó; Kis János, fazakas. „Két katlan fazakat ad annuatim.“ — Nemis Ili-szia, „tímársággal szolgál“. A „jobbagiones valachi“ közt szerepel. — 1747: Henrik Györgyné, fazakas; Ferentz György, ua.; Harasztosi Márton, faragó; Székely Márton, tímár; Nagy András, faragó.

Vista. 1670: Fazakas Mihaly, fazakas; Gyenge Menyhart, faragho; Aszalos Marton, ua. — 1737: Bán András, faragó; Kováts András, kovács. — 1740: Bán András, „faragó s azzal szolgál“, Szöcs Márton, korcsmáros. 1747: Bán András, faragó; ifj. Székely István, korcsmáros.

Zentelke. 1666: Bodis Janos, acz. — 1766: Steph. Póka, rotarius. — 1781: Szimula Gávrilla, gornyik.

1940/1979

KALOTASZEG
RÉGI NÉPI FAZEKASSÁGANAK TÖRTÉNETÉHEZ

Egy 1842-ből való bánffyhunyadi korszó mestere nevének megállapításával kapcsolatban Tulogdy János azt írja, hogy eddig „Kalotaszegről... az irodalomban régi fazekas-mester nevét nem közölték, sőt arra vonatkozólag is kételyek merültek fel, hogy Kalotaszegen volt-e egyáltalán a régi fazekasságnak nagyobb központja“ (Közl. III, 195). Hivatkozik Domanovszky Györgynek a régi fazekasságról írt könyvecskéje következő megállapítására is: „Nincs tudomásunk arról, hogy e községek (ti. kalotaszegiek) bármelyikében jelentős fazekasgóc, helyesebben több vagy említésre méltó mester dolgozott volna. A kalotaszegi edények tehát import útján kerültek ide, főleg Torda-Aranyos és Szilágy megye fazekas műhelyeiből“ (i.h.).

Levéltári kutatás közben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, és kisebb mértékben másutt is, több olyan adatra akadtam, mely jóval előbbi időből való, mint a Tulogdytól ismertetett korszó készítési ideje. Már 1689-ből ismerünk éppen **B á n f f y h u n y a** dról egy Faszakos Mihály és egy Lakatos János nevű fazekast; 1694-ben Fazakas János, 1712-ben Varga Ferenc és Fazakas János, 1804-ben meg Makkai Ferenc neve bukkan fel (vö. Ethn. LI, 191). Kalotaszegről ilyen régi időből azonban nem ez az egyetlen fazekas; a Nádasmentén, Kolozsvár közelében lévő **V i s t á n** 1670 körül élt Fazakas Mihály szintén fazekasmesterséget folytatott (i.h. 194). A legrégebbi kalotaszegi mester is éppen a nádasmenti **D a r ó c** jobbágy-és zsellér-lakosságának 1640-i összeírásában szerepel ebben az adatban: „Johos Janos ez Zilahról jött fazakas mívével akar szolgálni“ (Km. 26 Urbarium). Jóval későbbi időből való az ősi kalotaszegi községek között egyik legdélebbre esőből, **M a g y a r g y e r ó m o n o s t o r r ó l** ismert három fazakas-adat. 1765-ben itt egy Fazakas János nevű 31 éves zsellért fazakasként említenek (EMLt. Kemény Pál lt. Külön conscr.). 1703-ban néhai br. Kemény Simon javainak összeírásába két jobbágyának, Fazakas Jánosnak és Istvánnak neve után az összeírók ezt jegyez-

ték be: „Ezek szolgálat fejében két katlan edényt adnak“ [i.h.]; tehát ezek is fazekasok voltak. Ez adatok forrásai közül több időközben megjelent Jakó Zsigmondnak hatalmas méretű és úttörő forráskiadványában [A gyalui vártartomány urbáriumai. Kv 1944. CIV+482 l. (Az ETI kiadása)]. Egy 1652-ből való urbariumban a daróci jobbágyok felsorolásakor ezt olvashatjuk: „Juhos János fazakassagual szolgál“ (Jakó, i.m. 115). Ez a fazekas kétségtelenül azonos az 1640-i urbarium Johos Jánosával.

Az itt felsorolt néhány jelentős adat már maga is elég cáfolat arra, hogy Kalotaszegnek ne lett volna belső fazekassága, s így a Kalotaszegen régebben, némelyütt ma is, minden háznál nagy számban található agyagműves tárgyak, főként korsók (bokályok) és tálak kívülről bekerült behozatali tárgyak lettek volna, illetőleg lennének. Ha nem is tekinthető valószínűtlennek Domanovszkynak az a feltevése, hogy a távolabbi fazekasközpontokból, főként Torda-Aranyosból (Felvinc, Alsójára) és Alsó-Fehérből (Alvinc) látták el Kalotaszeget is fazekastárgyakkal, sokkal közelebbi pontokat is meghatározhatunk mint olyanokat, amelyekből már csak a közelség miatt is könnyebben áradhattak be a fazekaskészítmények. Tekintettel arra, hogy Kalotaszeg néprajzi határai még tisztázatlanok, hiszen például a magyar néprajz legjelentékenyebb képviselője, Viski Károly is »Etnikai csoportok és vidékek« című dolgozatában (20—1. l.) Kalotaszeg határait Kolozsvár és Torda-Aranyos két községe, Magyarléta és Tordaszentlászló felé tágítja ki, ide sorolható a közbeeső, Gyalu melletti Szász-, illetőleg Magyarlóna is. Innen pedig elég tekintélyes számú fazekast ismerünk; név szerint a következőket: 1701: Fazakas Mihály. 1727: Szodos István, Fazékos Mihály („öreg ember“), fia János, Varga Mihály, Váradi György, Bányai János, Német János. 1737: Szoros alias Ferencz István. 1740: Kis János. 1747: Henrik Györgyné, Ferentz György (Ethn. LI, 193—4). 1767: Gregorius Ferencz, Joannes Papp (OL.Erd.Fisc.lt. XIB. Fasc. 3. E). Ahol egyetlen évben, itt például 1727-ben, hat fazekas dolgozik, az a falu bátran nevezhető akár jelentős népi fazekasközpontnak is. A Lónával tőszomszédos Szászfenesről is ismerünk 1766-ból egy Gregorius Ajtai nevű 29 éves fa-

zekast, aki itt zselléri szolgálatot teljesített (i.h. Fasc. 6.A). A közeli Tordaszentlászlón, tehát abban a községben, amelyet Jankó János Kalotaszeghez számít és Viski Károly is Kalotaszeggel „azonos megjelenésű“-nek tart, 1730-ból br. Bornemissza János József jobbágyainak, illetőleg zselléreinek összeírásából 7 faragó mellett a következő fazekasokat ismerjük: Martinus Mátyás, fia Martinus (10 éves) és Stephanus (6). Franciscus Lőrincz; az évi taxát fizető zsellérek közé ugyanekkor még ezt a három fazekast jegyezték fel: Nicolaus Aczél, Stephanus Fazakas, Andréas Borbély. Ezeken kívül még a bujdosó zsellérek (vagi inquilini) között is van egy szűcs mellett egy fazekas is, akit „Barabas mester“ néven említ az összeírás. A Jakó-kiadvány egyik, 1642-i urbárium a Kalotaszeg tőszomszédságában, illetőleg a Kalotaszeggel „azonos megjelenésű“-nek tartott területen fekvő Gyáluból is említ egy Fazakas Mihály nevű embert, megjegyezve róla, hogy „berekaszai fiu, mieuel zolgal“ (i.h. 78). A tíz évvel később, 1652-ben említett, a várhoz szolgáló fazekas kétségtelenül azonos az előbbivel (i.h. 116). Úgy látszik tehát, hogy ez a Beregszászból idekerült fazekas gyökeret is vert itt. — A kefelenyomatok javítása közben akadtam rá jegyzeteim között és onnan iktatom ide még korábról, 1715-ből három tordaszentlászlói fazekas: György János, Thamás András és Ferencz Lőrincz nevét (EMLt. Jósika hitb. lt. Kamuthi o. Fasc. III. No. 5).

Helyi kutatásom alapján tudom, hogy Kalotaszeg jó részét még a múlt század második felében kályhával és hihetőleg más agyagműves tárgyakkal is a bánffyhungyadi és a nagy- vagy váralmási mesterek látták el (Vö. Malonyay Dezső, A magyar nép művészete. Bp. 1907. I, 199. kk. — EM. XLIV, 151, illetőleg ETF. 104. sz. 27). Így Kalotaszegen és a néprajzi szempontból hozzá tartozó, illetőleg földrajzilag vele közvetlen kapcsolatban lévő vidékeken eddigi tudásunk kiegészítéseként három századnyi időközön belül igenis meghatározhatunk néhány olyan falut, ha úgy tetszik, egyesek esetében akár fazekasközpontot is, amely legnagyobb részben kielégíthette a helyi szükségleteket.

Domanovszkynak tehát az a kétségtelen adatokkal nem is támogatott feltevése, hogy Torda-Aranyos meg a Szi-

lágység fazekasközpontjai látták el Kalotaszeget agyagműves tárgyakkal, ilyen kizárólagos formában nem állhat meg. Teljesen valószínűnek tartom azonban azt, hogy onnan is került be Kalotaszeg területére agyagedény. Kétségtelen adataink vannak rá, hogy különösen Alsó-jára messze vidékre szállította fazekastermékeit. 1808-ban például az egyik (kolozs)gyulai kúria összeírásában ezt olvasom: „Két járai fazékba kilenc kupa olvasztott hájszír“ (EMLt. Br. Szentkereszthy lt.). Ha a távolabbi, Kolozsvártól észak-északkeletre fekvő K o l o z s g y u l á-ra elkerülhettek a járai fazekasság termékei, mennyivel közelebb eső, természetesebb piacul kínálkozhattak a K a p u s v i z e mentén lévő községek, sőt távolabbi kalotaszegi pontok is, ahol a fejlett művésziességű járai és alvinci edényeknek nem volt olyan versenytársa, mint amilyen versenytársat Kolozsvár közvetlen közelében, s főként tőle északra és keletre a hatalmas fazekasipart fejlesztett erdélyi főváros jelentett.

Remélhető, hogy a további levéltári kutatások még szolgáltatnak olyan adatokat, amelyek majd a régi kalotaszegi fazekasság jelentős voltát bizonyítják, és még tovább menve, olyanokat is, amelyek majd világot vetnek népi fazekasságunk más központjainak vagy elszórtan működő műhelyeinek eddig ismeretlenségben lap-pangó mestereire is.

A „GYÖRI BOKÁLY“, A „GYÖRI KANCSÓ“ ÉS A
„GYÖRI POHAR“ ERDÉLYI ELTERJEDÉSÉHEZ

1. Nemrégiben az erdélyi agyagművesség történetének legalaposabb ismerője, Herepei János egy néhány erdélyi, illetőleg kívülről Erdélybe került fazekaskészítmény tárgyalása rendjén szólott mások mellett az ún. győri kancsóról, illetőleg győri bokályról is [Ethn. LXXIII, 131—4]. A máig épen megmaradt tárgyi emlékek bizonyossága alapján megállapította, hogy az ilyen névvel illetett fazekaskészítmények elterjedési területe Erdélynek a Marostól északra eső fele, valamint a Részek (Partium), míg Erdélynek délebbi részein inkább az alvinci habánok készítményei terjedtek el. Érdekes azonban, hogy három történeti adaléka közül éppen a legrégebb Erdély legkeletibb zugából, Csíkból való. Itt ugyanis 1747-ben gr. Kálnoky Ferenc javainak összeírásában két ürmös bornak való „győri kancsó“ emléke őrződött meg (i.h. 131). A másik XVIII. századi megjegyzésnek 1746 tájára vonatkozó adaléka már a kalotaszegi Magyarókerékéről említ egy ónos, „győri bokály“-t, utolsó, kései adaléka pedig 1857-ből a szilágysági Egerhát református egyházának úrasztali edényei között összeírt cinfedeles, „győri keresztelő pohár“ egykori meglétéről tudósít (i.h. 132).

Az Erdélyből ismert, illetőleg feljegyzésekben említett győri fazekaskészítmények leírása, elterjedési területe és több más kérdés tisztázása után Herepei felveti a győri bokály, illetőleg kancsó elnevezéssel kapcsolatban a *győri* jelző értelmezésének kérdését. Miután elutasítja azt a lehetőséget, hogy a jelzőben a szóban forgó edényfajtát először készítő fazekasmester vezetéknevét sejtthessük, egyetlen lehetőségként a Győr nevet viselő települések (Győr, Diósgyőr, Kisgyőr) fazekasságával való kapcsolat feltevését tartja elfogadhatónak. Körültekintő indoklás után a jelzett fazekaskészítmények eredethelyéül Herepei a három település közül a Borsod megyei Diósgyőrt jelöli meg.

2. Különböző köz- és magángyűjteményekből magam is ismerek győrinek nevezett fazekaskészítményeket, sőt levéltári kutatás közben is került előm ilyen kerámiai

darabokra vonatkozó adalék. Cédulaanyagom végleges rendjének kialakítása előtt most csak két, tárgyi emlékekre vonatkozó levéltári kijegyzésemre hivatkozhatom. Az egyik a Herepei legrégebbi adalékánál öt évvel korábbi a Kolozs megyei Magyarzsomboron összeírt levéltári darabból való; ime: 1742: „Győri bokáj kető, egy üveg kancsó... egy Győri bokály“. A másik, korunkhoz közelebb eső, Bornemisza Krisztinának a szilágysági Varsolcon egybeírt javai összeírásából került rá egyik cédulámra: 1816: „Egy fileetlen győri kantsó“. — E két kijegyzés közül a Kalotaszeg alszei részével tőszomszédos Magyarzsomborról származó levéltári adalék kétségtelen bizonyosság a győri fazekaskészítmények Almásmenti és így kalotaszegi elterjedésére is. A másik, a szilágysági Varsolcraól származó adat azt mutatja, hogy a győri fazekastárgyak talán a Szilágyságon át terjedhettek a belső-erdélyi piac felé.

3. Kolozsvár ó-levéltárában folytatott másfél évtizedes kutatásom rendjén azonban a fennebb felsoroltaknál valamivel régebbi és jóval jelentősebb adalék került kijegyzéseim közé. Kolozsvár város egykorú törvénykezési jegyzőkönyveit böngészgetve, 1732-ből a kolozsvári fazekasok és a győri kereskedők között a város törvényszéke előtt folytatott perpatvarkodással kapcsolatos egyik jegyzőkönyvi bejegyzést teljes egészében itt közlöm:

„In Casu a Magistrorum Figulorum Claud(iopolitanensium) contra Quaestores Györienses. Deliberatum. Mivel az Kolozvári bet(sül)l(ete)s Fazakas Czeh magát arra obligállya, hogy ez után hasonló jó szép bokály kancsokkal ez város videkit fel tartják, az heti vásárokon a' Piaczon szüntelen arulnak, ha ez ugy léssen Privilegiumok szerint a négy országos sokadalmakon kívül az idegenek arcealtatnak, mostan pedig nem leven depacto (!) hasonló munkayok az itt való mesterembereknek, pro hic et nunc meg engedtetik arulások.“ (A 15/IX jelzetű törvénykezési jegyzőkönyv 108—9. lapján.)

Ez adatok tájékoztatásának figyelembevételével a következőket állapíthatom meg:

a) 1732-ben a kolozsvári piacon fazekaskészítményekkel győri kereskedők

jelentek meg. Hogy melyik Győrből valók, arról, sajnos, a szüksézáví bejegyzés nem tájékoztat.

b) A győri kereskedőktől áruhá bocsátott készítmények sokkal igényesebbek, szebbek lehetnek, mint a helyi, kolozsvári fazekasok készítette darabok.

c) A kolozsvári fazekasoknak a városi törvényszék csak abban az esetben biztosította — a négy országos vásárt kivéve — a helyi piacon való kereskedelem kizárólagos jogát, hogyha ezután a győri kereskedőkhöz „használó jó szép bokálykancsókkal ez város vidékét feltartják, a heti vásárokon a piacon szüntelen árulnak“.

d) A b) pontban említett ok miatt a kolozsvári piac igényeinek pillanatnyi kielégítése érdekében a városi törvényes szék ezúttal mégis megengedte a győri kereskedőknek az árulást.

e) Minthogy a peres félként „quaestores Győrienses“ megjelöléssel illetett, külső perpatvarkodók csakis valamelyik Győrből származó kereskedők lehetnek, ezzel újabb bizonyíték került a Herepeitől eddig elősoroltak mellé arra nézve, hogy az itt érdeklődési körünkbe került fazekaskészítmények *győri* jelzőjében nem személynévi, hanem településnévi vonatkozású megjelölést kell látnunk.

f) Rendkívül figyelemre méltó az egyébként szüksézáví jegyzőkönyvi határozatból kitetszően a kolozsvári fazekasoknak a c) pontban érintett fogadkozása. Mivel a városi tanács csak az igényesebb, szebb győri áruk készítmény szintjéhez való igazodás esetén helyezte kilátásba a városbéli fazekasság kizárólagos árusítási jogának védelmét, az idegen versenytársak legyőzése érdekében a továbbiakban a kolozsvári fazekasoknak mindent el kellett követniök, hogy a győri készítményekkel versenyképes, mintaanyag, színezés és műszaki eljárások tekintetében azoknak hasonlatosságára gyártott fazekaskészítményekkel lássák el a kolozsvári és a város környéki piacot. Az e törekvés eredményeként Kolozsvárt a győri minták és eljárások figyelembevételével készült fazekasdarabok azonban a távoli versenytársak esetleges kiszorítása után is tovább viselheték az áru-kellettő *győri bokály, győri kancsó* meg más ilyen *győri* jelzővel megtoldott elnevezéseket. Így illethették aztán e névvel azokat a kolozsvári és a város környéki népi fazekasműhe-

lyekben az eredeti győri készítményeknél bizonyára többé-kevésbé gyengébb kiállítású helyi készítésű edényféléket is. Érthető tehát, hogy — mint azt már Herepei is említette — Jankó János — nyilván korabeli helyszíni felvilágosítások felhasználásával — a győri jelzővel illelhető kerámiai tárgyaknak három típusát különböztette meg: 1. Egy nemes, tiszta, eredeti típust. 2. Egy e csoportba tartozó darabokat durva kézzel és csekélyebb mesterségbeli tudással utánzó típust. 3. Egy színezésben és formákban egészen egyszerű, elnépiesedett típust (1. Jankó, Kalotaszeg 72). — Nem lehetetlen, hogy Jankó korában Kalotaszegen már csak a 2—3. típusba tartozó darabokat őrizhetett a falusi lakosság, de a készítmények hagyományos győri jelzője öröklődön még akkor is közkeletű lehetett, mikor ezeknek a készítményeknek már sem a készítési hely, sem a készítési mód igényessége tekintetében, illetőleg igénytelensége miatt nem sok köze volt az eredeti győri készítményekhez.

4. E cikkecske első közzététele óta is szakadatlanul folytatott levéltári kutatás rendjén egy olyan figyelemre méltó adalék került elő, amely azt mutatja, hogy nemcsak a kolozsvári fazekasmesterek igyekeztek a maguk helyi és környékbeli vásárlóit kizárólagosan saját készítményeikkel ellátni és vevőikörüket más fazekasközpontok gyártmányaitól elrekeszteni. A Kolozsvárhoz közeli, másik jelentős erdélyi fazekasközpont, Torda mesterei is védekeztek a kívülről érkező, a maguk gyártotta edényeknél bizonyára igényesebb készítmények behozatala, illetőleg ottani árusítása ellen. Legalábbis erre utal a tordai tanácsi jegyzőkönyvnek egy 1761-beli bejegyzése. Ekkor ugyanis az odavaló fazekasoknak — sajnos, a jegyzőkönyvben nem részletezett — panaszára adott válaszként a tanács notáriusa a következő határozatot vetette papírra: „...közönséges Mázas edényeket külső helyeken lakó fazekas Mester emberek itten Országos sokadalmakon kívül ne arullyinganak az Instansok praejudiciumara... ide nem értvén a paraszt edények indiscriminatim akár honnan hozattassanak úgy a Győri, Al Vinci, és Nagy Szebeni minden féle edények“ (TörvJk V. 31).

Torda városa tanácsának e határozatával kapcsolatban a következő észrevételek tehetők:

a) A tordai városi tanács — a kolozsvárihoz hasonlóan — csak a helyi hetivásárok alkalmaira biztosította — bizonyos, alább részletezendő fenntartással — a helybeli fazekaskészítmények kizárólagos árulási jogát a panasztevő tordai fazekasoknak; az országos vásárokon ilyen védelmet nem nyújthatott a maga fazekasainak.

b) A bizonyára legkelendőbb, a helyi és a környékbeli lakosság számára legszükségesebb parasztedények, azaz a mázatlan fazekaskészítmények egyedárusítási jogát éppen úgy nem biztosította a határozat a helyi fazekasmesterek számára, mint ahogy nem tiltotta el a helyi készítményeknél kétségtelenül tökéletesebb készítési eljárással gyártott, művészibb kivitelű alvinci habán és a nagyszebeni szász fazekaskészítmények mellett az ilyenféle győri edények árusítását sem.

c) A szűkszavú határozat láttán egyértelműen nem dönthető el, hogy a felsorolásban említett győri edényen vajon valóban (diós)győri fazekasok árulta fazekaskészítményt kell-e értenünk, vagy pedig olyan, e fejtegetések 3. f) pontjában említett, az erdélyi fazekasoknak eredeti győri edények módján és azok mintájára készült edényeire kell gondolnunk. Abból, hogy az ilyenféle erdélyi készítmények gyártására éppen elsősorban a rendkívül fejlett alvinci habán és a szebeni szász fazekasmesterek vállalkozhattak, ezeknek gyártmányait viszont a határozat külön sorolja fel a győri edény mellett, abból, mondom, inkább arra következtethetünk, hogy mégiscsak eredeti győri edényeiket áruló kereskedők edényeiről szól a határozat. Erre annál is inkább gondolhatunk, hiszen előbb a 3. pontban idézett és értelmezett kolozsvári tanácsi határozat kétségtelenül a győri kereskedők kolozsvári jelentkezéséről tanúskodik. Kolozsvár tanácsának elutasító határozata után, úgy látszik, a győri kereskedők piackutatató törekvéseik során az ilyenként kínálkozó nagyon közeli Tordán is jelentkezhettek a helyi fazekasok versenytársaiként.

5. Járulékosan még a következő megjegyzést tehetem Herepeinek arra az észrevételére, hogy a felvidéki habán fazekasközpontokból is terjedhetett Erdély felé igényesebb kiállítású fazekastárgy. Erre nézve a következő megerősítő adalékkal szolgálhatok. Egy 1763-ban Kolozsváron

folytatott perben hivatkozás történik néhai Gráff János halálával az özvegyére, Veres Katára maradt javaknak egy 1723-i leltárára. Ezzel kapcsolatos ügyvédi észrevételből ezt a részletet iktatom ide: „... afféle drága Bokályok s üvegek (: noha romlandok :) sok pénzbe kerülnek és így méltó lesz vala (így!) afféle Bokályokat s üvegeket mint pénz érő Mobiliákat inventálni és felírni... Fogasok, Pohárszékek rakva voltak [ti. a fennebb megnevezett halálakor] ón Tál, Tángyérokkal, és Nagyobb, s kisebb ón kannákkal, Felső országi Bokállokkal on Fedelüekkel“ (A XVII/2. jelzetű törvénykezési jegyzőkönyv 234. lapján).

Mint hogy pedig ez a felsőországi ón fedelű bokály megjelölés teljesen egybevágh azzal, amit — Herepei és mások nyomán — a győri bokályról, illetőleg kancsóról tudunk, és mivel felsőországi-n, gondolom, bátran felvidéki vagy esetleg más, de Erdélyen kívüli országbelit érthetni, nagyon valószínű, hogy azok a Kolozsvárt 1723-ban egybeírt felsőországi bokályok a győri fazekaskészítményekkel kivitelükben versenyképes felvidéki vagy cseh-morvaországi habán-készítmények lehettek.

6. Az, hogy a kolozsvári levéltár régi anyagában gondos kutatással sem talákoztam — az itt említett eseten kívül — sem a győri, sem pedig a habán kereskedők kolozsvári szereplésével, talán annak bizonyosságául tekinthető, hogy a kolozsvári fazekasok valóban beválthatták a törvénykező szék előtt tett fogadalmukat, és eredményes törekedéssel kiszoríthatták a kolozsvári piacról győri versenytársaikat. Hogy ez így történt-e és hogy mikortól meddig tartott valamelyik Győr fazekasainak, kereskedőinek Erdély belső piacai felé való terjeszkedése, ennek perdöntő adatait elsősorban a magyarországi levéltárakban történeti néprajzi érdeklődéssel kutató szakemberektől várhatni.

A népi háziiparágak között talán a fazekasság készítményei azok, amelyek legmesszebbre jutnak el. Részint maguk a fazekasok jellegzetes, magasra rakott szekerekkel évszázadok óta messze vidékekre elhordták áruikat, másrészt meg a vásárlók is felkeresték a híresebb, távoli fazekasközpontokat. A népi fazekasközpontok kereskedelmi érdekkörének, illetőleg hatásterületének kimutatása nem tartozik az érdektelen feladatok közé, mégis erre nézve vajmi kevés történt. Más irányú levéltári kutatás közben néhány olyan adathoz jutottam, amely azt mutatja, hogy a szegedi fazekaskészítmények Erdély délnyugati részén már a XVIII. században legalább Gyulafehérvár vidékéig eljutottak.

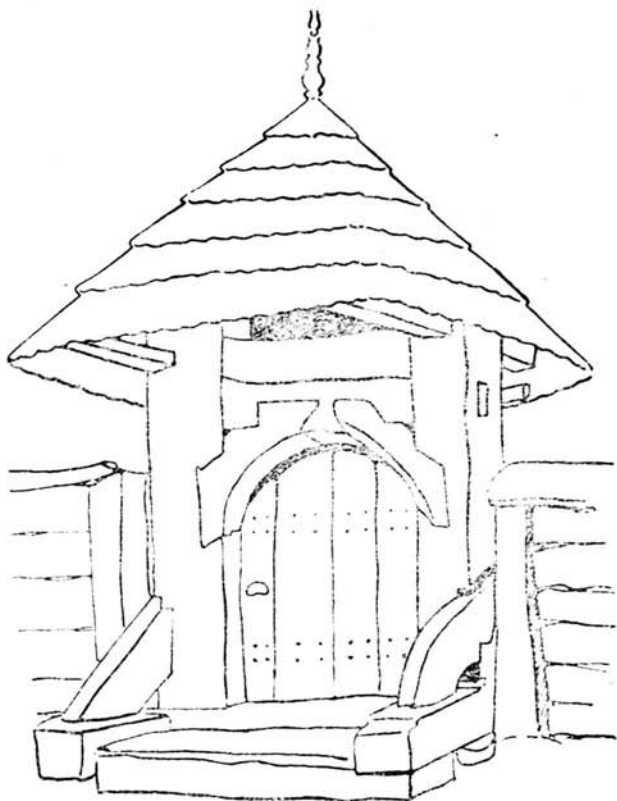
A Hunyad megyei Kéméndről 1726-ból Jósika József udvarházának vagyonszeirésében olvastam: „Szegedi Tarka Bokáj nro. 12“ (Jósika hitb. lt. Fasc. LXX. No. 1). Hogy itt a szegedi fazekasedényeknek nem esetleges, szórványos idejutásáról van szó, azt a bokályok számán kívül az is bizonyítja, hogy ugyane megyéből még Branyicskáról is ismerünk hasonló adatokat. 1756-ból például néhai Jósika Mózes udvarháza házieszközeinek leltára egy ilyen adatot őrzött meg: „Szegedi Bokály Numero 1“ (i.h. Fasc. XXV. No. 35). De ugyancsak egy branyicskai összeírásból jegyeztem ki a következő leltári tételt is: „Szegedi fél ejteles kék sárga festékű kancsok Nro 6“ (i.h. No. 39).

A szegedi kancsók azonban Erdélyben még messzebb is eljutottak. 1747-ben br. Jósika Józsefnek az Alsó-Fehér megyei Springen lévő udvarházában „... az Ur ő Nga Házában találtunk — írják egyebek mellett az összeírók — Szegedi Kantsot Nro. 3“ (i.h. Fasc. XXV. No. 88). — Ennél keletebbre nem tudom követni a szegedi kancsók útját. Ennek valószínű magyarázata az, hogy Alsó-Fehér megye középső részén és a belső-erdélyi területeken inkább a híres alvinci fazekasközpont készítményei terjedtek el.

Kalotaszeg északnyugati felének legszélső, magyar lakosságot magában foglaló faluja, B á b o n y Kolozs megye egyik legkisebb községe. Annyira félreesik a főútvonalaktól, hogy mikor Kalotaszegről az első leírás megjelent, nem is említik meg. Malonyay Dezső »A magyar nép művészete« című munkájának Kalotaszegről szóló I. kötetében is csak egyetlen jelentéktelen rajzot láthatni Bábonyból.

De néprajzi szempontból éppen viszonylagos eldugottsága miatt nagyon érdekes adatokkal szolgál a kutatónak. Építkezésében itt-ott még hiven őrzi a régebbi építésmód jellemző sajátosságait, bár csak a közelmúltban is figyelemre méltó népi emlékeket vesztett el. Alig néhány éve bontották le mind a református, mind a román egyház fatemplomát. (Ez utóbbi fatemplom építési korára vonatkozólag semmit sem tudhattam meg. Kós Károly szíves közlése szerint építője a kapufelirat szerint magyar volt.) A református egyház fatemplomával kapcsolatban idézhetjük a kalotaszegi ref. egyházmegye 1754-i összeírásából, hogy már e tájt ezt vallják a tanúk: „Tudjuk bizonyosan, hogy itten Bábonyban vagyon a református eklézsiának a régi fatemplom helyén ugyan fából csinált új temploma“ (ETF. 107. 10). A templom későbbi állapotáról a következő feljegyzések tájékoztattak: 1866: „A templom ugyan faépület, azonban használható.“ 1869: „A fatemplom meglehetősen jókarban van“ (i.h. — L. még alább az 1871. évi adalékot). A nemrég lebontott templom tehát egész berendezésével együtt közvetlenül 1754 előtt egy régebbi fatemplom helyén épült. Erről félre nem érthetően bizonykodik az előbb idézett vallomás útmutatása és a mostanában lebontott régi templomból az új, Kós Károly tervezte templomba is átmentett belső berendezés két karzatfeliratának 1752-es, illetőleg 1753-as évszáma. Ez egyszersmind elárulja azt is, hogy a templom építésének megkezdése az előbbi, befejezése pedig az utóbbi évben történt. A karzat most középen elhelyezett egyik kazettájának felirata: „A(nn)o 1752 EZ

a TEMPLOM KE | ZDÖDET ALMÁSI JOSEF PAPS(AG)Áb(an) | Öreg Bodis Andras fijai | nak hüséges segítségével a | kori Bodis Peter Egyházfiság(a)b(an) | Anno 1753 Tordai György Papsá(gá)b(an) | Darotzi János egyházfiságáb(an) | Bodis György hüséges | segítségével végzöd | et el koltsegevel.“ — Az alsó párkány felirata: „Kolozsvárt lakó Kövendi Asztalos János mesterleginjeivel VgYmint Martinus Rideli és Rákosi Györg(y)e(l).“ — A ()-be tett részek vagy hiányzanak, vagy csak rövidítési jel utal rájuk. Az első felirat végének kipontozott része olvashatatlan: csak közelebből

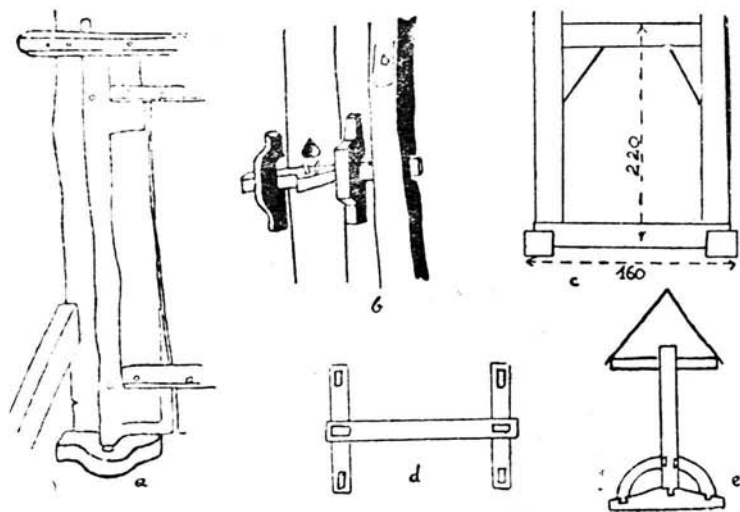

Bábonyi református cinteremkapu. Kós András vázlata

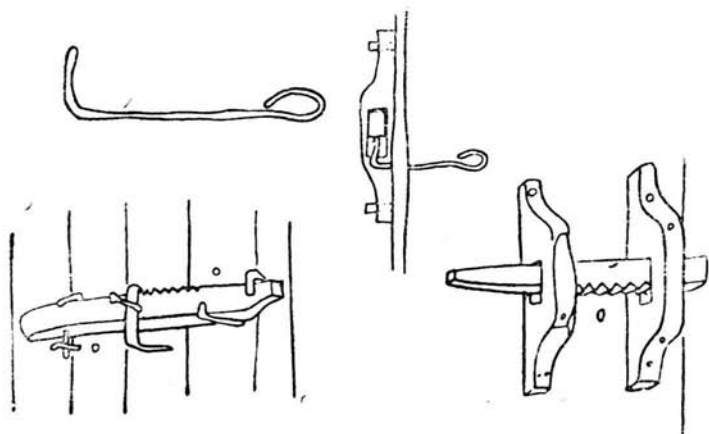
meg nem határozható öt számot, illetőleg betűt lehet belőle kivenni.

E fatemplom mellé nemrégiben még két, illetőleg három érdekes építészeti emlék sorakozott. Az egyik egy fa-harangláb. Ez azonos lehetett azzal a fatoronnyal, amelyről ezeket a levéltári adatokat ismerjük: 1815: „a templomhoz vagyon kis fatornyában két harang, melynek egyike mintegy 90 fontos, készítettett 1787-ben a másik mintegy 60 fontnyi, készítettett 1774-ben“. 1871: „a kisdud fatemplom nemrég fedett fatornyával meglehetősen állapotban van“. 1875: „Kiadás ... Tíz szál deszkáért a toronyhoz frt 3 kr. 50. A torony bedeszkázásáért fizettem frt. 2. Lécszeg a toronyhoz, 200-ért frt. 1 kr. 20“ (i.h.). Ezt a tornyot, azaz haranglábát 1935-ben bontották le a fatemplommal együtt, de aztán magát a haranglábát a falutól távol álló és az erdélyi ref. egyházkerület tulajdonában lévő tanya közepén ismét felállította Kós Károly, a kalotaszegi egyházmegye akkori főgondnoka, az ott tervezett középfokú gazdasági iskola harangtornyaként. A tervezett iskola létesítése elmaradt, és a harangláb 1944 utóján vagy 1945 elején elpusztult. A jelenlegi templom háta megett álló régi, nagyszerűen megépített csürt 1936 őszén bontották le. Szerencsére rajzban és szerkezeti felvételen megörökítette 1936 nyarán a kolozsvári ref. teológia bábonyi diák falukutató osztaga keretében Kós András (Erre nézve l. tőlem: Az első munkatábor. Hitel II, 51—65). A harmadik emlék, melyet itt rajzban is bemutatok, ma is helyén áll. A bábonyi ref. templom cinteremkapuja ez.

A kapu a maga vaskos, egyszerű szerkezetével kétségtelenül az 1752—53-i templomépítés alkalmával készült, és bár alighanem többszöri javítást is megért, szerkezetében a régebbi paraszt-építkezés emlékét őrzi. Egyik fő érdekessége, ami a régi építkezésben gyakori, hogy minden alkatrésze fából van. Faszegek tartják a fagerendák összeeresztett részeit, sőt fa a zárja is. Hogy például a faperselyekben forgó, egy darab bükkfából kifaragott ajtósarok deszkája is XVIII. századi és természetesen még régebbi típust őrzött meg, arra nézve Petrichevich-Horváth Boldizsár 1737-i Melegföldvárra vonatkozó összeírásából idézem a kúria előtt álló kapu le-

A cinteremkapu szerkezeti elemei. Kós András vázlata

Eszes Jankó fazárai. Kós András vázlata

írásának részletét: „Ezen kiskapu fasarokba vésett két cserefa hevederekben vasszegekkel szegezett három darab deszkából áll, nem vas csapon s kávéban, hanem a sarok magánosan fából készített fészekben áll s forog...“ A 2. kép *a*-val jelzett részén jól látható ez a sarokmegoldás, mely Bábonyban megfigyelésem szerint a ref. templom telkével tőszomszédos Eszes Feri Jancsi utcaajtáján is előfordul. A cinterem ajtózárja is fazár, de kétségtelenül nem az eredeti; benne az eredetibb faretesz rovátkáit később két vasszeeggel helyettesítették addig, míg e zárat egyáltalában használták; ma azonban már nem használják. A 2. kép *b* részlete a zárat belülről mutatja be. A lefelé fordított szív alakú lyukon dugták be kívülről a vasból készített, tolvajkulcsszerű kulcsot, és azzal tolták félre az oldalsó oszlop megfelelő részébe betolt fareteszt. E zártípus egyszerűbb, kezdetlegesebb, tiszta fából készült alakját 3—4 példányban is láttam ismétlődni a kb. 84 éves Eszes Jankó Marcikó pusztuló malmán és csűrén (L. 3. vázlat).

A cinteremajtó farészeit fedélszerkezet védi az idő viszontagságai ellen. A kapuban vasárnaponként megmegjelenik még egy-egy pártában begyeskedő, muszujos kalotaszegi leányalak, egy-egy komoly feketében méltóságteljesen lépkedő öregebb-rendű asszony, de a gyermeksereg jó része már városi holmiban jár. Ki tudja, mire ezek felnőnek, lesz-é becsületje a régi cinteremajtónak, amelyen keresztül csaknem két század emberi gondja és hálája zarándokolt a templomba.

KOPJAFÁS-ZÁSZLÓS TEMETKEZÉS A KALOTASZEGI ZSOBOKON

Egy népszerűsítő cikkben a kopjás-zászlós temetkezésről írva, néhány ismeretlen adatot soroltam fel a szolnok-dobokai Domokos és Magyarláros, valamint Kalotaszeg temetkezési szokásaiból (A kopjás temetkezés késői emlékei: Pásztortűz XXIV, 529—32). A kalotaszegi Bábonyról közzétett dolgozatomban nemcsak leírtam a lobogó-, illetőleg zászlóállítás ott dívó formáját, hanem közöltem róla két képet is (Bábony története és települése: EM. XLIV, 154—5. és ETF. 104. 30—1). Legutóbb, 1946 pünkösdjén a kalotaszegi Zsobok temetője mellett vezetett el annak a kiránduló társaságnak az útja, amelynek magam is tagja voltam. Mind a régebbi, mind pedig az újtemető-részben számos kopjafát láttam: a régebbiek egyszerűbbek voltak, az újabbak között azonban az egyszerű, régi ereszes sírkövek formáit őrzők mellett voltak szépen tulipán- és csillagszerűen faragott kopjafák is. Három, egészen friss siron olyan zászlószerű alkotmányt láttam, mint amelyet bábonyi tanulmányom 67. képén is megfigyelhetünk (i.h. 177 és 63). A zászlók váza is ugyanolyan alakú alkotmány volt, mint a hivatkozott bábonyi képen láthatóé; díszítésül erre is szőr(gyapjú)-kendőt feszítettek ki. A kendők mindannyia sűrűn át volt lyuggatva, mint mondták, azért, hogy így használhatatlanná téve, óvják a sírfosztogatástól sem tartózkodó tolvajoktól. Az átlós lécdarabbal megerősített Γ alakú váz abban különbözött a bábonyiaktól, hogy a felső vízszintes lécre diszül egymástól egyenlő távolságra három, fából kifaragott és festett tulipánvirágot szegeztek. Kérdezősködésemre azt az érdekes felvilágosítást kaptam, hogy a zászlóállítás Zsobokon csak a gyermekeknek jár ki. Valóban az ott akkor látott ilyen zászlós sírok mindenike gyermeksír volt.

Az eddig ismert kopjafás-zászlós temetkezési adatokból úgy látszik, hogy ez ősi szokásunk emléke nagyon sok, különböző fokokon megrekedt, illetőleg újabb fejleménynek tekinthető vonásokkal bővült változatban él. Erdélyi néprajzi feladataink között érdekességben nem

volna utolsó e változatok minél teljesebb felkutatása és ismertetése. A kopjafa-típusok rajzban való összegyűjtésével Debreczeni László e temetkezés-formánk tárgyi emlékeinek rögzítéséhez már az egész Erdélyre kiterjedőleg hozzákezdett, sajnos azonban a háború vihara őt is elsodorta, s ki tudja, folytathatja-é majd az elkezdett munkát. A temetkezés tárgyi emlékei mellett azonban természetesen különleges gondot kell fordítani e szokásunk szellemi hagyományvonásainak legkisebb alakulására, változására is. Ez a most növekedő erdélyi néprajzos nemzedék halaszthatatlanul elvégzendő feladata.

A KOPJAFÁS-ZÁSZLÓS TEMETKEZÉS KÉSŐI EMLÉKEI

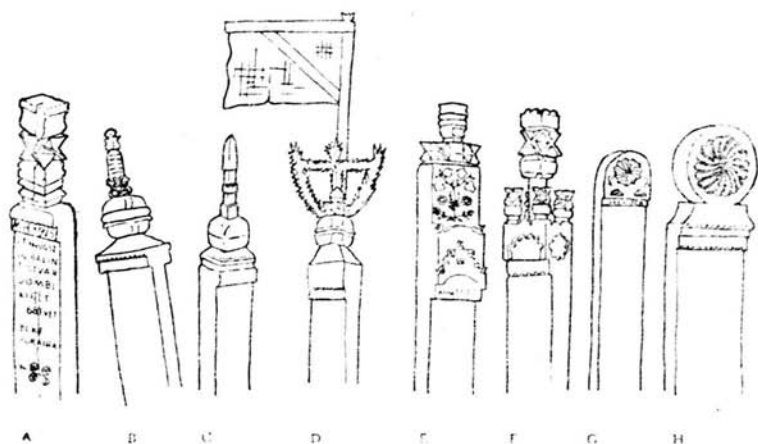
Amikor néhány évvel ezelőtt érdeklődéssel olvastam Illyés Gyula »Oroszország« című könyvét, egyszerre csak váratlanul olyan részre bukkantam, amelyben az író egy zürjénnel és egy vogullal való találkozását írja le. A „rokonok“ között szokásos fénykép-mutogatás során előkerült egy vogul sírról készült felvétel is. Mikor magam megláttam a könyvben is közölt felvételt, éppen úgy meglepődtem, mint az író maga. Az első pillantásra igazat kellett adnom Illyésnek, aki ezekben a sírok fejénél álló kezdetleges, alig-alig faragott dorongokban a református fejfák távoli őseire vélt ráismerni. Megjegyzem, hogy Illyés Gyula könyve ebben a tekintetben nem mondott merőben újat, hiszen a néprajz már régen kiderítette, hogy a kopjafa, a magyar temetők e különleges, művészi dísze az ősi finnugor temetkezés egyszerű fejfájából fejlődött. Mégis érdekes volt fényképen látni a mai vogul sírok fejénél is ezeket a felül durván levágott, egyébként azonban kéreggel takart faoszlopokat: a díszesen faragott erdélyi kopjafák szegénynek maradt testvéreit.

A magyar nyelvterület nagyon sok pontján vannak olyan helyek, ahol a régi kopjás temetésnek egy-egy érdekes szokásváltozata vagy valóságosan, vagy legalább az öregek emlékezésében még él. Történeti forrásokban, néprajzi közleményekben is sok olyan temetkezési szokásról olvashatni, amely a régi kopjás-zászlós temetkezés emlékét őrizte meg.

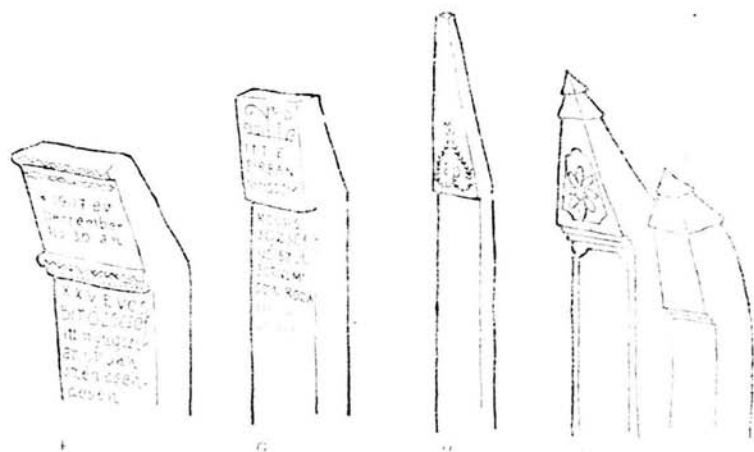
E temetkezést legérdekesebben a hatvanas években Orbán Balázs rajzolta meg számunkra »A Székelyföld leírása«-ban. A maroszéki katolikus temetés ismertetése rendjén elmondja, hogy a temetőkben itt is megvannak a kopják, és a temetés most is harcias pompával történik. A közeli rokonok vagy a falu tekintélyes emberei közül valaki szabályosan lóra ül, kétfelől két legény támogatja. A lovon ülő kibontott üstökkel lovagol a koporsó előtt, kezében lefordítva viszi a sir-kopját. A temetőben a sírnál lőnek, és behantolás után a zászlós kopját a lovas a sírra tűzi. A zászló az öregeknél fekete,

a fiataloknál fehér. Időnként, midőn a zászló rongyosodni kezd, megújítják... Ugyancsak Orbán Balázs említ Torockóról is egy ilyenféle szokást. „Áldozócsütörtökön — írja — a Székelykő várhegyén egész nap és estve örömtüzek mellett vigadnak és otllétük emlékére magas csóvákat tüzdelnek fel. Emlékét látják ebben a zászlós kopjáknak, amelyeket régen a csatában elesett székelyek sírja felett minden évben fel szoktak újítani.“ Egyik legszebb fatornyú falunk, Mezőcsávás temetőjéről is tudjuk, hogy ott „a fejfák négyszögre faragottak és hogy a sírfákra zászlókat helyeznek és pedig fehérret a lányok, más színűt a férfiak és az asszonyok sírjára. A halottak iránti kegyelet e sírzászlócskák felújításában nyilatkozik meg.“

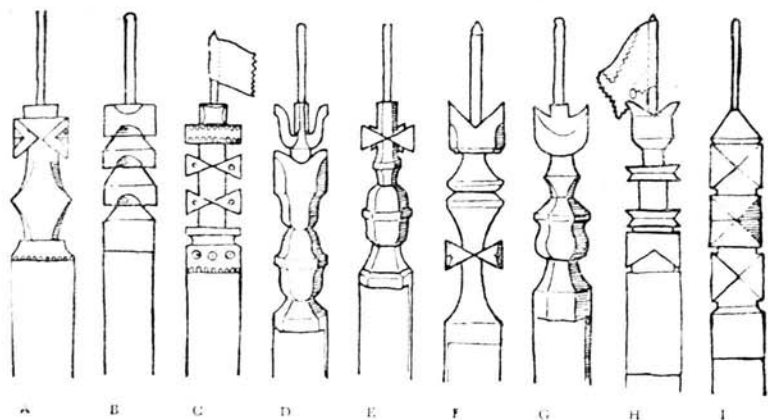
E szokásváltozatok mindenike annak a szokásnak maradványa, hogy temetéskor a vitézek kikísérték a halottat, és a sírdombba vagy amellé odaszúrták zászlós kopjaikat. Legtöbbször még egyéb katonai tisztességtétel is kijárt a halottnak. Például nyíllal lőttek a sírba. Legáltalábbis ezt látszik bizonyítani az, hogy egyes temetőkben a régi sírdombok körül nyílvesző-hegyeket találtak. Később a szokás megváltozott. Mikor ugyanis a kopja már nem volt használt harci eszköz, e szokásnak nagyon sok, lényegében természetesen megegyező, részleteiben azonban eltérő változata keletkezett és élt tovább. Sok helyt az ilyenfajta temetés meg is szűnt pusztán a katona-rend kiváltságos végtisztességtételi módja lenni. Voltak és vannak helyek, ahol a zászlós temetkezés megváltozott formában kijár az asszonynak, sőt a gyermeknek is. Magának a kopja letűzésének szokása is idővel úgy módosult, hogy többé nem vittek a sírhoz kopjákat, hanem kisebb-nagyobb zászlócskákkal helyettesítették őket. Mikor például 1932 nyarán a szolnokdobokai Domokoson az öreg, 75 éves Kis Sándortól az ottani régi temetési szokások iránt érdeklődtem, elmondta, hogy gyermekkorában a temetés minket érdeklő részlete ilyenféle volt: Egy kisgyermek vitt egy kb. egy méter hosszúságú rúdra erősített *ászló*-t és azt a *kapujafa* felül kifűrt részébe tűzte. A falu Felső utcai régi temetőjében akkor még találtam is egyetlen egyszerű, korhadozó példányt; a többi akkorra már kidőlt. De amint

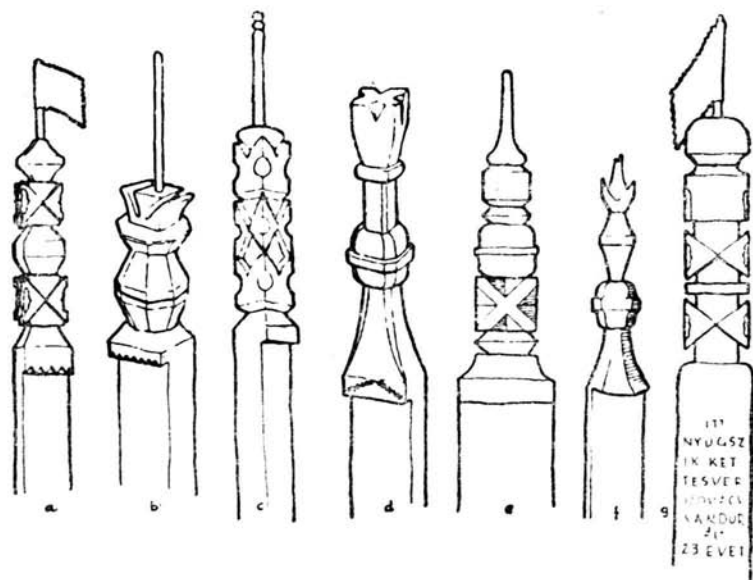
Kalotaszegi fejfák: Magyarvalkó (A), Zsobok (B), Nagypetri (C), Magyarbikal (E; 1877-ből), Magyarvalkó (F) és Jákótelke (G. H). Zászlós és szentháromságos kopjafa Sztánáról (D). Dr. Kós Károly vázlata

Faragott kopjafák Magyarózdrol (F), Hariból (G), Királyfalváról (H) és Mezőcsávásról (I). Dr. Kós Károly vázlata

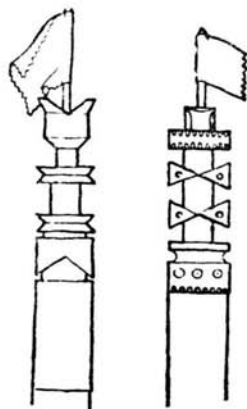

Korondi fejfák (A, B, D, G, I) és zászlós kopjafák (C, H)

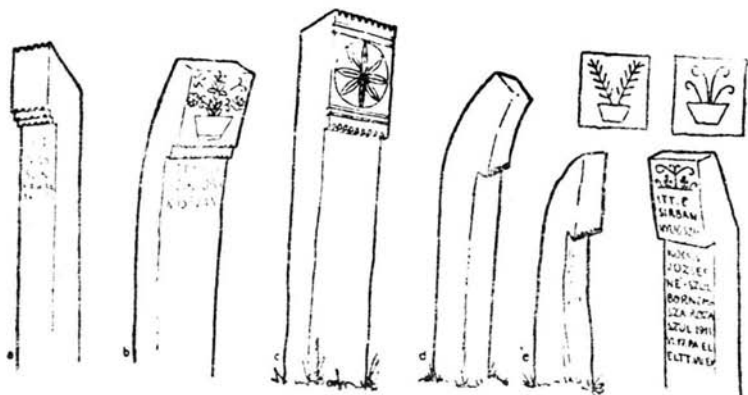

Korondi fejfák. Az a és g „kicakkenezett” szegélyű, zászlós kopjafa. Dr. Kós Káfyó vázlatá

a sírkövekkel telerakott új temetőbe léptem, meglepetéssel láttam, hogy nagyon sok sírkövön a felirat fölött egy zászló vagy keresztbe tett két, illetőleg négy zászlócska van kifaragva és legtöbbször feketével kifestve. Mikor ezt láttam, úgy éreztem, mintha nem is halott

Korondi zászlós kopjafák. Dr. Kós Károly vázlata

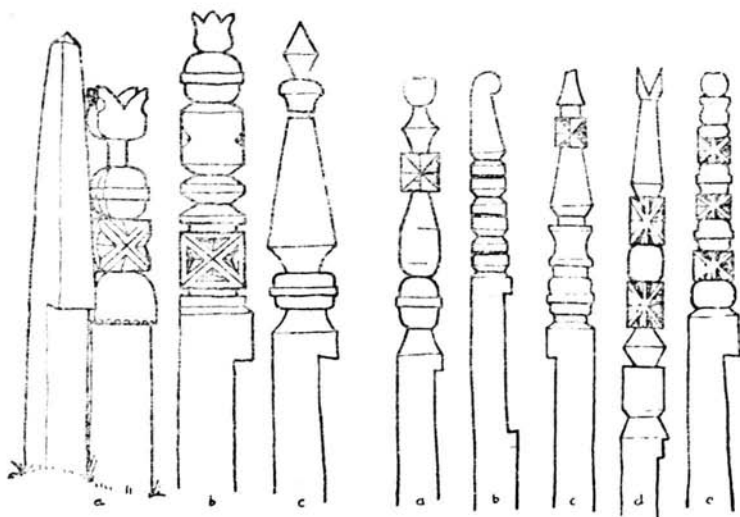

Fejfák a Kis-Küküllő menti Péterfalváról: az a 1944-ből, a b 1955-ből; az Alsó-Fehér megyei Lapádról (c—e); a d 1942-ből, a b XIX. századi) és Hariból (f); fölül vésett fejfadíszek.

Dr. Kós Károly vázlata

sírkövet, hanem egy szép, gazdag változatú népi szokás köbe dermedt síremlékét pillantottam volna meg. A Domokossal tőszomszédos Magyarláros temetőjében járva, ott is láttam néhány kopjafát. Ebből természetesen meg lehetett állapítani azt, hogy a kopjás temetkezés régen itt is megvolt. Egyik öreg, azóta már meg is halt nőrokonommal beszélgetve megkérdeztem, mit tud a temetkezés itteni lefolyásáról. A kérdezett még egészen jól emlékezett, hogy gyermekkorában, a 70-es években az öregebb-rendű katonaviselt emberek temetésén kicsi zászlókat vittek. E zászlócskák egy körülbelül méteres rúdon lengő, rojtos vagy csipkés szegélyű bakacsinból (fekete szövet) állottak. A zászlóvivők itt is gyermekek voltak.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez az utolsó, más helyütt is megfigyelhető mozzanat, ti. a gyermekek szerepe a temetkezésben, nagyon érdekesen mutat rá a népi szokások átalakulására. Mikor valamely szokás a népre nézve már elveszti jelentőségét, hogy úgy mondjam, komolytalanná válik, a gyermekek körébe száll alá. Így lett például az eredetileg papok és felnőtt világiak által a templomban eljátszott, komoly betlehemes drámából később tréfálkozó, gyermekeknek átalakított köntösű szokás. Az eredetileg felnőttektől gyakorolt regölés is utóbb bizonyos ünnephez kapcsolódó gyermek-szórakozássá vált. Mint látjuk, a kopjás vagy zászlós temetkezés is a „fejlődés“ folyamán sok helyt ilyen gyermek-szórakozássá lett. De például Kalotaszeg sok falujában még mindig teljes komolyságában él e szokás. A temetkezés e szokását 1936-ban és 1937-ben egyik félreeső kalotaszegi faluban, Bábonynban figyelhettem meg. Itt a fiatal legénynek a leányok, a leánynak meg a legények ilyenféle zászlót készítenek: egy körülbelül 2—2½ m-es lécre felül háromszögű vagy trapéz alakú keretet készítenek, erre egy vagy több színes karton- vagy szörkendőt (gyapjúkendőt) feszítenek ki; a kendőket apró szalag-rózsákkal és hosszú pántlikákkal díszítik. Az így készített *lobogóra* vagy *zászlóra* virágkoszorút téve, úgy viszik ki a temetőbe; ott a zászló rúdját a már felállított *fütül való fa* hátára szegzik fel. Így marad azután ott ez a felszegzett zászló, hihetőleg addig, míg az idő el nem tün-

Bibarcfalvi (balról: a—c) és bardóci (jobbról: a—e) fejfák.
Dr. Kós Károly vázlata

teti. 1937 őszén a bábonyi temetőben láttam egy frissen hantolt sír fölött álló új zászlós fejfát, a mögötte levő sírokon egy-két éves zászló-vázakkal.

De ahol már nincs is meg a kopjás-zászlós temetkezésnek e szokása, a kopjafa ott is megvan. Azt hihetnők, hogy ez a sír fejenél álló és különböző vidékeken más-más névvel (*kopjafa*, *kapuja-fa*, *gombfa*, *fejfa*, *fütül való fa* stb.) illetett emlékfá magának a kopjának megvaskosodott, díszesre kifaragott utódja. A történeti és néprajzi adatok azonban azt mutatják, hogy a kopjafa mint emlékfá megvolt már akkor is, amikor valóban kopjákat tűztek a sír köré. Az említett vogul példa is arról tanúskodik, de a néprajzi kutatók is kimutatták, hogy a fejfá a finnugor népek temetkezésében is ismeretes. A fejfák egyik formájáról meg éppen kiderítették, hogy az a halászó-vadászó finnugor népek ősi hitvilágának maradványát őrzi. Ugyanis ezek a felül kissé csapott, tompa csúcsivben végződő fejfák eredetileg a halottak sírjához másvilági használatra odatett kezdetleges csónakok vol-

tak. A későbbi fejfák is ezt az alakot tartották meg. Egyáltalában nem csodálható, hogy a Közép-Volga vizekkel át- meg átszelt vidékén élő finnugorság világképe a halál utáni életet is az idevaló élet példájára másvilági hatalmas vizeken lefolyónak festette. Azonban e csónak alakot megtartották azok a vaskosabb, kezdetlegesebb fejfatípusok, amelyeknek egyszerűségén az ősi hiedelem szépsége ragyog. A mai díszes, szépen faragott fejfa részben ez ősi hitvilágba kapcsolódó síremléknek a le- származottja, részben pedig annak a tönknek, annak az alapfának átalakult, méretekben és művésziességben megnövekedett utódja, melyet a sír fejéhez, a kopjás zászló rúdjának megóvására tettek. A földbe szúrt kopjává hamarabb elrothad, mint ha egy fatönkbe vajt lyukba teszik. Hogy ezt régen valóban így csinálták, ezt a kopjafák tetején több helyütt megfigyelt lyukak bizonyítják. Az öreg domokosi emlékező felvilágosítása szerint is a sírhoz kivitt *ászló* rúdját a *kapuja-fa* tetejébe fűrt lyukba dugták.

A kopjafa története jó példa arra, hogy a népelet minden szokása, mint az emberi élet annyi más jelensége, folytonosan változik, módosul. A népi szokások bizonyos körülmények, meghatározott életviszonyok között keletkeznek. Természetes hát, hogy ha e körülmények és viszonyok megváltoznak, átalakul maga a szokás is: bizonyos elemek kihullanak belőle, és esetleg új vonások járulnak hozzá. A szokás kezdete, virágzása kora és utolsó életrezdülése között az út évszázadokig, nem ritkán évezredekig tart. Mekkora utat tett meg a fejfa-állítás szokása is az egyszerű finnugor csónak-fejfáktól a gazdagon faragott, kalotaszegi *fütül való fáig* és a székely *kopja-fáig* vagy a kopja-letűzés szokásától a domokosi sírköveken látható zászló-díszítésekig! De itt-ott szokástörődékekben szinte az észrevehetetlenségig átalakult formában fennmaradt és elő-előtűnik egy-egy régi szokás emléke, mint az egykor gazdag népi műveltség süllyedő, roskadó világára utaló végső figyelmeztetés.

1

Egy erdélyi határjárás adat 1596-ból

A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályának gr. Bethlen levéltárában (Országos Levéltár) kutatva, egy 1596-ból való magyar nyelvű határjáró oklevélre akadtam. Az oklevélben a belsőszolnoki Kőfarka és Középfalva közötti határ megállapítását a következőképpen írták le: „Elsőben el kezdvén a Szamos parton Virágos Berki^a határ ellenében az ott való szántóföldek között, mely helyet hinak olá hul Poplŷnak (!)^b, magyarul Nýarosnak ott hányattuk az első Közfalu és Keőfarki határdombot. Onnét elindulván észak felé előmenvén az első dombtul, mely Nisztor György írotvanýa közepin vagy on masodik határdombot vettük az helyen melyet olá hul rétul Virogulýuynak hinak szintén az szélen vagy on Kerekkes János kaszáló rite mellett... Hatodik határ Dombot hanyattuk úgy on oszto földek között, kinek az fenekin egy nagy határ Kouacz keő vagy on foglalva...“ (aVirágosberek SzD. — bA román *plop* 'nyárfa' többes száma: *plopi*). A határjáró oklevélből ezúttal csak ezt a néhány adatot közlöm mint az erdélyi határjárás szokásának egyik korai magyar nyelvű emlékét.

1941

2

Határjelek a XVIII. században

Levéltári kutatás közben készített jegyzeteim között két olyan cédulát találok, amelyek régi határjelekre vonatkoznak, de amelyekre, sajnos, nem írtam rá azt, hogy milyen községből származó adatok. A keresztrel megjelölt határfák kivágására vonatkozó vallató kérdések között 1748-ban kérdezik, hogy „azokat a megkrucsázott^a fákat kik vágták és pusztították?“ (BfN. — ^aA magyarba

a románból átkerült *cruce* 'kereszt' kölcsönszó szarmazéka). — A másik levéltári adat alighanem a maroszéki Kakasdról 1760-ból való. Cédulámon ez az oklevélrészlet olvasható: „... mely Malom helyet apprehendált... egy darab Berekkal, és körülötte holmi halmokkal és kövekkel ki határozott helységgel Contractus alatt...“ (I.h. Br. Kemény Pál levéltára). Többi céduláimra már azt is rájegyeztem, hogy honnan való adatokat tartalmaznak. Egy kétségtelenül Kakasdra vonatkozó, 1760-ból való kéziratos forrásból írtam ki a következő adatokat: „... a' Falu és más személyes Emberek Erdejétől különbözteti meg egy nagy Barázda...“ Még érdekesebb ez a megjegyzés: „... vagyon két nagy élő nyeső Tserefa, a több nyesett aprobb határfák között...“ Ugyancsak 1760-ban a Maroskeresztúron egy föld határa „valami veszett árok“. A fák megkeresztkezésével való határjelzés szokását egy maros-tordai magyar községből, Csókából is ismerem. Az 1760-ból való kéziratos forrás szerint egy erdőnek „két végin való határát Keresztes fák különböztetik meg“. Ugyanerről a határjelzésről egy másik valló így emlékezik meg: „... két felén keresztes élő fák különböztetik meg a szomszéd Erdőktől“. (Az itt idézett adatokat mind a br. Kemény Pál levéltárából írtam ki.)

1940

3

Két falu- vagy mezőkapu adat Moldvából és Erdélyből

Az erdélyi kisebbségi tanárok egy részét 1935 nyarán Iași-ba rendelték román nyelvi tanfolyamra. Így kerültem oda magam is. A tanfolyam tartama alatt a szabad időben hosszabb-rövidebb kirándulásokat is tettünk a város környékére, sőt távolabbi helyekre is. Egyik nap néhai Csutak Vilmostal, a sepsiszentgyörgyi református Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum igazgatójával meg Pálfi Mártonnal, a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanárával elhatároztuk, hogy fölkeressük a közeli Roman város közelében fekvő legnagyobb

csángó falut, Szabófalvát (Săbăoani) is. Tervünket rövidesen végre is hajtottuk. Nagyobb részt vonaton, kisebb részben egy szabófalvi csángó szekeren tettük meg az utat a faluig. Amint a széles országúton kocogva közeledtünk a faluhoz, a falu legelső házatól jó 150 méterre a Roman felé vezető országúton egy kezdetleges gúzsarkokkal készített leveles-kaput pillantottam meg. Nyomban láttam, hogy ez a régen oly gyakori falu- vagy mezőkapu itten még megmaradt képviselője. Sajnos, sem vázlatot, sem felvételt nem készíthettünk a kapuról, mert hirtelen el kellett hagynunk a falut. Jegyzetek és vázlatok készítésére egyáltalában nem volt sem időnk, sem kedvünk. Mégis érdemesnek tartom, hogy ezt az adatot legalább így megmentsem. Ki tudja, mikor kerülhet valaki még Szabófalvára.

Sokáig azt hittem, hogy a mező- vagy falukapu-állítás szokása ma már csak az egyszerűbb mezőgazdasági viszonyok között élő moldvai csángóknál és hihetőleg az ottani románoknál divik. A múlt év pünkösdjében a Fogarasi-havasokban levő Bulea-tó felé igyekezve, társasgépkocsink egyszer csak kénytelen volt Kercisora (Fogarasi m.) román falu szélén megállani, mert a falu legelső telkének elejénél a megyei úton álló mezőkapu be volt téve. Utunkat csak akkor folytathattuk, amikor a túlkölésre előszaladt egy legényke és kinyitotta a kaput. Ez a kapu is levélkapu volt ugyan, de nem volt olyan kezdetlegesen készített, mint a szabófalvi. Mikor rövid pihenő után a permetező esőben tovább folytattuk utunkat a havas felé, a falu túlsó végén megint csak úgy juthattunk ki a mezőre, ha előbb az ott is betett mezőkaput (ez is olyan levélkapu volt, mint a másik!) kinyitottuk. Két nap múlva visszajövet láthattuk, hogy a kaput nappal is betéve szokták tartani. Minthogy akkor magashegyi kirándulás céljából csak átutazóban voltam e vidéken, nem volt alkalmam meggyőződni, hogy vajon a fővonalból kieső, eldugottabb falvak egyikében-másikában ugyancsak megtalálható-e az egykor egészen általánosan ismert mezőkapu-állítás szokása.

Levéلكapuk és tőkés vagy sorompós kapuk az erdélyi régiségben

Levéltári kutatás közben eleinte főleg nyelvtörténeti adatokat jegyezgettem ki a kezemben megfordult okleveles anyagból. Minthogy céduláim ilyen szótári célra készültek, sajnos, kezdetben a néprajzi szempontból is érdekes adatok mellé sem jegyeztem le annak a községnek nevét, amelyből adataim valók. Így találok gyűjteményemben három olyan cédulát is, amely levéلكapura vonatkozik. Az egyik ilyen helyhez nem rögzíthető adatom 1720-ból egy kastély leírásából való. „Vaygon ennek (ti. udvarháznak) — olvasom — a mint bémennem az udvarra, tölgy fából csinált leveles kapuja...” Egy 1781-ből való összeírás szerint a „Csürös Kertbe bé járó Tölgy fa Kapu fél... vaygon rajta egy romladoxott Fenyő-Deszka kis kapu es egy még nagyobb Levél kapu...” Harmadik ugyanilyen hiányosan kijegyzett adatom 1855-ből így szól: „...a Malom udvarába vezető Levél Kapu négy szál deszkából két sas oszlopok között...” áll. A szilágysági Nagyfalú Bánffy-birtokairól készült egyik XVIII. századi összeírásából ezeket jegyeztem ki: „(A) Nagyfalvi Curia a Templommal által ellenben, jó sövény lézás kerttel körül véve egy Leveles Kapu s égy kis ajto ... rajta“ (BfN.).

A levéلكapu tehát nemcsak paraszttelkek előtt, de udvarházak telekbejáratánál is állt. Hogy a levéلكapu állítása legalábbis a kisebb kúriák előtt a XVIII. században még általános lehetett, azt bizonyítja egy 1751-i algyógyi birtokösszeírás; ez az egyik odavaló udvarház leírása során külön megjegyzi, hogy „semmi bezárható levél kapuk nem valának“ a kúria előtt (EM. Br. Szentkereszthy lt.). Legérdekesebb azonban kétségtelenül az az adat, amely 1740-ben a Kolozs megyei Gyalu (akkor Bánffy kézen lévő) várkastélyának leírása alkalmával egy különleges levéلكapu fajtának ottani meglétéről tanúskodik; erre vonatkozólag eddig Erdélyből nem volt adatunk. A kastély gazdasági udvarának leírásából következő bennünket érdeklő részletet írtam ki: „Ez közelebb

megirt s edgy széltib(en) lévő három Akolnak külön külön Tökés vagy Sorompós faragott Tölgy fa deszkából való, de megromladozott és avult levél kapuji van(na)k“ (BfN.).

A fentebb idézett adatok közül kétségtelenül ez az utóbbi az érdeklődésre leginkább számot tartó adat. Ugyanis Bátky Zsigmond az addig ismert adatok alapján még egynéhány évvel előbb is csak így írhatott: „A Felső-Tisza mellékén maradt fenn a sorompós vagy tökés kapu. Nevét a kaputábla tetején ülő hatalmas tönktől kapta“ (MNépr.² I, 136, 141; e kapufajta képe ugyanitt a 127. lapon). Az általam idézett adat azt mutatja, hogy a tökés vagy sorompós kapu (éppen ilyen néven!) az Erdélyben lévő Gyaluban is (Kolozs m.) ismeretes kapufajta volt. Előfordulásának legalábbis történeti határát ki kell tehát tolnunk a Felső-Tisza mellékénél délkelebre fekvő terület irányában is.

1940

5

Kert, gyalogkert, mezősi kerítés

A MTsz. kert címszava a 'kerítés' jelentéshez Erdélyből csak a székelységből ismer adalékot, magam azonban 1937-ben a Kalotaszegen Bábonyban is lejegyeztem ennek a szónak e jelentését (ETF, 104. 19—20). Gálffy Mózes meg Márton Gyula azutáni gyűjtése e jelentésnek Kalotaszegen való széles körű elterjedését is bebizonyította (l. tőlük: KTsz.). Nemes Zoltánnéval közösen — kettejük szerkesztésében — megjelentetett szójegyzékük a jelenkori székelységi előfordulások számát a háromszéki Torjáról való adalékkal szaporítja (TSzj.). Nem csoda, hiszen e jelentésre a régiségből — a TESz. szerint — 1499-től kezdve vannak adataink; széles körű erdélyi régiségbeli előfordulásáról a SzT. szerkesztés alatt álló köteteinek cédulaanyagában is fölös számú adalék tanúskodik.

A kert szó nagyon gyakran fordul elő összetételek utótagjaként is. A NySz. harmincnyolc -kert utótagú ösz-

szetétele között egyetlen adalékkal Bethlen Miklós ön-életírásából, tehát 1716 tájáról szerepel egyetlenben egy erdélyi adalékban a *gyalogkert*; a MTsz. és az OklSz. nem ismeri ezt az összetételt. A SzT.-nak már jórészt megszerkesztett IV. kötete cédulaanyagában a Bethlen Miklósénál jóval korábbi és nagyon bőséges adatolással találkozunk e szóval kapcsolatban. Íme néhány válogatott adalék: 1639: en azt az darab helyet minden esztendeobe(n) kertel tartotta(m) mint afféle *gyalogh kert* szokot lenni, ha nyarban tsinálták télbe ismét el égették (Homoródszentpál U). 1654: Roska Simon... Szilvás kertinek *gyalogh kert* az hazok keről(ete) (Liget MT). 1695: (A földek) aláb valo Sátoros és *gyalog kertek*ben vadnak befoglalva (O.csesztve AF). 1679: Ez a major ház kere-tesen kívül... vagyon; fedetlen *gyalogh kertel* kerített (Uzdiszentpéter K). 1699: Az Udvarnak a Tjukozhaz felől rosszas *gyalog kerti*... vagyon (Vécke U). 1716: Ezen Csüreskert az ország uttya felől lézás kertel vagyon be kerítve... az mező felől pedig *gyalog kertel* (Doboka). 1728: ha ... csak *gyalog kert* (:kit úgy szoktunk közönséges nevezettel nevezni :) léssen környüle az sine aestimatione redeallyon (Kraszna Sz). 1732: Az Ud-
vart a Veteményes és Gyümölcsös kertől, gömbölyeg elegyes karokra font *gyalogkert* választja el (Erdőszen-
gyel MT). 1781: Csüres kert ... meg romladozott Sövény *gyalog kertel* kerített (Mánya SzD). 1799: Azon Házhely egy Házhelyemmel tő szomszédos ... körüllette vagyon imit amot Valamely el rongyallat *gyalog Kert* (Aranyos-
rákos TA). 1816: A kapu az malmot körül vévő csere fa karokra font, rész szerént sátoros rész szerént *gyalog kertel* edgyütt (Jobbágyfalva MT). 1837: In gura Lupoji lévő Tonorok ... egészen körül vagyon Sántzolva és *gyalog kertel* kerítve (Alsószőcs SzD). 1850 k.: 1838 ... Ek-
kor vévődött az egész Papi Telek lézás kertbe az előtt csak tővis és *gyalog kertel* volt békerítve (Szucság K). — Az itt felsorakoztatott, nem a székelységből származó adalékokon kívül még számos más Csíkszék-, Három-
szék- és Udvarhelyszékből kijegyzett adalék olvasható majd a SzT. IV. kötetében.

A *gyalogkert* jelentésének megállapításához szemlét kell tartanunk a többi *gyalog*-os összetétel fölött.

Hirtelenjében ezeket az összetételeket vonhatom ide: *gyalogajtó* 'kisajtó' | *gyalogbab* 'föl nem futó bab', azaz törpe növésű bab | *gyalogbodza* 'földi, alacsony bodza' (megkülönböztetésül a bodzabokortól) | *gyalogborsó* 'föl nem futó, azaz alacsonyra növe borsó' | *gyalogfenyő* 'borókafenyő (törpe növésű fenyő)', | *gyalogfusujka* vagy *gyalogpaszuly* 'föl nem futó bab' | *gyalogszék* 'kisszék' stb. (vö. a MTsz.).

Adalékaink tanúsága alapján a SzT. a *gyalogkert* szónak 'alacsony, törpe kerítés' jelentést tulajdonít. A fenti adalékok azt bizonyítják, hogy e kerítésfajtát földbe vert karókra vesszőből fonták. Amolyan hitvány, szükségkerítés lehetett, olyan, amelyet néha — az előbb idézett legrégebbi adalék útmutatásából következtetve — nyáron készítettek, s télen fel is tüzelték.

Valószínűleg ilyesfajta alacsony kerítés lehetett az a *mezőségi kerítés* is, amelyet id. Bánffy Györgynek a Kolozs megyei Lompérdon lévő birtokán 1807-ben emleget egy összeírás. Íme: „Körül van kerítve az egész Curia úgy nevezett mezőségi kerítéssel“. — A mezőségi kerítés a XIX. századforduló táján az erdélyi köznyelvben azt a kerítésfajtát jelölhette, amely ma is el van terjedve a fátlan-erdőtlen Mezőségen, azaz vesszőből, tövisből rakott, felül tövissel, esetleg szalmával-szénával fedett kerítést. A *gyalogkert* ennek a kerítésfajtának alkalmasint alacsonyabb, szegényesebb változata lehetett [A fában szükölködő vidék kertelésmódját bemutató MNépr.² I, 119. lapján látható kép ilyenféle kerítésfajtát szemléltethet].

1941/1979

6

A kalotaszegi házépítés történetéhez

A kalotaszegi Bábony építkezésével kapcsolatban szóltam arról, hogy a régebbi boronás házakat itt, ebben a faluban, mint általában egész Erdélyben is, a földre letett gerendákra építették (EM. XLIV, 148—9, ill. ETF. 104. 25—6). Kalotaszeg történetére vonatkozó kutatá-

saim közben több olyan okleveles adatra is akadtam, amely ezt az állítást Kalotaszeg más községeire vonatkozólag is kétségtelenül helytállónak bizonyítja. Egy 1734-ből való vallatásban Kalotászentkirályon egy jobbágy többek között ezt vallja: „...kiásván az talpak alatt való földet úgy bocsátták alább az házatt en is szegilytettem (!) alább ereszteti ezen házat“ (BfN. Kalotaszegi csomó). E tájt, sőt a későbbi időben is nemcsak a parasztházakat, de más épületeket is talpakra építettek. Bánffy Sándornak egyik 1792-ből való kalotaszegi birtokösszeírása szerint a bánffyhunyadi „tisztartói ház ... építettett tölgyfa talpakra fenyőfa boronákból gerezdbe róva“ (i.h.). Ezek után már nem feltűnő, hogy ugyanabban a forrásban azt olvassuk, hogy az „Istáló ugyan Tölgy fa talpakra fenyőfa boronákból gerezdbe vágva 13 fenyőfa gerendákra fenyő deszkával megpadolva“ építettett (i.h.). Ugyanaz a birtokösszeírás egy „szántartó-szín“-nel kapcsolatban is azt jegyzi meg, hogy „jó modjával építettett hat Tölgy fa Stempelyeken ött Gerendakon tizen negy szarufakra szel Deszkával fa szegekkel jó modjával...“ (i.h.). — Az itt közölt négy XVIII. századi adat is érdekes adalék népi építkezésünk történetéhez.

1940

7

Kemence-adalékok a XVII—XIX. századból

Az OklSz. pótlékául az egyes levéltárak anyagából kiírt céduláimat rendezgetve, néhány érdekes XVII—XIX. századi erdélyi kemence-adatra bukkantam. Íme: 1781: „Egy sima Zöld Kályhából való Kementze vagy Füttő, melynek Szádán Vas ajtoska zárjával“. Egy másik adat ugyancsak a hely jelzése nélkül: 1805: „Egy ujudon uj Zöld kályhából épült két águ kementze“. Nagyon érdekes ez az Erdélyi Múzeum Wesselényi levéltárából kijegyzett adalék: 1679: „Kő lábakon álló Vinczi kalyha formara csinált mazos kívül fütös kemence“. Ez az adat azt mutatja, hogy a XVII. század második felében a

vinci kályha külön, általánosan ismert kályhaforma volt Erdélyben; a szűkszavú leírásból azonban csak nagyon halványan képzelhetjük el, hogy e kályhaforma milyen is lehetett. Világos, hogy a *vinci* jelző a fazekasságról híres habán központból, Alvincről származó kályhaformát jelöl. A habánokat Bethlen Gábor telepítette ide; itteni működésük a XVII. század végére valóságos erdélyi divatközponttá tette ezt az erdélyi települést. A különböző *vinci* edények emlegetésével gyakran találkozunk XVII. és különösen XVIII. századi főúri vagy önkormányzati leírásokban is. Egy 1836-i forrásból egy másik mesterségközpontra vonatkozó adalékot jegyeztem ki így: „Edgy Kerek Kementzéhez való Détései Kajhák, edgyik Kajha el van törve“. Ez az adalék a régi Szolnok-Doboka megye északi feléből való forrásból került ki. Itt tehát kétségtelenül az e megyében levő Magyardecseről és nem a sokkal távolabbi Alsó-Fehér megyei Marosdecseről van szó. Úgy látszik, a faluban a helybeli keresletnek, sőt a távolabbi vidékek szükségletének kielégítésére a falu határán túl is híres magyar fazekas-csereszmesterség keletkezett; e fazekasság igazi parasztfazekasság lehetett, mert Magyardecse nagyobbára jobbágyfalu volt. Alighanem innen származik az a néhány kezdetleges díszítésű, vaskosan egyszerű formáival a többi erdélyi vidék hasonló edényeitől elütő formájú korsó is, amelyet 1937-ben Szépkenyerüszentmártonban, Décséhez egészen közel szereztem. Az 1836-i decsei kályháról szóló adat tehát egy eltűnt magyar parasztfazekas-kályhás központ emlékét tartotta fenn.

1937 nyarán egy tanítói továbbképző tanfolyam alkalmával Z. Szöcs Rózsika tanítónő Nagyenyeden egy XVIII. századi kéziratot adott át nekem felhasználás végett. Az átvizsgálás során a csak kis mértékben csonkult kéziratról könnyen megállapíthattam, hogy Petrichevich-Horváth Boldizsár erdélyi javainak összeírását tartalmazza. E konscripcióból három néprajzi vagy általánosságban művelődéstörténeti érdekességű jegyzetet készítettem. A Kolozs megyei Széplak Petrichevich-Horváth udvarházának leírásában például ezt olvastam: „... szeget kájhakkal zöld mázu kájhákbol Koronákkal és Csipkekkel éküszült füttös Kementze“. Arrébb meg ezt:

„...Az Asszony Házában (=szobájában) téglából rakott tűzhely fundamentomra fűttösön fényes veress kájhákból lapos rud vasra rakott szorított csipkés és gombos tüzelő kementze“. E díszes kemenceleírásnak egy paraszti változatát olvasom egy ugyanebből a forrásból kijegyzett másik cédulán: „Az Ūr Háza felső végében ... lévő fűttös tüzelő kementze paraszt veres kájhákból három rendbéli szorittoval tsipkesen rakatott“. E szövegben a paraszt kályha ugyanazt jelenti, amit ma is a kalotaszegi népnyelvben: minta nélküli, barnásveresre égetett agyagcsempét.

Végül írjak ide még egy népi tűzhelyre vonatkozó adatot. Id. br. Bánffy György 1807-i birtokösszeírását olvasva, a Kolozs megyei Lompérd egyik házának leírásában a következő szövegrészlet ragadta meg a figyelmemet: A szobának „kéménye nincsen, hanem e' helyett az ugy nevezett Füst fogó üreg“ (BfN.). Az ilyen füstfogós tűzhelyek a Mezőség, sőt egész Erdély régebbi népi építkezésében általánosan ismertek voltak. Jankó János is leírta őket a kalotaszegi ház ismertetése során (Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1892. 64). Az ugyancsak Kalotaszeghez tartozó Bábonyban 1936 nyarán négy régi szalmafedeles házban láttam ilyen füstfogós fűttökemencét.

1941

8

Bokálykályha és bokálykemence

A mai nyelvhasználat szerint a címben szereplő két összetétel utótagja a *kályha* és a *kemence* azonjelentésű szóként, szinonimaként él, a régiségben azonban a *kályha* a XVIII. század végéig '(kályha)csempe; Kachel' jelentésben volt használatos, csak a *kemence* szónak volt 'fűtő- és tüzelő-alkalmatosság; Ofen' jelentése. A nyelvhasználatban már régóta kihalt, illetve csak Erdélyben és itt is csak 'cserépkorsó' jelentésben — anynyira-amennyire — élőnek mondható szó a régiségben e főnévi szerepen és jelentésen kívül összetételek és szó-

kapcsolatok tagjaként az ónmázás készítményű tárgyak anyag-, illetőleg készítmény-jellegére utaló jelző volt. A SzT. tanúsága szerint összetételekben és szókapcsolatokban a *csésze*, *csészécske*, *csupor*, *edény*, *fazék*, *findzsa*, *kancsó*, *kanna*, *korsó*, *mosdómedence*, *tál*, *tálacska*, *tányér* és az *üvegpalack* jelzőjeként szerepelhetett '(különleges) ónmázás készítésű' jelentésben a *bokály* szó. A címszóul elsőként szereplő *bokálykályha* azonban a SzT. tanúsága szerint az első jelentkezéstől az utolsóig csak 'ónmázás (kályha)csempe' jelentésben volt használatos. Ennek bizonyosságául a SzT. adalékai közül ide iktatom az időben első és az utolsó adalékot: 1699: „Kemenczeje nagy örög feier bokaly kalyhabul rakot téglakra csinalt labokon allo csipkes három gombos teteje“ (Boroskrakkó AF). 1756: „Nagy bokállly kályha három darab“ (Déva. — Az egykori, később Magna curia néven ismert fejedelmi udvarházban; ez ma is áll). Ide vonható még a SzT.-ből az itt a következő kijegyzésben szereplő *bokálykályha-kemence* összetétel egyetlen adaléka is. Íme: 1732: „ezen háznak^a ... *bokáj kájha kemenczéje*, faragott kő tűzhelyen“ (Kóród KK. — ^aÉrtsd: szobának).

A *bokálykályha* tehát az erdélyi régiségben sohasem vonatkozott tüzelő-alkalmatosságra, mint ahogy az utótag mai jelentése szerint várnök. Az ónmázás, kályhacsempékből készült tüzelőhely neve a XVII—XVIII. századi adalékok bizonyossága szerint *bokálykályha-kemence* vagy egyszerűbben *bokálykemence*, illetőleg *bokályos kemence* volt. Ezt bizonyítják a SzT. következő adalékai: 1685 előtt: „Kül fütő feier *bokaly kemencze* Nro 1“ (Borberek AF). 1740: „jo bolt hajtásu ház... melyben vagjon faragott kő lábokon álló tűzhely kövű, jo *bokaly kemencze*“ (Kolozsvár). Cs. Bogáts Dénes gyűjtéséből is ismerünk egy közelebbi időpont jelzése nélküli, de XVII. századi adalékot: „*bokaly kemencze* jo“ (Háromszék; HSzj). Ide vonható még a Bogáts közölte következő kijegyzésből kiemelhető jelzős *bokályos kemence* szókapcsolat: XVII. sz.: „Vagyon ezen házban tüzelő *bokalyos kemencze*“ (i.h.).

A címben szereplő *bokálykályhára* az idézett 1756-beli adalék időpontján innen nem ismerek erdélyi előfordulást. Minthogy ilyen címszó nincs sem a NySz-

ben, sem az OklSz-ban, némi fenntartással úgy vélekedtem, hogy e tüzelőfajtának ez a nyelvi megjelölése valamikor a XVIII. század második felében vesztetett ki nemcsak az erdélyi, hanem általában a közmagyar nyelvből. Aligha élhetett azonban a bokálykemence is ennél az időpontnál tovább, hiszen erre a SzT-ban meg éppen másfél évtizeddel korábbi az utolsó erdélyi adalék.

Kellő óvatossággal meg kell azonban jegyezni, hogy ezeket az utolsó előfordulásokat mind erdélyi, mind pedig egyetemes magyar vonatkozásban csak nagy fenntartással bátorkodtam akár csak hozzávetőlegesen is jelezni. Bármilyen gazdag anyagot kínál ugyanis a kutatónak erdélyi vonatkozásban a SzT., az I. kötet megjelenése óta is tovább folytatott levéltári kutatás eredménye éppen eléggé bizonyítja azt, hogy a levéltári anyag rengetegében ezerszámra lappangnak az I. kötet szerkesztésének lezárásáig a kutató szeme elé nem került adalékok. Egyetemes magyar vonatkozásban pedig az elavulás időpontjára nézve meg éppen csak akkor bátorságos majd nyilatkozni, ha az erdélyinél még pazarabb bőségű magyarországi és felvidéki levéltárak anyagából legalább olyan történeti tájszótárakra támaszkodhatunk, mint amilyen a folyamatos megjelenés állapotában leledző Szótörténeti Tár.

1940/1979

9

Trágyázási babona 1791-ből

A trágyázásra vonatkozó népi hiedelmek köréből való az a hiedelem, amelyet az Erdélyi Múzeumban br. Nalácz Anna birtokösszeírásából jegyeztem ki. A backamadarasi birtok összeírásakor (1791) a következőket jegyzi meg: „Egyszeri trágyázás megtart 6 esztendeig oly megjegyzéssel, hogy a trágyázás hold fogytán vagy tölte fele essék, nem pedig újságra, mert különben a földön elterített ganéj megférgesedvén azok által minden zsirjától megfosztattik és haszontalanná lészen“ (i.h. 61b).

1941

A himlő népies gyógyítása Erdélyben a XIX. század elején

Már régebben közöltem egy Katona Zsigmondtól (1767—1833) összeírt »Notabiliora«-ból egy érdekes, a kuruckori *Pro libertate*-t magyarázó latin—magyar bejegyzést [EM. XXXVI, 205]. Az említett jegyzetkönyvecske még egy orvostörténeti szempontból érdekes adatot őrzött meg. E kéziratban az 52.a lapon ugyanis ez olvasható:

„Erdélyi Téhén (!) himlő. Also Repán szokásban van, mikor a Tehen meg bornyuzik, az első Hétbe, néhány Napok mulva az ellés utánn, valami pattogzások mutatytják magokat a Tögyin a' Sajtárba felyt Tėj(j)el Tögyit meg mosogattyák, 's abba a Tejbe megferesztik a gyermeket és valami ártatlan kiütés himlő üt ki testin, melyel (!) a természetest el kerüli, 's az parasztok is az ellen élnek véllé.“

Az előtte lévő „Métely ellen való orvosság“ fölé ezt írta a leíró: „Czakó Jánostól hallottam 1807-be.“ — Az író — az írásból ítélve — mindkét bejegyzést egyszerre, tehát valamikor 1807 után vethette papírra.

1945

11

Farkasinat gyújt, farkasinat vettet

A farkas félelmetes tulajdonságai révén a régi népi babonáskodásban részint óvó, részint rontó szerephez jutott testrészei közül a fej, a gége és az ín szerepelt, szerepel a népi varázslásban. A kas röplyukába helyezett farkasfejen vagy gégén áteresztett méh — a népi hiedelem szerint — erősebb, frissebb, gonoszabb lesz, azaz a farkas testrészein áteresztett méh felveszi a farkasnak a tenyésztés biztonságos volta szempontjából előnyösnek tekinthető tulajdonságait (Ethn. Mutató; Gunda Béla: EM. L, 101—4).

Két kis közleményében Györffy István rámutatott arra, hogy a farkasnak egy másik testrésze, az ina is szerephez jutott a népi babonáskodásban. Karcag városának egy 1758-beli vallatási jegyzőkönyvéből Györffy a következő adaléokra hivatkozott: „Ez a pogány Aggod Jánosné lopta el az én sajtomat, de farkasinat vetettek rá“ (Ethn. LXIII, 84. — L. még Tálasi István: Ethn. XLIX, 242). A Szótörténeti Tár III. kötetének szerkesztése közben látom, hogy Erdélyből még a Györffy idézte karcagi adaléknál is régebbi kijegyzést iktathatunk bele a farkasin szócikkébe. Egyik cédulámra ugyanis egy aranykereszt ellopásával kapcsolatos vallatásból ezt a Tordáról 1730-ból származó adalékot írtam ki: „Jaj bizony elvesztette kegyelmed a keresztet..., az után engemet kért, hogy keressek varázsló asszonyt, hadd vettessen farkasinat.“ A Tordától távoli környezetből, a háromszéki Futásfalváról is bekerülhet az itt szóban forgó címszó alá egynéhány évtizeddel későbbi, 1772-ből való vallomásrészlet: „Az én uramnak a pénzt is az utrizált lopta el; ... meghalván pedig, hogy farkasinat akarok gyűjtani, hazahozá“ [°Ti. a vallató kérdésben (utrum) említett gyanúsított].

Hogy aztán miben is állott az a farkasinyújtás, illetőleg farkasín-vetés babonáskodókuruzló szokása, erre érdekesen Györffynek egy Tagán Galimdzsán nyomán közölt baskírföldi adaléka világít rá (Ethn. XLVIII, 42). A baskíroknál ugyanis a farkas Achilles-inát a rontó-kuruzsló asszonyok tűzbe vetik, elégetik, hogy a tolvajnak az inai is úgy zsugorodjanak össze, miként a tűzbe vetett farkasín, és így ne tudjon elmenekülni zsákmányával. Az előbb idézett futásfalvi adalék valóban azt mutatja, hogy már a farkasín-gyújtással való fenyegetőzés is rettegtető hatással volt alopás elkövetőjére.

Az egymástól távoli pontokról: Karcagról, a közép-erdélyi Tordáról és az Erdély legdélekeletibb csücskéből, a háromszéki Futásfalváról eddig ismert farkasín-adalékok után a baskírföldi vonatkozás arra mutat, hogy itt egy széles körben elterjedt babonás hiedelemről van szó. Ezek után remélhető, hogy az összehasonlító etnológiai kutatás eredményeinek ismerői a farkasín babonáskodás-

béli szerepére nézve jóval több előfordulást ismernek, mint amennyit Györffy és Tálasi adalékai megemlítésével egyidejűleg magam a régiségből az előbbieken e cikkecskébe beleiktathattam.

1978

12

Egy adat a bukovinai székely telepések néprajzához

Márkus Mihály nemrégiben felhívta a figyelmet Reli Simonnak egyik tanulmányára [Bratislava, VIII, 220], amelyben az író a magyarországi származású szlovák meg máshonnan Bukovinába került szláv (cseh) telepekkel foglalkozik (NéprÉrt. XXX, 110—1). Mikor ezeket a sorokat olvastam, eszembe jutott, hogy 1938 júliusában a bukovinai magyar telepek egyikében, Andrásfalván néprajzi tanulmányokat folytatva, magángyűjteményem számára az ottani református magyaroktól mintegy 10—15 varrott és szőtt párnacsúpot, illetőleg derékaljvéget szereztem. Természetesen a gyűjtés alkalmával nemcsak a tárgyra vonatkozó külső adatokat (kitől, mikor és mennyiért vettem, ki készítette) jegyeztem fel, hanem a minták elnevezéseit is. Néprajzi szempontból már akkor is érdekesnek, de persze megmagyarázhatatlannak tartottam, hogy a szöttesminták között ilyen nevekre akadtam: *tótosbékás*, *kégyóstótos*, *likatostótos*, *tótos*. Feltűnt az is, hogy mind a szöttesek, mind a hímzések több, rendszeren két, legtöbbször fehér vásznon piros és fekete színűek. Minthogy a bukovinai magyar telepések nagyjából a XVIII. század végén kitelepült székelyek leszármazottai (nyelvjárási és a történeti adatok egyaránt erről tanúskodnak!), nem érthettem meg ezt az eddig ismert székely szöttes- és hímzésanyagtól való minta- és színbeli eltérést. Reli újabb adatai alapján azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy a bukovinai magyarság valamilyen módon összeköttetésbe került a betelepülő szlávssággal. Megjegyzendő, hogy a két, illetőleg három (magyar, tót, cseh) népcsoport betelepődése is közel egy időre, azaz a XVIII. század végére és a XIX. század ele-

jére esett. Reli térképvázlatán látom, hogy a nagyobb szláv település közül különösen a Gura Putnei, Putna és Voivodeasa környékbeli hathatott a magyar telepekre, hiszen a Rădăuți-től keletre kezdődő magyar telepek (Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegits, Fogadjisten, Józseffalva) közül a legnyugatibb, éppen Andrásfalva Voivodeasától alig 25—30 km-re van; a másik, délebbre fekvő Solca, Solonețu Nou és Pleș környéki szláv település is alig valamivel távolabbi. Az azóta Dunántúlra áttelepült bukovinai székely-magyar telepek néprajzi vizsgálatakor tehát ügyelnünk kell egyéb vonatkozásban is a feltehető szláv (szlovák, cseh) néprajzi hatásokra.

1941

13

A kolozsvári fejenhordás kétszázéves emléke

Nemrégiben Sándor Gábor a kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordásáról szólva, elsősorban is a fejenhordásról emlékezett meg (L. tőle: A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei: MNyv. III, 242 kk.). Véleménye szerint ez a cipekedési mód a múlt század közepe táján és második felében, tehát akkor alakult itten ki, mikor az addig állattartó-fuvarozó és gabonatermelő Hóstát lassanként áttért a kertés tejgazdálkodásra. Ekkor a kisebb mértékű tej- és zöldségszállítás elvégzésére alakult ki ez a cipekedési mód, főként a hóstáti leány- és asszonynépség körében. Sándor szerint a hóstáti fejenhordás első nyomai csak 1850 táján mutatkoznak. Egy jó félszázad múlva, e század második évtizedében a nagyobb méretű termelés kifejlődésével aztán a fejenhordás meg is szűnik.

E dolgozat megjelenése után, 1944-ben a kolozsvári Szent Erzsébet-aggmenháznak a város története szempontjából fölötte értékes levéltárában kutatva, egyebek mellett ráakadtam egy olyan adatra is, mely nyilvánvaló bizonyossága annak, hogy a kolozsvári fejenhordás kezdő időszakául aligha tekinthetjük a múlt század közepét. Egy 1742-ből való forrásból ugyanis akkor ezt je-

gyeztem ki: „... (a) buzát ... a házakhoz a szolgálok Fejeken hordották...” (i.h. C. 12). Ebből a szűkszavú adatból is két tény mindenesetre megállapítható: 1. a fejenhordás Kolozsvárt már a XVIII. század közepén is alkalmazott szállítási mód volt; 2. úgy látszik, a fejenhordás itt akkor is az asszony nép alkalmazta cipekedési mód lehetett, hiszen a forrásban előforduló szolgáló a XVIII. században 'cselédlány', azaz 'női háztartási alkalmazott' jelentésben volt használatos, és — a cseléd szóval váltakozva — ilyen jelentésben hallható még ma is Erdélyszerte.

Bár a dolog természeténél fogva csak véletlenül bukkantam erre a szövegrészletre, más történeti adatok hiányában is úgy vélem, hogy a hóstáti fejenhordás természetesen a jelzett időpontnál (1742) is régibb keletű, bátran mondhatni, ősi cipekedési mód lehetett. Abban azonban igaza lehetett Sándornak, hogy a Hóstátban a múlt század második felében kialakult és tőle szépen leírt fejenhordási módban különleges hóstáti vonások fedezhetők fel.

A fennebb közölt levéltári adat ismét figyelmeztetés a levéltári kutatók számára, hogy jó, ha a levéltárban dolgozó más irányú kutatás közben rajta tartja szemét az ilyenféle jelenségeken, és csekély fáradsággal — hihetőleg — becses adatokat szolgáltat a történeti néprajzi kutatás számára.

1947

14

A fejenhordás történetéhez

1. A második világháború áldozataként 1947-ben fiatalon elhunyt Sándor Gábor egyik, még 1941-ben megjelent szép dolgozatában a kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjainak és eszközeinek vizsgálata rendjén azt a vélekedést fejezte ki, hogy a hóstáti fejenhordás a múlt század közepe táján és a század második felében alakult ki, akkor tehát, mikor — szerinte — az addig állattartó-fuvarozó és gabonatermelő Hóstát lassan-

ként a kert- és tejgazdálkodásra tért át (L. tőle: A kolozsvári Hóstát emberi erővel végzett teherhordási módjai és eszközei: MNnyv III, 298—74). Az akkor még kisebb mértékű tej- és zöldségszállításban alkalmazta ezt a cipekedési módot főként a hóstáti leányi és asszonyi rend. Ugyancsak Sándor szerint a cipekedésnek ez a módja a múlt század közepe tájától csak mintegy hatvan-hetven esztendeig élt volna, mert e század második évtizedében a kertgazdálkodás nagyobb mérvű kifejlődésével, illetőleg a piacra szállítandó áru mennyiségének megnövekedésével rövidesen átadta helyét a lószekérrel való szállításnak. Sándor rajzban és egykorú fénykép alapján bemutatta a hóstáti fejenhordó tejszállítás egykori jellegzetes *araszas-*, *rezes-* és *téhordócséber* néven ismert eszközét is. (A Hóstát fogalmára nézve Sándor i.m. 238—42. l. mellett l. még K. Kovács László nagyszabású temetkezési monográfiájának bevezető részét: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kv 1944. 5—6. — L. még ugyancsak tőle: Hóstáti képek. Kolozsvári Szemle I, 29—40, valamint tőlem: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kv 1946. 14, 58.)

Amellett hogy a fejenhordás ősi emberi cipekedésmód lehet, s korai emlékére már kódexeink is szolgáltatnak adatokat (MNépr.² II, 205), levéltári anyaggyűjtő munkám rendjén már régebben egy 1742-ből való vallatásban ráakadtam a hóstáti fejenhordás jóval előbbi említésére is (L. e kötetben az ezt megelőző cikkecskét). Éppen ezért — egyetlen szűkszavú említés közlésével — már annak idején bátran úgy vélekedhettem, hogy a fejenhordás a Hóstátban még ez időpontnál is régebben keletkezett cipekedésmód lehetett (l. i.h. 138. l.).

2. Az utóbbi két évtizedben a hóstáti fejenhordásra nézve a szakadatlanul végzett levéltári kutatás valóban az eddigi idézettnél jóval régebbi és érdekesebb történeti adatokkal ismertetett meg. Mielőtt ez adatokkal kapcsolatban észrevételeimet közölném, szükségesnek tartom maguknak az újabban előkerült levéltári adalékoknak közzétételét.

Először a kolozsvári városi számadáskönyvekből kijegyzett legrégebbi adalékokat sorol fel; ime: 1587: „Veottem ismetlen keet feo hordo chyebret d.9.“ 1597: (Vet-

tem) „4 Apro feo hordo Cebret... —/26“. 1614: „Eött feö hordo cheöber“. Egy Andreas Junck kezeírásában fennmaradt, 1618-beli kolozsvári hagyatéki leltárból jegyeztem ki: „Egj feö hordo chijöbör“. — Mikor 1623-ban Somliay Fazakas Mihály örökösei megosztoznak a fekvő és felkelhető javakon, az osztozó-levélnek a faeszközökről szóló részében ezt jegyzik fel: „Jutot... Leorikének Egi Jo feo hordo cheber, f.—d. 6...“ Néhai Abrugyi, másként Szabó János özvegye Zilahi Katalin asszony („Catherina Zilahi Johannsis quondam Abrugi alias Zabo relicta vidua“) hagyatéki leltárából is ezt írtam ki: „Feo hordo czieber vagyon no. 10“. 1625: „Veottem Egi me-szes feöhordo chebret Rott Kadar Mihalitol... d 14“. Egy másik, 1627-ből ránk maradt kolozsvári osztozó-levél ben-nünket érdeklő részlete: „Istoknak Fa szerszambol Ju-tott... 2 feö hordo cheber es egj sajtar... f. — d. 12“. 1633: „3 feö hordo Czjeber... d. 15“. 1636: „Egi io fw hordo czieber két sziles Abronczí vagion... d. 10“. 1650: „Az konyhara attak az kadar Ifiu Mesterek ket Eöreg Czebrett... d 50. Fö hordo Czebret Nro 4... d 40.“ 1817: „á' Zilahi házis Renoválva... benne egy nagy Lóó Itato tseber föö hordo tseber“) (Korda Anna levele Kvárról).

3. Az előbbieken felsorakoztatott néhány XVI. század végéről — XVII. század első feléből való levéltári ki-jegyzés figyelembevételével a következő észrevételeket tehetjük:

a) A kolozsvári fejenhordás első írásbeli emlékei az 1587—1650 közötti évekből, tehát a régebben egyetlenül ismert 1742-i említésnél jóval korábbi időből valók.

b) Minthogy ezekben az újabban előbukkant levéltári adatokban már a fejenhordásnak egy viszonylag fejlett módja, a cseberrel való fejenszállítás jelentkezik, nyilván-való, hogy e cipekedésmód csak aránylag hosszas fejlődés eredménye lehet. A fejenhordó cipekedést tehát a hős-tátiaknak az itt jelzett időpontnál már jóval előbb ismer-niök kellett.

c) A teherhordási eszközök és eljárás módokban megfi-gyelhető hagyományörzés ismeretében meglehetősen való-színűséggel állítható, hogy a Sándortól rajzban és fény-képben is közölt főhordó cseberrel lényegében azonos

formájú és nagyságú lehetett már a XVI. század végi teherhordó eszköz is. Legfeljebb amaz abban különbözhetett emettől, hogy a későbbi vas- vagy rézabroncs (vö. a század eleji *rezescseber* elnevezéssel) helyett hántott mogyorófa- vagy más vesszőből készült abronccsal foglalták össze a cseber oldalsó dongáit.

4. Magától értetődik, hogy a csebres fejenhordás Erdélyben nem csak Kolozsvárt és nem csak a Hóstátban alkalmazott cipekedésmód lehetett. Erről tanúskodnak az Erdély különböző vidékeiről kijegyzett következő levéltári adatok: 1664: „vit onan az haztol... Edgj feő hordo Czebret“ (Kercsed TA). 1685 előtt: „Feő hordo czeber Nro 1“ (Gyulafehérvár). 1693: „Fa Edenyek... Egy vas fogantyuju legely, egy fő hordo Czeber... Egy fő hordo Csöber... Egj fő hordo cseber fedelével... egy jo fő hordo viz ivo csös csöber fedelesteol“ (Nagyenyed). 1717: „Egj fő hordo Cseber kiben 4 ejtel mák“ (Abafája MT) | „Edgj fü hordo cseber“ (Kentelke SzD). 1725: „ket fő hordo Cseber“ (Beresztelke MT). 1728: „Vagyon... a Pincze Torkában ... két öreg fü hordo Cseber“ (Aranykút K). 1732: „találtunk... öt fő hordo csebret“ (Kóród KK). 1736: „Fő hordo apro Cseber 1“ (A.idecs MT) | „Fő hordo Cseber“ (Várhegy MT) | „Fő hordo Cseber“ (Mártonfalva NK). 1747: „a Tisztarto Uram mostani házában ... találtunk ... Fő Hordo Csebret ... Nro 2“ (Szpring AF). 1749: „Két rudas Cseber, két Fő hordo nr. 4“ (Balavásár KK). 1787: „A Pitvarba ... Egy fő hordo cseber“ (Marosvásárhely). 1790: „Kádár Munka ... Három fő hordo Cseber“ (uo.). 1817: „Egy más fél Vedres fő hordo Cseber“ (uo.). 1819: „Egy nagy két fő hordo Csebrek“ (így!) (uo.).

5. A kolozsvári számadáskönyvekből felsorakozó XVI—XIX. századi adalékok és a hóstátiak visszaemlékezései a fejenhordást a kolozsvári régiségben általánosan ismert, gyakorolt szokásnak bizonyítják. A 4. pontban Erdély különböző részeiről idézett adatok viszont arról tanúskodnak, hogy a fejre tett cseberrel való cipekedés nem tekinthető a kolozsvári Hóstát különleges teherhordási módjának.

Nem kétséges, hogy a további levéltári kutatás eredményeképpen az itt tárgyalt teherhordási módot illetően

nemcsak Erdélyre, hanem más területekre vonatkozólag is még nagyon sok történeti adalékot nyerhetünk. Az ezután előkerült régiségbeli adatok birtokában a fejehordásról majd hihetőleg jóval többet mondhatunk, mint amennyit az eddig felbukkant levéltári adatok láttán megállapíthattunk.

1961/1979

KARÁCSONY-TÁJI NÉPSZOKÁSOK A LÁPOS MENTI DOMOKOSON

Még 1932 nyarán egyszeri megszakítással mintegy nyolc hetet töltöttem a Lápos menti Domokos községben azzal a céllal, hogy a falu néprajzi viszonyait tanulmányozzam. Akkor terelődött rá a figyelmem többek között a karácsonyi ünnepkör népszokásaira is. Lejegyeztem őket, mert az volt a szándékom, hogy valamelyik karácsonykor személyesen is ellenőrzöm elmondítás útján tett jegyzetemet. Az évek teltek és telnek. Másnemű elfoglaltságom, kisebb-nagyobb akadályok mindaddig lehetetlenné tették, hogy e szándékom végrehajtsam. Hogy mégis ne vesz-szen kárba e gyűjtés, most itt közzéteszem az akkor gyűjtött anyagot, mivel úgy látom, ez is hozzájárul néhány érdekes vonással karácsony-táji népszokásaink ismeretéhez. Az alábbi szokásokat tehát csak részletes elmondítás útján ismertem meg. Az elmondítás alkalmával különösen az akkor 21 éves Pál János és Vékony Zsuzsa, akkor 19 év körüli leány előzékeny és értelmes tájékoztatása segített; részt vett azonban a szokások magyarázásában a falunak csaknem minden leánya, legénye.

Az első szokás (Éva estéje) ismertetése előtt meg kell említenem, hogy a faluban nagyon gyakori az Éva név: csaknem minden háznál van ilyen nevű leány vagy asszony.

I

Éva estéje

Karácsony szombattya előtt való öste a legények választatnak egy kapitányt (ez parancsol az összes fiúknak), egy káplárt (ez kiségitője a kapitánynak), egy kiskáplárt (ez kiségitője a káplárnak) és egy csaplárost, aki gondozza a pájinkát, azaz a fiúk karácsonyi pájinkájára vigyáz. A többi, mintegy 20—30 fiú közlegénynek marad.

Miután a választás lezajlott, elmennek minden leányos házhoz, és ott húznak először éty hallgatót, rá écs csár-

dást. Mikor a leány hallja a zenét, elbújik, de mennek s megkeresik; csak olyan helyre bújik el, ahol megtalálhatják. Mikor a cigányok bevégezték a muzsikálást, belép a kapitány és ezt mondja:

Szerencsés jó estét kívának tisztelt gazd'uram!
Hogy álmából ébresztem, in aszt jól tudam,
De ijen a szokás, mert rígen is így vót,
Mikor Ádám és Éva a paradicsam kerbe vót,
Rolluk származatt e névnap jeles ünnepe,
Mi azér magukhoz eljöttünk (most ide),
Hogy több Éva napakat számlájjanak Isten kegyelméből,
S végre jussanak a földről a mennybe.
Íjjenek az Évák!

Akkor bemennek mindannyian, a zenészek *pengetik a muzsikájukat*. Általános éljenzés. Bemegy a káplár is kezében *éty szallaggal, amivel megköti a lējány kezit* (de csak akkor, ha *Évának* hívják!). Azalatt, míg a káplár a leány karjára egy színes pántlikát köt, a következő verset mondja:

Tisztelettel jöttem a te neved ünnepére,
Amit tudak elmondam, mire van szükségem:
Ide hozatt óhajtásam, hogy kimonygyam kívánásam,
Kinek most a nevenapja, töllem a verset mekkapja,
Azt kívánnya híven az én kicsi szívem:
Az Isten éltesen kedves szüleiddel sokáig!
Íjjenek az Évák!

Mikor már a káplár a piros szalagot csokorba kötötte a leány karján, fordul egyet vele. Utána *megállanak a muzsikusak*, s a káplár a következő verset mondja:

Gyertek az Éváknak virágos kertyébe,
Fűzzünk koszorut Virtusnak fejére,
Ott, amíg dalolnak, a Gráciák táncolnak,
Íjjenek az Évák!

Aztán odamennek az asztalhoz, ahova a háziak tésztát és pálinkát hoznak; ez utóbbit elköszöntik, s aztán

egyet-kettőt, ritkábban hármat is táncolnak. A táncok száma a muzsikusoktól is függ, mert ha az ő kérésükre

Fling-flang pájinka,
Nem szól a muzsika,

a leány nem ad pálinkát, a muzsikusok is annyiba hagyják a zenét. Ugyancsak a cigányok igyekeznek a leányoktól zsebkendőt lopni; ez aránylag könnyen sikerül, mert ilyenkor a leányokat az izgalom és a jókedv vigyázatlanokká teszi.

A tánc bevégezte után a csapláros betölti a nagy kosóba a megmaradó pálinkát, és a menet elindul tovább a következő leányos házig. Amelyik legényt az elfogyasztott szeszes ital leveri a lábáról vagy esetleg eljut a szeretője házáig, azt ott lefektetik. Azok, akik *hivatalban* vannak — a kapitány, káplár és csapláros — vigyáznak, hogy velök nehogy megessék valami efféle: sűrűn koccintanak, de keveset isznak.

II

A kántálás vagy kolindálás

Karácson östéjén 10 órától kezdődik a kántálás. A fiúk két, legfeljebb három csoportba állva a kapitány és a káplár vezetésével bejárják az összes (egész) falut, *nincs kivétel, muzsikával*. Az ablaknál muzsikálnak; a dallam erre az alkalomra való, *nincsenek szavai* (énekszövege). Mikor eljátszották a muzsikusok a megfelelő dallamot, a kapitány vagy a káplár elmondja a mondókát:

Hálát adak az ég s föld urának, hogy meg atta értünk (!érünk) a Krisztus Urunk szent születése és jeles ünnepe napját, és Krisztus Urunknak szent születése napjáról léptessen át a Szent István napjára, Szent István napjáról a Szent János napjára, az ő é (év) elényeszett hátralévő napjaiból léptessen át az újba, ott is álgyo és koronázso kegyelmöket, tisztelt gazduram!

Ha van a háznál leány, *a gazda behíjja a kántálókat*; ha nincs, ad *egy nihány lét* (lejt; régen: *krajcárt*), s men-

nek tovább. Ha *behíjják* őket, bemennek, muzsikálnak; a gazda tesz ki *pájinkát*, isznak. Muzsikálnak egy-két táncot, csárdást táncolnak, aztán *elköszönnék*, *bóldog karácson*t kívánnak. Így jár *egisz iccaka* a fiatalság. *Midőn elvígzik*, akkor hazamennek a *kapitányhoz* a muzsikásokkal, és a *kapitány* és a *káplár*, *mi pénzt kap*, *kiolvassák*, s a *muzsikások fizetésire bépótójják*.

III

Karácsony

Karácsony első napján délelőtt meg az *Éva östéjén* a *kántálásban* kifáradt fiatalság közül csak nagyon kevesen mennek templomba. Ünnepe első napján *diltájt* elmegy a *legény* a leányhoz, aki *felőtezteti*, azaz a legény kalapjába nagy művirág-bokrétát, a *lajbizsebbe zsebkendőt*, a nyakába *piras kendőt* tesz, a *harisnyájára* (feszés fekete vagy fehér háziszóttos gyapjú csizmanadrág) vagy városias, *briccsesz-nadrágjára szallagot* varr. Egy-egy ilyen bokréta olyan nagy, hogy 300—400 lejbe kerül. A fiú ezt csak egyszer használja, az *karácsonyan*, azután visszaadja a leánynak, hogy őrizze meg; vagy a cigányoknak adja, akik ismét eladják. A legény még azelőtte való este, vagy valamikor máskor, elviszi *dugva* a maga *ajándikát* — *guzsalyt*, *cifritott sujkat*, *feszitőt* vagy *gombajitót* — a *szeretőjének*. Miután a leány felöltöztette, helyesebben feldíszítette *szeretőjét*, az a *kapitányhoz* megy s onnan a *verbungba* (táncba).

A *verbunk* tulajdonképpen csak délután kezdődik. Délután, templomozás után *összeszedődnek* a *fiúk* és *mennek* a *verbungba*. Minden leány kapujánál *verbunkalnak*, *mutatnak néhány figurát* a fiúk, akik *ki vannak ötezve bokrétákkal*. Mikor elvégezték a *verbunkot*, elmegyen minden fiú ahhoz a leányhoz, *akitől ötezett s mennek* a *táncba* s *táncolnak három* (első, másod- és harmadnap) *íjjel és két nap* (másod- és harmadnapján).

IV

Kiskarácsony

Kiskarácson vagy *Szilveszter* östéjén ismét kolindálni mennek a legények. De most felöltöznek, vesznek *júbúr*-ból *gubákat*, az arcukra tesznek *szőröket* (gyapjút), hogy ne ismerjék meg őket, s bemennek a házakhoz s *tré*-fálnak.

Üjesztendő délutánján, éppen úgy, mint karácsonykor, tánc van; ez reggelig tart.

A juhbőrös, álarcos játékok rendkívül érdekesek lehetnek, mert valószínűleg a téli napfordulati játékok csökevényes maradványai. Ez a szokás a kolindálással és regöléssel együtt az állatalakoskodó szokások közé tartozhatik (Vö. MNépr.² III, 357 kk. — Sebestyén Gyula, *Regös-énekek*: MNGy. IV. Bp. 1902. — Uő., *A regösök*: MNGy V. — Rövid, az eddigi eredményeket összefoglaló, népszerűsítő cikket magam is írtam »A regölés« címmel a Pásztortűz XXIV, 41—5. lapján).

V

Karácsonyi énekek és mondókák

1

Én kis fíreg poltrát kérek,
Ha nem attak, mind meghaltak,
Másvilágon feltámattak.

2

Kis karácsony, naty karácsony,
Magsült az in kiskalácsam?
Ha nem sült meg, nem várom,
Fázik az én kis lábam.

3

Ez karácsony reggelin
Köszönteni jüttem in
E ház tisztelt csalágyát.

Kírem Isten áldását,
Mert az Isten úgy atya,
Ahogy szívünk óhajtya.

4

Minden versnél *béálgyák a karácsant*, a következőképen:

Áldom, áldom, áldom,
Áldom és magasztalom
Az egeknek urát,
Hogy megatta érnünk
Ez karácsany napját.
Álgya meg az isten
A házi (!) gazdáját
Csalággal együtt
Kedves gazdasszonyát,
Tisztelt gazduram!

5

Karácsanykar ezt a verset mondják az öregek, mikor elmennek, hogy valakit *megkolindájjanak*:

In eljöttem tihozzátak,
Tám van éty kis pájinkátak,
Kolbáct, májost sütettedek,
Engem mellé ültessetek!

6

Gyerekek mondják:

Gazdasszany, gazdasszany, fuss a kamarábo,
Vegyél egy szál kolbácot,
Lögd a tarisznyámbo.

Ahol nem kelnek fel és nem adnak semmit, ott csúfságból a következő verset mondják:

Ha nem adal kolbácot
Leszaram a tornácot.

Egészen kicsi, 2—5 éves gyermekek mondják a következő versikét:

Én kis rózsza, gyenge morzsa,
Nem még jártam iskolábo,
Mégis tudam a rigmust:
Ma született a kis Jézus.

Ez is gyermek-mondóka:

Kejj fel pajtás, vígy bundát,
Gyere fogjunk báránkát!
Ín is hozak lisztecskét,
Te is hozzál furuját,
Ketten fujjunk egy nótát.

EGY XVIII. SZÁZAD KÖZEPI NÉPIES BETLEHEMES JÁTÉK

A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kéziratai között van egy olyan, XVIII. század közepéről, pontosabban 1750—1751-ből való kézirat (248. sz.), amely néhány igen érdekes irodalomtörténeti adalékot őrzött meg.¹ Ezek között van ismerős is, de az ismeretlenek közül feltétlenül figyelmet érdemel az a népies betlehemes játék, mely a kézirat 32a—41b levelén maradt ránk. A betlemes játék nemcsak terjedelmességénél fogva, de befejezett, kerek voltát tekintve is jelentős. Aránylagos régisége miatt folklorisztikai szempontból határozott nyeregséget jelent.

A játék maga teljesen népies ízű. Valószínűnek kell tartanunk azonban, hogy a kézirat leírójának, Csorik Andrásnak a keze nyoma is látszik a művön, és így neki köszönhető, hogy olyan kerek egészben maradt fenn, mint amilyennek azt ma ismerjük. Bár Szabolcsi Bence a betlemes játékot Csorik munkájának tartotta, magam inkább olyan gyűjtőnek vagy összeszerkesztőnek tekintem Csorikot, aki a nép szájáról jegyezhette le, s helyelközzel javíthatta is ezt a karácsonyi népjátékot. Igaz ugyan, hogy az ének címlapján (32a) levő sorok szerint a játék „Per me Andream Csorik Coronensis (!)“ íratott, de ez a régebbi kéziratok esetében éppen úgy vonatkozhatik a leírásra, mint a szerzősége, még akkor is, ha ezt a szokásos formulát a *Scripta* vagy *Finis* szó egészíti ki.

Bár ez, a Csorik szerzőségére vonatkozó negatív megállapításom csak valószínű feltevés, úgy vélem, a betlemes játék akkor sem veszít semmit sem értékéből, ha szerzője maga Csorik, hiszen ő is népi mintákon tanulva, izes népi nyelven dolgozta ki a játékot, s műve így is mutatja, hogy milyen lehetett kétszáz esztendővel ezelőtt a magyar népi betlehemes játék. A játék egyébként nyelvi szempontból is népi eredetre utal: nemcsak néhány különleges tájszaván, de egész nyelvén jól érezhető, hogy a leíró vagy gyűjtő székelyes jellegű betlehemes játékot őrzött meg számunkra.

Csorik András magát Coronensisnek, azaz brassainak írja². Éppen azért valószínűnek látszik, hogy Csorik e népi játékot a Brassó tőzsomszédságában lévő csángó Hétfalu élő néphagyományából jegyezte le vagy annak felhasználásával írta. Minthogy pedig a Csorik név Hétfaluban többek között használt családnév³, egészen valószínűnek tarthatjuk, hogy Csorik András azért őrizhetett meg számunkra egy ilyen valóban ízesen népi betlehemes változatot, mivel származására s alighanem neveltetési körülményeire nézve maga is hétfalusi csángónak tekinthető. — Maga a betlehemes szövege itt következik⁴:

Edj kis Táctus | Mely bé foglallya | Miképen az három Böltsek az | uj csillagnak látásától fel inditat | ván mentenek az uj Királyt keres | ni vivén néki ajándécul Aranyat | Tömjént, mirhát és Aloöst (!) és | miképen az Angyalok az Pász | toroknak jelentenek uj hírt | hirdetvén az Uj Királynak | születése felől 1751.⁵

Prologus

Angyal bujjék házatokba
Mit suttoztok a szurdékba
Jo szerentsét ház Gazdája
Aszszonya 's familiája
Ez uj Esztendő kezdetit
Közepét s mind pedig végét
Tégye Isten szerentsése
Boldoggá 's idvességésé
Nékünk 's nektek 's több hiveknek
Es minden keresztényeknek
Adja Isten ma sok jodba
Reszünk légyen aranyadba
De meg botsás Uram Gazda
Ha meg jelenünk házadba
Artásodra mi nem lészünk
Sem senki ellen nem vétünk
A mi járásunknak vége
E lészen annak értelme
Mikép Kristus születése
Pásztoroknak hiresede

Az után miként a bőltsek
Napkeletről eredének
Ezeket mi le rajzollyuk
Szépen versekbe foglallyuk
A mint láthatni bővebben
Erről Sz: Máté könyvében
Azért kérünk most meg botsás
Ha valami fogyatkozás
Lészen a mi verseinkben
S tréfás beszélgetésinkben
Tudod é Gazda mért jöttünk
Asszony, hamuból fel költünk
Tudom frissen forgodnátok
Ha a kit én azt tudnátok
Im jőnek hozzátok Urak
Nagy és hatalmas Királyok
Hamar hát helyt űritsetek
Nékik szállást készítetek
Az ebeket az konyháról
El űzzétek Szalonnáról
A konyhátok füstőlőgjön
Sült, főtt, bor, ma elég légyen,
Hazatokbol is akadékot,
Ki hánnyatok vén Bábákat
A menyetskék és Léányok
Forgodjanak van fársángjok
Hamar asztalt terítsetek
Uraknak széket tégyetek
Mellyet ha meg tselekesztek
Hamaráb Férhez mehettek
Ne ne⁶ pismogj hát édes Gazdám
Mit feletkeztél ugy reám
Nyisd meg immár az ajtodot
Botsásd bé a Királyokot
Jőj bé Király űly székedbe
Légyen minden tsendességbe
Ez beszédekre halgasson
Hogy ujságot halhasson

Angelus

Kellyetek fel jo Pásztorim
Ifju és öreg Atyáim
Ne fellyétek(!) mennyből jövők
Néktek nagy jó hirt beszéllek
Mert születet uj Királytok
A ki lészen pár fogotok
Ötet meg találhattytok
Ez lészen néktek a jele
Vagyon alázatos helye
A barmok Istálójában
Bé kötöztetet polában
Hellyezettett az jászolyban
Nem aranyas palotában
Bizvást hozzája mehettek
Jo szível fog el hidjétek.

Demeter

Hallo haj Göndör bátya
Mit beszél Isten Angyala
Ha mit beszél ha ugy volna
Valoba jo hirt mondana
Mondjuk meg Bartos Apánknak
Ez beszédét az Angyálnak
Ő mint böltsebb aggot elme
Tanácsot ad nekünk ebbe

Göndör

Nem bánom bátor mondjuk meg
Jer nékie jelentsük meg
Mert vénségetől nem érte
A mit az Angyal hirdete
Szegény Bartos öreg Apánk
Néked valamit mondanánk
Mi Angyali látást látánk
És igen nagy jó hirt hallánk
Kit te talán nem értettel
Vénségtől meg süketültél
Néked mi azt meg mondanok
Ha füledbe sughatnok

Bartos

Tsak egy kevésbé sajditom
Mit beszéltek alig hallom
Bár nagyobbban kiálnátok
Es az jól számban rágnátok
Mert én öreg ember vagyok
Szakálamtól nagyot hallok
Szemem nehéz a csipától
Szakálám is a turhától⁷
Derekam is a gubától
Meg görbedet a Csuklyától

Göndör

Nohát jó öregem (!) mondom
Ha magamat le is fingom⁸
Az Angyal beszélte volna
Uj Király születet volna
Ki minket meg szabaditana
Ellenségtől oltalmazna
Mondja hogy nem kevély volna
Mindent hozzája fogadna
Nékünk tsak olyan kellene
A ki jó párt fogonk lenne
Jó volna hát meg keresnünk
Néki ajándékot vinnünk

Bartos

Mennyünk el hát keressük meg
Egy darab földet járjunk meg
Talám Isten meg mutattya
Az új Királyt nekünk adja
Vigyünk néki ajándékot
Sajtot, Baránt (!), kis kaptzákot,

Demeter

Hamar hamar Bartos Apos,
Jere ide Göndör Bátyos
Hálá Isten meg találtam
Szép Jézusra rá akadtam

Bartos

Egészséggel Uram Atya
Joseph és szép Szűz Mária
Ez gyermek szerentsés légyen
Országá nagyra terjedjen
Nékünk jó Királyunk légyen
Menyországba részesítsen
Imé egy Báránkát adok
Az uj Királynak mutatok
Költsétek jo egészséggel
Istennek segítségével
Mostan többet nem hozhattam
Mert ide alig bujhattam

Göndör

Az Isten légyen veletek
Oh ti boldog Sz: Emberek
Ellyen sokáig fiatalok
A szép Jépus magzatotok;
Ellenségeit hogy meg rontsa
Es hiveit oltalmazza
Im én is egy sajtot hoztam
Az uj Királynak mutattam
Vegyétek töllem kedvesen
Mert adom igen szivesen

Demeter

Jo napot kis virág szálom
Adjon Isten uj Királyom
Elly sok számos esztendőig
Es véghetetlen időkig
Boldog légyen országlásod
Szerentsés uralkodásod
Ihol egy pár kaptzát adok
Ajándékul most mutatok
Visellyed jo egészséggel.
Istennek segítségével,

Mária

Fogadj Isten köszöntések
Hogy ugy uj Királyt tisztelttek
Ily meszúnnen el jöttetek
Szép Fiunkat meg néztétek

Bartos

Mert láttuk az ő tsillagát
Nap kelleten szent zászloját
Jöttünk ide meg keresni
Ótet tisztelni s imádni

Mária

Báránt és sajtot hoztatok
Néki kaptzát is adtatok
Isten a ti fáratságtok
Fizesse meg adománytok
Köszönetek halgassa meg
A mit kívántok adja meg
Hogy ő légyen Királyotok
Mennyben vívő kalauztok

Servus

Uram Király mit aluszol
Mélly álmadba szunyadozol
Imé uj Király születék
Bölcsek(ne)k csilaga jelenék
Kik azt serényen keresik
Jerusálembe kérdezik
Ha el aluszod álmadott
El nyerik birodalmadott

Rex

Oh jo szolgám mit beszéllesz
Talám engem tsak ijesztesz
Hamar hivd bé a Papokot
Régi tudos Doktorokat
Kit hol találsz mindeneket
Szollíts hozzám nagy elméket
Lássuk erről ők mit tudnak
Az irásbol mit mondhatnak

Servus

Egéséggel papi rendek
A Király küldöt értetek
Azért velem hamar jertek
A Herodeshez jöjtek,
A papok már imhol vadnak
Király tenéked szolgálnak

Sacerdotes

Király parantsolatodra
Itt vagyunk hivatalodra
Mit parancsolsz hát meg mondjad
Minékünk tudunkra adjad

Rex

Hallám uj Királly születet
Csillag által ki hirdetet
Es nem kedvem szerint esik
Ha orromba piskálodik
Ha koronámat kívánnya
És országomat el vonnya
Az iránt ti olvassátok
Azért nékem meg mondjátok
Hol kellet ennek születni
Es hol kellessék meg lenni.

Sacerdotes

Majd ezentül meg keressük
Az irást meg hanyuk vessük
A Bethlemben születet
Mert ez meg jóvendöltetett
Micheás Proféta könyvében
Annak ötödik részében.

Rex

Jöszte hamar jo hiv szolgám
Hivj még böltseket is hozzám
A kik a csillagot látták
Az uj Királyt tudakozták

Servus

Király ezentül indulok
Bóltseket hozzád szollitok
Jo szerentsét Bólts Emberek
Herodes küldöt értetek
Titeket hozzája kíván
Jot akar veletek nyilván

Magus

Imé ezennel el mégyünk
Herodessel szemben lészünk
Egésséggel te nagy Kiráally
Im itt vagyunk mért hivattál

Rex

Hallám uj Király született
Ti néktek meg jelentetet
Es jöttetek értekezni
Azon uj Királyt tisztelni

Magus

Ugy vagyon mi azért jöttünk
Hogy uj Királyt tisztelhessünk
Mert egy uj tsillagot láttunk
Es mi az után indultunk

Rex

No hát mindjárt el mennyetek
Es ötöt megkeressétek
Es ha ötet meg lelitek
Nékem is hírré tegyétek
En is legottan el megyék
Néki tisztességet tészék

Magus

El mégyünk és ötet serényen keressük
Néked is király ezentül meg jelentyük

Magus 1

Egészséggel régen kívánt Sz: Királyunk
Légy áldot örökké édes Messiásunk
Ah bezzeg jól jártunk hogy reád találtunk
El mulik ez után minden fáradságunk
Im egy kis aranyat Felségednek hoztam
Mellyet még házamnál új Királynak szántam
Ved jó neven kérlek igaz szívből adom
Ha élek ez után meg azt meg jobbitom

Magus 2

Isten veled Josef Atyám
Es Maria édes Anyám
Aldja Isten magzattokat
Ti édes szép fiatokat
Jó szerentséssé országát
Tégye minden fáradságát
Ellenségén győzedelmes
Légyen s minékünk kegyelmes
Im egy kis kenetet hoztam
Kit új Királynak tsináltam
Éllyen véle szerentséssen
És végye töllem kedvesen

Magus 3

En is minden jót kívánok
Új születet Sz: Királynak
Birodalmadnak kezdeti
Közepi és végezeti
Légyen néked ditsőséges
Nékünk pedig idvességes
Adjad it néked élhessünk
Menyben is veled lehessünk
En is üressen nem jöttem
Oly háládatlan nem löttem
Hanem egy kis tömjént hoztam
Kit szívből néked mutattam
Ved kedvesen illatomot
Ez kitsin ajándékomot.

Mária

Fogadj Isten Bólts Emberek
Mit velünk tselekedtetek
Oly meszszünnen el jöttetek
Fiunkat meg tiszteltétek
Szép ajándékot adtatok
Uj Királynak mutattatok
Fizesse meg az Ur Isten
Mind a földön s mind a Mennyen
Adja itt néki éllyetek
Mennyben is velle légyetek

Angelus

Hallyátok meg beszédimet
Bólts Emberek intésimet
Herodeshez ne mennyetek
Más uton haza térjetek
Mert uj Királyt nem tisztelni
Akarja, de el veszteni
Ha szomot meg fogadjátok
Isten lészen kalauztok

Morio

Kiki tudja helyét hollot kellyen jární
Es minémű rendel az utra indulni
Az utra vitézík (!) eledelt keresni
Hogy meg ne ehüljünk gondot kel viselni
No most a Menyetske adj te is egy kalátsot
Lukáts Gazda Uram sús ludat malatzot
Rongyos erszényedet ved elé fartasd (!) meg.
Pelisznyet (!) penzedből most ajándékoz meg
Jo akaratodot most egyszer mutasd meg
Hogy mondjunk jot reád házadot áldjuk meg
Leány s Menyetskéknek most estem kedvedbe (!)
Mert a mint látom pisolyognak (!) szemembe
Hát ha még mondanám engem kinek hivnak
Bizonnyal estvére vendégségbe hivnak
Engem hivnak kalaputi Gyurkának

Én vagyok láttyátok itt a sereg hajto
A ki közületek léssen sereg bonto
Meg dobom a hátát ki nem lesz szo fogado
El mehetünk immár lám nyitva az ajto

Clausula

Istennek áldása ti rajtatok, Maradjon
végig veletek :/ / :/
Mert nekünk tovább is kell mennünk
Csillag után kel sietnünk: / :
Mindenható Isten hálát adok néked
Hogy meg segítettél másszor is se
gélly meg hogy adjak hálát néked

Amen.

A BÁROKISASSZONY BALLADÁJÁNAK HISTÓRIAJA APOR PÉTERNÉL

Anyagközlő népköltési gyűjteményeinknek és népköltészeti válogatásainknak egyik elmaradhatatlan, legtöbb változatban ismert darabja a címben jelzett ballada. Legismertebbnek és egyben legerterjedtebbnek azért tekinthető, mert a magyar nyelvterületen Sopron megyétől a csiki Gyimesig, illetőleg Háromszékig nagyon nagyszámú változatban került a gyűjtők tollára, illetőleg fonográf-hengerre, újabban magnetofonszalagra. Legutóbb is, mikor magam a Balladák könyvében rendeztem-gondoztam Kallós Zoltán rendkívüli értékű erdélyi és moldvai balladaanyagát, a gyimesi Ugrapatakáról egy, a mezőségi Vajdakamarásról és Mezőveresegyházáról két, a kalotaszegi Mákófalváról egy változatot sorolhattunk bele a kötetbe. Alig-alig van eredeti, első közlésű anyagot adó olyan népköltési gyűjteményünk, s még kevésbé balladaválogatás-kötetünk, amelynek anyagában ne találkoznánk különböző címeken a bárókisasszony balladájával. Csak közelebbről Erdélyből Konsza Samu és munkatársai gyűjtéséből két, egészen közelesen Albert Ernő és tanítványai gyűjtőmunkájának eredményeként meg éppen huszonkét, összesen tehát huszonnégy háromszéki darabbal gazdagodott e ballada népszerű voltát bizonyító változatok sora. Egy újabb erdélyi válogatás-kötetünk is a maros-tordai Ratosnyáról és a szilágysági Krasznáról való egy-egy első közlésű darabbal szerezhette meg e balladánknak Erdélyben lejegyzett változatait.

A balladával magával mindeddig legrészletesebben a »Röpülj páva, röpülj« címmel megjelentetett válogatás-gyűjteményben Csanádi Imre és Vargyas Lajos foglalkozott. Csanádi és Vargyas egy-egy Fejér, illetőleg Zemplén megyei szöveges és egy Sopron megyei dallamos-szöveges változatot az új balladák közé sorolva, utal arra, hogy noha a ballada első nyomaival egy fűzfapoéta 1858-ban megjelentetett verseskötetében találkozunk, az alkalmasint csak elterjengősített feldolgozása lehet egy népballadának.

Más irányú kutatásaim rendjén érthetően gyakran for-

gattam Apor Péternek a fejedelemtörvények kora Erdély életére nézve rendkívülien fontos és érdekes »Metamorphosis Transylvaniae« című művét. Már jó régen meglepetéssel olvastam Apor megfogalmazásában egy olyan romantikus szerelmi történetet, amely indításában és néhány mozzanatában kísértetiesen hasonlít A bárókisasszony vagy A tisztartó leánya meg más címmel közölt ballada meséjéhez. Noha, mondom, Apor munkájának e részletére már évtizedekkel ezelőtt ráterelődött a figyelmem, valamiképpen teljesen elfelejtkeztem róla, és így nem hivatkoztam rá például a »Balladák könyvé«-hez írt jegyzetekben sem. Csak mikor most közelebbről a SzT. anyaggyűjtő-szerkesztő munkája rendjén elengedhetetlenül betűről betűre át kellett nézmem, illetőleg ki kellett céduláznom az előbb hivatkozott kiadványt, akkor került elém újra a feledésbe merült szövegrészlet. Most hát a következőkben Apor szó szerinti előadásában ide iktatom a Metamorphosis Transylvaniae-nak érdeklődésünkre számot tartó, hiteles történetét. Íme:

„Vala egy más méltóságos úr... székelyek fő generálisa, az fejedelem főhópmestere, Küküllő vármegyei főispán, Csik-, Gyergyó-, Kászonszéknek főkapitánya, ennek vala egy igen szép kisasszony testvérhúga. Egykor egy magyarországi úrfi bójó nézésére, el is mátkásítja, lakodalmi terminust is tesznek; azonban azon házában alatta (mert annak az falunak is az nevit szántszándékkal elhallgatom) vagyon ma is nagy szénacsináló (székelyesen) tanorokja, az juhait azon úr abban tartotta; volt az juhoknak egy ifjú legény pakulárja, estve mikor az juhokat hazahajtotta, elől jött az juhok előtt frujaszóval, s abban az tanorokban rekesztette az juhokat, ott is mind frujált. Az kisasszony az ház ablakáról sokszor nézven s hallgatván az oláh ifjú legény frujálását megszereti vala az pakulárt. Abban az kisasszonynak sem az apja (mert még akkor élt), sem az bátyja semmit sem tudtak, az apja pedig akkor özvegy ember is volt. Mikor más nap az lakodalomnak kellett volna lenni, sirató estvére oda érkezők a vendégek, az leányt felöltöztetik, azalatt az kisasszony kimegyen, az pakulár ifjú legénynyel egy nagy erdőn általmennek. Le akarnak ülni az vendégek, keresik az kisasszonyt mindenütt, sohult sem

találják, sem háznál, sem raluban; arról pedig senki sem tudott volna gondolkodni, hogy az pakulár legénnyel szökött volna el. Más nap az nász népe elérkezik; nincs mit tenni, jól tartják, menyasszony nélkül visszamennek. Egynéhány esztendő múlva megyen egy nagy erdön az testvérbátyja, látja, hogy egy oláh feleségestől juhokat öröz, az oláhnénak hosszú zeke szoknyája, mezitláb; az szolgák közül senki meg nem isméri, hanem az hintóból az testvérbátyja; akkor oda küldi egyik szolgáját, izeni az oláhnénak, hagyja el azt az oláhot, menjen vissza, bizony úgy tartja mint testvérhúgát, soha semire nem veti cselekedetit; azt izeni vissza az oláhné: azt ő bizony soha el nem hagyja, ha egyszer szerette, halálig szereti. Az oláhtól egy fia maradott a kisasszonynak; felnevekedvén, az testvérbátyja az oláhnénak az udvarába béviszi, és az mint jobbágya volt, manumittálja, armálist impetrál néki az fejedelemtől, megházasítja, Csíkban lovashadnagynak teszi, jószágot ad néki, Székely István nevet adnak reája. Ezt is az testvérbátyjának az fia teljes életiben bátyjának hitta“ (i.m. 417—8).

A feudalizmus korának társadalmi elzárkózástól terhes világában a kiváltságoltak rendjében olyan magas tisztségeket viselő „méltóságos úr“-nak családjára nézve gyalázatszamba menő történet elmondásakor Apor — osztálykíméletből — elhallgatta a szereplők nevét. A Metamorphosishoz jegyzeteket fűző Cserei Mihálynak az Aporéval csaknem szó szerint megegyező előadásából (i.m. 481—2) azonban megtudjuk, hogy az a legmagasabb rangú közéleti, sőt fejedelmi udvari tisztségeket viselő atya, akinek leányához a romantikus és egyben balladai történet fűződik, az „öreg Petki Farkas“, a testvérbátya pedig emennek István nevű fia. A leány meg a pakulár (juhásztor) nevét azonban egyikük sem említi.

Ha az Apor—Cserei előadta történetet összehasonlítjuk a bárókisasszonynak sok-sok változatban ismert balladája meséjével, csak a balladai hős: a furulyáló pakulár személye és a társadalmi összeütközést jelentő, rangján aluli párválasztás mozzanata azonos a két történetben. A végkifejlet szempontjából Petki Farkas leányának története, a pakulárhoz haláláig való hűsége, a pásztoréletbe való beilleszkedése egészen az öltözködésben

való teljes azonosulásig szinte már ellentéte annak, amit e tekintetben a ballada-változatok nyújtanak. A férfi hős sem szenved el itt az akasztást, mint amott a juhász, és így tovább.

A két történet idillikus, de egyben tragikai indításának, az indulás körülményeinek és a szereplőknek megfelelésén túl mégis figyelemre méltó az Apor—Cserei előadta történet akkor, ha meggondoljuk, hogy a magyar folklórterületen széles körben oly sok változatban ismert bárókisasszony vagy tiszttartó leánya ballada sehol sem került elő annyi változatban, mint éppen Háromszékről. Mivel pedig mind Apor, mind Cserei háromszéki birtokos volt, mindkettő — néhány évnyi különbséggel — ott is fejezte be életét (Apor Altorján 1752-ben, Cserei Nagyajtán 1756-ban), nyilvánvaló, hogy ha Apor 1736-ban írt *Metamorphosis*-a és Csereinek valamivel ezután papírra vetett jegyzetei egy ilyen fejedelemkorbeli, tehát akkor már legalább egy félévszázados történetet annyira elevenen, drámain jelenítenek meg, annak a történetnek szinte mesei-balladai megformáltságban, csiszoltságban benne kellett élnie kora háromszéki hagyományvilágában. Egy ilyen valóságos történeti hagyomány továbbélése érthetően melengető talajt jelenthetett aztán a szinte kétségtelenül ide is kívülről bekerült ballada itteni meggyökerezése számára.

Mindenesetre feltűnő, hogy az Apor—Cserei előadásában ránk maradt balladai vonatkozású történetecske a *Metamorphosis* első megjelenése (1863) óta eltelt 111 év alatt mindeddig nem vonta magára a figyelmet. Úgy vélem, nem ártott most legalább ilyen futólag szóvá tenni már csak azért is, hogy felhívjam a balladakutatók figyelmét az emlékiratokban esetleg itt-ott még fellelhető olyan történetekre, amelyekben csírájában ott rejtekezik egy-egy balladánknak a további kutatás szempontjából érdeklődésre számot tartó nem egy mozzanata.

Ahányszor belépek a kollégiumi Nagykönyvtárba, mindig önkéntelenül odatéved a tekintetem erre a négy vaskos, sötét-égszínkéek félbőrkötésben pompázó kötetre. Mindeniknek sarkán egyszerű dísz alatt A Magyar-ság Néprajza felirat, a kötetszám és részjelzés, alul pedig az Egyetemi Nyomda pajzscímkéje áll. Az egyik kötet fedőlapján hétköznapi öltözött kalotaszegi leány feszíti neki testét a szélnek. A szél, mintha a városiasodás boszorkányszele volna, lobogtatva tépdesi róla az ősi *muszujt* és a lenge *kötöt*. Egy másik kötetben, kezében karikást szorongatva, kemény mozdulatlanságban cifra-szűrös csikós áll. A harmadikon bokorugró szoknyában maga-kellettő palóc leány. Kezében virág... Talán éppen annak a palóc legénynek mutogatja incselkedve, aki a negyedik kötet tábláján ropja veszett kedvében a táncot. Úgy tündöklök felém ez a négy szépséges kötet, mint valami beteljesedett álom. Nem meddő tervezgetés, nem tétlen ábrándozás előzte ezt meg, mint annyi más magyar vágy valóra válását, hanem évtizedes készülődés, a futó, tűnékeny, örökké alakuló jelenségeket figyelő és rögzítő készülékek meg emberi agyak csendes, megfeszített munkája dolgozott e szép terv megvalósulásán. Nem volt titok a közvetlen előkészület sem. Tudtuk, hogy keményen dolgoznak rajta; szinte egy évtizede beszéltek róla. És mégis most, mikor a tervezgetés valósággá lett, most látjuk, mit vártunk és mit nélkülöztünk évek, évtizedek hosszú során át. Valami komoly helyeslést látok a Herman Ottónak szóló ajánló sorok fölé nyomtatott képen is az összeráncolt, bozontos szemöldök táján. Mintha ő, a magyar tárgyi néprajzi kutatás atyja is régi álma beteljesülését, munkában eltöltött élete megújuló értelmét látná e kötetekben.

Alig néhány levelet kell forgatnom, hogy Czakó Elemér Ajánlásának tömör mondatain fusson végig szemem. „A magyar néprajz — olvasom — nemzeti önismeretünket szolgáló tudománynak számít. Többi rokонтársra — a magyar történet, az irodalomtörténet, a nyelvészet — már jobbára felkutatta és egységbe foglalta anyagát. Néprajz-

zunk is tömérdek tudnivalót, tudományos megfigyelést gyűjtött össze, de ezen a téren az áttekintést adó összefoglalásnak még csak most érkezett el az ideje... A nagyközönség előtt népünk többnyire ünnepi díszben jelenik meg, úgy, ahogyan költőink és művészeink felékesítették. A tudomány ehelyett feltár olyan eddigelé kevésbé ismert mélységeket és értékeket, melyek — Herman Ottó nézete szerint is — tele vannak munkával, verejtékkel, áldozattal és szenvedéssel, de éppen azért a nemzet életét jelentik.“

Ez a táji önismeretet célzó valóságszemlélet jellemzi az összes köteteket. Csak aki ezeket forgatja, az látja igazán, milyen hatalmas, milyen összefüggő az a ma már rohamosan omladozó, részben már el is süllyedt műveltségvilág, amely mint népi műveltség a néprajz tárgyát teszi. E világ azonban nem a maga teljes egészében, nem minden részletében érdekli a néprajzi kutatót. A néprajz célja ugyanis az, hogy az egyes népeknek, illetőleg az emberiség egyetemének birtokában lévő tárgyi és szellemi műveltségjavak keletkezését és eredetét világítsa meg. E tudomány művelőjét tehát elsősorban az olyan jelenségek, az olyan anyagi és szellemi világgal összefüggő mozzanatok érdeklik, amelyeknek eredete az emberi műveltség kezdetlegesebb korába nyúlik vissza. A néprajz tulajdonképpen történelmi jellegű tudomány, és célját tekintve a művelődéstörténethez áll legközelebb. Csakhogy míg a művelődéstörténelem az egész művelődés folyamatát vizsgálva, alulról fölfelé halad, az egyszerűbből a bonyolultabbá fejlődő műveltség megértésére és megmagyarázására törekszik, a néprajzot főként az emberi műveltség legegyszerűbb, legkezdetlegesebb jelenségei érdeklik. A néprajz tehát történelmi jellegű tudomány ugyan, de szemléleti iránya megfordított: a mai népi műveltségben lévő kezdetleges műveltségi elemek vizsgálata rendjén halad visszafelé a kezdetig, az eredetig. A művelődéstörténet az emberi fejlődés hosszú útján járva, magyarázni igyekszik az ember műveltségbeli haladásának menetét. E magyarázó munkájában felhasználja a történelmi források adatait, a maradványok és emlékek tanulságait, de csak az őstörténeti kutatás alkalmával fordul érdeklődéssel a ma élő kezdetleges

műveltségű népek életében jelentkező megvilágító mozzanatok felé. Ezzel szemben a néprajz éppen az élő népek (törzsek) műveltségi viszonyait vizsgálja. A mából indul ki, és így igyekszik elérni és megrajzolni az emberi művelődés legkezdetlegesebb szintjét. A mai élő népek vagy az egyes néprétegek anyagi, illetőleg szellemi műveltségéből válogatja ki és különíti el azokat a vonásokat, amelyek e nép és esetleg az egész emberiség ősi műveltségi javaihoz tartoztak. A néprajzi kutatás tehát mintegy feltámasztja, elének állítja az ember régi környezetét, feltárja ősi lelkivilágát és kezdetleges lelki életét. A lassú, türelmes munka nyomán elének varázsolódik a régi hajlék meg az ősi öltözet, az anyagi világ tömérdek tárgya és ezek előállításának ezerféle munkamódja. Az elmerülő, tűnődő megfigyelés eredményeképpen előkerülnek a mai népi gondolkozásban rejtőzködő régi vonások, az „értelmetlen“ hiedelmekben bebalzsamozott ősi hiedelem-elemek, kikandikálnak az emberi hitélet csirái, a sok rátapadó anyagból előtűnedeznek a logikusnak mondott emberi gondolkodást megelőző egyszerűbb, prelogikus gondolkodási formák, a vélekedés és cselekvés kezdetleges indítékai, a társadalmi és családi viszony ősi megjelenési alakzatai, a művészetek, a költészet, zene és tánc kezdetei.

Ilyen megvilágítás után érthetőek aztán azok a sorok, amelyeket előbb Czakó Elemér ajánlásából kiragadtam. A magyarságra vonatkozó néprajzi kutatás feladatai és célkitűzései is ugyanazok, mint amelyeket a néprajz általános feladatai és célkitűzéseiként felismertünk. A Magyarország Néprajzának előttünk fekvő kötetei ugyanazokat a mozzanatokot, ugyanazokat a kezdetleges, ősi művelődési jelenségeket keresik egyetlennegy népre, a magyarra vonatkoztatva. A magyarság néprajza valóban nemzeti önismeretre ösztökélő tudománynak számít, csak hogy nem a magyarság jelenlegi, hanem népünk ősi, kezdeti művelődésének megrajzolásával segít bennünket annak tudakolásában: kik voltunk, milyen változáson esünk át és az ősi műveltségvonások elfakulásával — néprajzi szempontból — milyen hanyatlásba zuhantunk bele.

E nagy munkában a magyarság legkiválóbb néprajzi szakemberei azt a különös műveltség-ötvetet vizsgál-

ják, amelyet magyar népi műveltségnek nevezhetünk. E műveltségvilág két egyenlő félre oszlik: a tárgyi és szellemi emlékeket magábfoglaló félre. Az előttem fekvő kötetek közül kettő-kettő foglalkozik a népi műveltség tárgyakban öröklődő és megragadható alkotásaival, illetőleg csak a népi lélekben élő és áthagyományozódó szellemi jelenségeivel. Ez a sokszor külön nem választható, ezer meg ezer szállal és kapoccsal egymásba kapaszkodó, egymásba szövődő két jelenségvilág nyílik meg és válik apró részleteiben is ismertté számunkra a tárgyi és a szellemi néprajz kutató, feldolgozó módszere segítségével.

Az első két kötetben jelentkező magyar tárgyi műveltségvilág a létfenntartás két legelemibb követelménye szerint két részre tagozódik. Egyrészt az élet folytatásához szükséges táplálkozás, másfelől az élet védelme (az építkezés, bútorzat, fűtés, viselet), illetőleg az ezek előállításához szükséges eljárások (mesterkedés) részletes tárgyalását kapjuk itt a legilletékesebb szakemberek: Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly tollából. A második kötet e szükségletek előteremtésére való legősibb foglalkozások (gyűjtögetés, halászat, vadászat, állattartás, földművelés, teherhordás, közlekedés) gazdag néprajzi anyagát tárja elénk. Mintegy a két kötet egész anyagára vonatkozik a különböző néprajzi tárgyak külön nem választható, azokkal szorosan együtt jelentkező díszítőelemek (díszítőművészet) vizsgálata. Ugyancsak a tárgyi néprajzba, e rész anyagába tartoznak azok a tárgyak, amelyeknek rendeltetését, szerepét a szellemi néprajz van hivatva megvilágítani, de tárgyi voltuknál fogva itt sem hagyhatók figyelmen kívül.

Bár kétségtelen, hogy mennél kezdetlegesebb életet él valamely nép, élete annál inkább az anyagi, tárgyi világhoz tapad, mégis téves és elavult az a nézet, amely az „alacsony“ műveltségi fokon a szellemi jelenségeknek kis jelentőséget tulajdonít. Hogy milyen gazdag egy-egy nép szellemi világa, azt nagyszerűen példázza A Magyarország Néprajzának két utolsó, a szellemi néprajzot magában foglaló kötete. E két kötet a népi műveltség szelleminek, lelkinék nevezhető részével foglalkozik, vagyis azokat „a képződményeket tárgyalja, amelyek a közösség lelkében keletkeztek, vagy ha egyebünnen származ-

tak és formálódtak is, többé-kevésbé átalakulva híven szállanak át hagyományként, nemzedékről nemzedékre, néha egészen csodálatos változatlanágban, máskor szembetűnően átalakulva“. E szellemi műveltségkincs azonban természetesen nagyobb változásnak van kitéve, mint a tárgyi világ kézzelfoghatóbb, szemmel láthatóbb, maradandóbb jelenségek. A különböző társadalmi osztályok, az elütő vagy rokon fajiságú népek közötti érintkezés gyakorisága felnyitja a tartózkodás zsilipjeit, és egyik nép szellemi műveltségének hullámai néha elöntik, néha csak finoman, termékenyítőn eliszapolják a másik nép, illetőleg társadalmi réteg elütő vagy rokon lelkivilágából kinövő dús vetéseket. Ezer meg ezer lélekből számtalan lélek-eren és -csatornán át folyik egyé és hömpölyög előttünk az a szellemi folyam, amelybe a magyarság szellemi néprajza most és itt bepillantást enged. E folyam árját idegen tájak messziről sodródó vadvizei is izesítik, de bármilyen úton is kerültek ezek bele ebbe a műveltség-árba, egységessé és magyarrá hevültek a honi tájak, a népi lélek napfényes légkörében. A népköltészet (líra, epika, dráma, oktató költészet) és a stílus meg a nyelv világa bomlik ki az egyik kötetben. Az utolsó kötet a daloló és a táncoló magyarságot mutatja be. Titokzatos műveletek hol dévajkodó, alakoskodó, hol hátborzongató, sötét világába vezet el a különböző szokásokról szóló fejezet, hogy aztán a magyarság ősi hitvilágának képe is elénk rajzolódjék. A gyermeklélek játszi boldogságának, magaszórakoztató találékonyságának ezernyi tárgya és szokása jelenik meg az utolsó kötet bezáró, játékról szóló fejezetében. E szellemi világ szerteágazó jelenségeinek megragadására és rendszerezésére a néprajz meg a vele rokon tudományok szakembereinek egész sora: N. Bartha Károly, Berze Nagy János, Gónyey Sándor, György Lajos, Horger Antal, Kodály Zoltán, Lajtha László, Solymosy Sándor, Szendrey Ákos, Szendrey Zsigmond, Tolnai Vilmos, Viski Károly és Zlinszky Aladár fogott össze. E sok név csak a rendszerezők neve, de mögöttük áll, ezek munkáját lehetségesíti a magyar néprajzi kutatás itt fel nem sorolt kutatóinak végeleáthatatlan serege. A rendszerezők és az itt egyenként meg nem említhető részletkutatók önfe-

ledt téglahordó-munkájának, kényelmük és egyéni akaratuk alázatos feláldozásának eredménye e négy, szinte kétezer lapra terjedő kötet minden sora. Bár természetesen, a néprajz kutató és leíró módszeréből folyó követelmény az, hogy az elméleti fejtegetéseket mindenütt magyarázó, érzékeltető és képzeletkeltő képek kísérik, mégis az ábrák csodálatos gazdagsága, a szemléltetés minden módját megragadó technikai kivitel teszi még érdekesebbé, vonzóbbá és megbecsülhetetlenebbé e köteteket. Több mint háromezer fénykép, rajz, színes nyomat és térkép segíti a szakembert meg az avatlant annak a világnak megismerésében, amely legtöbbünk számára még ma is csodálatosan messze, elképesztően idegen, sőt érthetetlenül lenézett világ.

Pedig a művelődés régít romboló, újat építő folyama a falu és a város között egyre több határjelet mos el — olvasom Viski Károly Tájékoztatójának bevezető sorait. „Minél magasabb szintű műveltséget jelez a tudomány mérőléce, annál mélyebbre kerül a művelődés folyamában a falu ősi öröklött műveltségi rétege. Fölötte hőmpölyög a magasabbrendűnek minősített művelődés adata, aranya és szemete, fölkavarva és elkeverve a régít az újjal, a hagyományt a divattal.“

Ezért mondhatjuk elképesztőnek azt a tájékozatlanságot, sőt érzéketlenséget, amelyet az erdélyi magyar szellemiség a népi műveltség megismerése iránt a múltban tanúsított és tanúsít részben ma is. A népi műveltség megismerésének ideje és lehetősége futva, rohanva, száguldva tűnik el. A Magyarság Néprajza szavakban és képekben sürgető figyelmeztetés e népi műveltség halódó és kallódó emlékeinek megmentésére. E szép kiadvány — hogy megint Czakó Elemért idézzem — a tudomány mai állásának megfelelően sok felvetett kérdést hagy nyitva a további kutatás számára. Szinte felszólít arra, hogy további munkájában részt vevő dolgozótársakul jelentkezzünk. A legparányibb új megfigyelés, gyűjtés, kiegészítés és helyesbítés növeli közös műveltségi kincsünk ismeretét.

E komoly figyelmeztetés tehát nekünk is szól. Nem lehet ugyanis elég gyakran és kellő nyomatékkal hangsúlyoznunk, hogy helyzetünkben, egy nagy tömegében

éppen népi rétegekre támaszkodó nemzetrésze nézve milyen jelentős az a tudomány, amely e kezdetlegesebb műveltségű réteg, népünk ősi nemzeti jellemvonásainak megismerését szolgálja. De éppen ezért nem lehet eléggé csodálkoznunk azon, hogy minden anyagi és más külső nehézség ellenére e bérces hazában nincs senki, aki a néprajzi kutatók egész életet odaáldozó csapatához szegődött volna. E hiány fenyegető következményeire igazán csak az döbbenhet rá, aki legalább egy-egy részletében látja azokat az óriási hézagokat, amelyek az egyes néprajzi kérdések erdélyi anyagában tátonganak. Bölcs, okos tudomány- és műveltségpolitika nagyon sokat tehetne e hiányok betöltésére. Az előttünk fekvő munka sűrűtől, fenyegetőtől figyelmeztetve mondja ki az utolsó, már-már elkésett *kell-t*. Bárcsak beteljesednék az ajánlás írójának óhaja, és lenne itt, közöttünk is A Magyarság Néprajza nem lezárás, hanem inkább indítás. Visszatekintés a régi életre, és abból vezető út szellemiségünknek a népi-nemzeti vonásokat jobban ismerő és jobban becsülő új élete felé.

I

1. Mikor Orbán Balázs a múlt század hetedik évtizedében a Székelyföldön végzett sokirányú kutatómunka után 1868-ban közzétette néprajzi szempontból is rendkívül jelentős munkája, A Székelyföld leírása I. kötetét, benne — eddigi ismereteink szerint — elsőként emlékezett meg arról a nagykapu-fajtáról, amelyet a néprajzi irodalom *s z é k e l y k a p u*, ritkábban *g a l a m b b ü g ö s k a p u* néven azóta is — technikai és népművészeti szempontból egyaránt — a népi faépítészet sehol utol nem ért formákban jelentkező, páratlan remekeként tart számon. Nem lehet hát csodálkozni, ha Orbán is székelyföldi útját az anyaszékkel, Udvarhelyszékkal kezdve, minden más néprajzi jelenség ismertetése előtt ezt a kapufajtát írta le igazán részletezően. „A házak előtt — idézem a terjedelmes leírás bevezető mondatát — ott pompálkodnak a hagyományos galambbúgos cserfakapuk, melyek rendszerint igen szép domborművű faragványokkal, metszvényekkel, dús arabeszkekkel és növénydiszlettel vannak ékítve, élénk, kirívó színekkel kiemelve.“ Eddigi ismereteink szerint Orbán az, aki elsőként nemcsak annyit mondott e kapufajta múltjára nézve, hogy nem ritkán lehet 150—200 éves, sőt régibb ily kaput is látni a Székelyföldön, hanem egy másik munkájában — a maga korában meglepő történeti néprajzi éleslátással — nyilatkozott a galambbúgos kapu és a nemesi udvarház-kapu kapcsolatára nézve is.

A székely ház és telek kérdésével foglalkozva, ennél jóval távolabbi összefüggéseket vélt felfedezni Huszka József, mikor az itt szóban forgó kapufajtának közel- és távol-keleti eredeztetése mellett még messzibb múltba révedező bibliai és föníciai kapcsolatok felvetésétől sem idegenkedett. E romantikus eredeztetés után jóval előbbre vitte a galambbúgos nagykapura vonatkozó kutatást az a terjedelmes, jórészt leíró szempontú tanulmány, amelyben Szinte Gábor a kapufajta tőle ismertetett példányainak szerkezeti leírásával egyidejűleg az eredetre

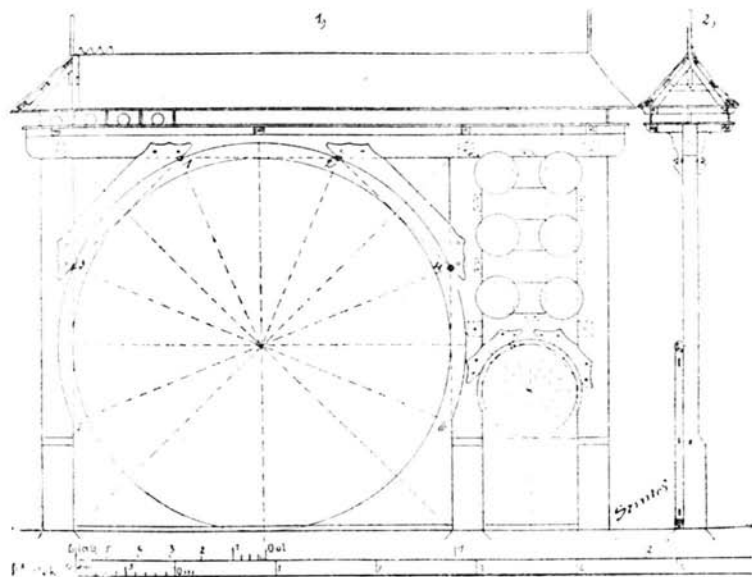
vonatközo véleményét velős rövidséggel így fogalmazta meg: „A galambbúgos nagykapu (székelykapu) a cinterem-kapuból fejlődött ki.“ Ha Szintének a székelyföldi galambbúgos kapu szerkezeti és tipizáló leírásában való elévülhetetlen érdemeihez szó sem férhet, az eredetre vonatkozó vélekedése ilyen formában már csak azért sem helytálló, mert a cinterem-, azaz a templomkert-kapu, szerkezeti szempontból semmiképpen sem vethető össze az itt érdeklődésünk körébe került galambbúgos nagykapuval. E nagykapu ugyanis szerkezetiileg összetett kapufajta: a járműves közlekedés céljait szolgáló kapunak, valamint a gyalogosok számára való kisajtónak olyan szerkezeti egysége, amelyet a három kapulábat összekötő homlokgerendára vagy szemöldökfára helyezett galambbúgos fedélszerkezet jellemez. A cinteremkapu viszont szerkezetiileg nem összetett: csak a templomkertbe való gyalogosok számára való és — ami lényeges — galambbúg nélküli kiskapu. Tehát éppen a galambbúgos kapu két fő jellegzetessége: az összetettség és a galambbúgos fedélszerkezet itt hiányzik. A cinteremkapu ilyenformán már a szerkezeti elemeknek e kettős hiánya miatt sem lehet a galambbúgos nagykapu közvetlen elődje.

A mintát, a közvetlen elődöt éppen ezért nem is az egyházi, hanem a világi és egyben védelmi célú faépítkezés alkotásaiban kereste Györffy István akkor, amikor e kapufajtát — a néprajzi irodalomban székelykapunak emlegetett nevéen — a gyepűkapu utódjának tekintette. Szerinte a hadászati-védelmi rendeltetésű gyepűvonal kijáratait védő gyepűkapu — e nemzetközi jellegű védelmi rendszer jelentőségének megszűntével — falukapuként, majd a települések közösségi, belső területének egyéni tulajdonú telkekké való elkülönülése után telekkapuként őrződött meg, illetőleg fejlődött tovább. A galambbúgos nagykapu tehát Györffy szerint eredetére nézve nem különlegesen magyar; rajta „magyar legfeljebb az, amit ráfaragtunk“. A szörénységi nagykapu eredetéről nyilatkozva, Györffyhez hasonlóan, lényegében — úgy látzik — szintén eredetileg a határvédelmet biztosító nagykapu leszármazottjának tartotta Cs. Sebestyén Károly is az itt vizsgált kapufajtát, csakhogy ő a magyar határörvidékek és e kapufajta korabeli elterjedési terü-

letének — véleménye szerint — egybeesése miatt a határőrvidékek szervezésével hozta kapcsolatba a galambbúgos nagykapu kialakulását. Úgy látszik, figyelme körén kívül rekedt az a történeti tény, hogy a határőrvidéki szervezet keletkezését tekintve fiatalabb, mint — mások mellett — például Cs. Sebestyén e véleményének megfogalmazásakor még helyén álló, 1673-ból való mikházi ferences rendház jellegzetes galambbúgos nagykapuja, az itt vizsgált kapufajtának akkor legrégebbi tárgyi emléke.

2. Ilyen előzmények után a modern magyar néprajzi kutatás széles látókörű, az összefüggések megállapításában a komplex kutatás módszerét követő mestere, Viski Károly két ízben is nyilatkozott a székelykapu eredetének kérdéséről: egy részletes, szaktudományi igényű tanulmányban és egy népszerűsítő jellegű tájékoztatásban. A hazai ilyen nemű emléktanyag teljes ismeretében Viski kritikai szemlét tartva a tőle akkor ismert vélemények fölött, és számba véve az ide vonható nyugati, főként németországi hasonló jellegű-rendeltetésű fa- és részben kőépítészeti emlékeket — gazdag összehasonlító képanyag közlésével —, úgy nyilatkozott, hogy a székelykapu az egykori külföldi és hazai várak kapuinak szerkezeti jellegzetességeit és a régi molnárok ácsmesterségbeli gyakorlatát őrzi. S hogy a galambbúgos nagykaput legszebb és formában is legszamosabb előfordulásban éppen a Székelyföld népi mesterkedése tartotta fenn, az Viski szerint három körülmény: 1. a székely nép kiváltságos helyzete, 2. katonai foglalkozása és 3. fafaragó kedve, tehetsége szerencsés találkozása eredményének tulajdonítható.

3. Ma már a levéltárak ide vonható anyagának megváltása után nyilvánvaló, hogy a galambbúgos nagykapu vagy más néven a székelykapu eredetkérdésében a régebbi kutatásban mutatkozó bizonytalankodás főként az addig a vizsgálódás körébe nem került levéltári anyag számbavételének elmulasztásából származott. Mihelyt a kutatás érdeklődési körébe kerültek azok a levéltári források, amelyekben a kutató részletező nagykapu-leírásokat tanulmányozhatott, szinte magától adódott az eredetkérdésben adható jóval biztosabb válasz. Az e tekin-

A székelységi galambbúgos kapu szerkezeti vázlata.
Szinte Gábor: MúzÉrt. X. 1. tábla

tetben adódó lehetőségekre e sorok írója más irányú le-
 véltári kutatás közben ébredt rá, és néhány év kutató-
 munkája során a kezén megforduló levéltári anyagból
 olyan, viszonylag gazdag történeti bizonyító anyagot
 jegyzett ki, hogy ezeknek gazdagsága annak idején egy
 kisebb kiadvány közzétételét tette lehetővé. Minthogy
 akkor elsődleges célja a kiadvány szerzőjének a nyers
 forrásanyag közzététele volt, a történeti Erdélynek csak-
 nem félszáz települése birtokösszeírás-anyagából gyűjtött
 félszáznál valamivel több kijegyzés birtokában a kis ki-
 advány bevezetőjében az eredet kérdésére vonatkozó vé-
 leményét csak futólag fogalmazta meg. Már akkor, annyi
 adalék láttán is úgy vélekedett, hogy a szóban forgó
 nagykapu-fajtát nem lehet a középkori külföldi és hazai
 várak nagykapui közvetlen leszármazottjának tartani.
 Minthogy a korunkig fennmaradt székely- vagy galamb-
 búgos kapukra tökéletesen illő történeti feljegyzések

mind udvarház-kapukra vonatkoznak, viszont nincs egyetlen olyan erdélyi várkapu-leírás sem, amely a galambbúgos nagykapura olyan mértékig illenék, mint a közzétett főúri-nemesi udvarkapuké, önként következett ebből az a megállapítás, hogy a népi galambbúgos nagykapu mintája nem a középkori várkapu, hanem a nemesi kúria- vagy udvarház-kapu lehetett. Vár ugyanis egész Erdély területén viszonylag kevés, udvarház viszont csaknem minden település keretében legalább egy, nem ritkán több is volt, és így emez jóval inkább lehetett a galambbúgos nagykapu elődje, mint a ritkábban előforduló vár-, illetőleg — Viski szerint — huszárvár-kapu. Ez a vélemény azonban tulajdonképpen nem cáfolata Viski várkapu-elméletének, hanem annak kiegészítése, továbbfejlesztése, hiszen a falusi udvarház-kapu valószínűleg a középkori várkapu fejleményének tekinthető, és így a galambbúgos nagykapu is, ha nem közvetlen, de közvetett rokonságba keríthető a középkori vár-, illetőleg huszárvár-kapuvál.

4. Jóllehet az említett kis kiadvány révén végre forrásos történeti bizonyítóanyag került a néprajzi kutatók elé, meglehetősen nehezen érthető, hogy a legutóbbi évekig nem akadt olyan néprajzi kutató, aki a rendelkezésre álló történeti anyag fényében most már nemcsak leíró, hanem történeti szemlélettel vizsgálta volna nem az eredet, hanem továbbmenőleg a kapufajta kifejlődésének, alakulásának kérdését. Nem is néprajzos, hanem a művészettörténész B. Nagy Margit vette újabban ismét szemügyre az addig közölt és a tőle gyűjtött levéltári anyag világánál a kaputípus alakulásának, fejlődésének kérdését. Az eredet kérdésében az utolsóként említett nézethez csatlakozva, a kastély- és udvarház-leírások eddig egybegyűjtött kapu-adatainak szerkezeti rendszerezésével a telekkapu fejlődésében ő a következő fokozatokat állapította meg: a kastély- és udvarház-kapuknak szerkezetileg két nagy csoportja különböztethető meg: a) a galambbúg nélküli és b) a galambbúgos kapuk csoportja. Az a) csoportba tartozó kapuk a következő fejlődési sorba rendezhetők: 1. A fedél nélküli, de két-részes: kisajtóból és kapuból álló ún. leveleskapu típus.

2. A fedeles kötéses kisajtóból, de fedetlen kapurészből álló típus. 3. A közös fedéllel egybefoglalt, kötéses kisajtóból és kapuból álló típus. — A b) csoportban a fejlődés fokozatai így következnek: 1. Tulajdonképpen mindkét csoportba tartozik a fedeles, kötéses, de már galambbúggá átalakított fedelű, gyalogos ajtóból és fedetlen, tehát galambbúg nélküli kapuból álló típusú telekkapu. 2. A közös galambbúgos fedéllel egybefoglalt kisajtóból és kapuból álló, de kötés nélküli kaputípus. 3. Legfejlettebb forma az a ma székely- vagy galambbúgos kapu néven ismert kapufajta, amelyhez az előbb 2. alatt jelzett típusú kapu jellegzetességei mellé még cifra kötés is társul.

Minthogy — már a címből megállapíthatóan — e sorok írója ennek a szerkezeti csoportosításnak csak a b), azaz a galambbúgos kapuk csoportjába tartozó nagykapu-fajtaival szándékozik foglalkozni, magával az eredettel és tipizálással kapcsolatos észrevételekre csak alább kerítve sort (I. II. 3), utalnia kell arra, hogy most már — örömdetesesen — az eddig közzétettnél jóval számosabb udvarházkapu-leírás birtokában biztosabb eredmények ígéretével foghat a kérdés történeti szempontú vizsgálatához.

II

1. Az újabb vizsgálódásra az készletti éppen most a kutatót, hogy a Szótörténeti Tár III. és IV. kötete címszavainak szerkesztése közben a galambbúgos kapu és az ennek rokonsági körébe tartozó többi szóval kapcsolatos szerkesztői munka során az összes eddig egybegyűlt adalékokat számba kellett vennie. Ezek az újabb adalékok nemcsak számbeli többségükkel, hanem a legrégebbiek az eddig ismert adatoknál valamivel korábbi voltakkal, sőt e kapufajtára vonatkozó újabb felvilágosításokkal a kutatót a kérdés részletesebb megvizsgálására készíthetik.

Jóllehet az előbbieken jelzett levéltári adalékokat először felhasználó kiadvány előtti néprajzi kutatás egyetlen történeti adatot sem ismert, mégis a kutató ak-

kor abban a szerencsés helyzetben volt, hogy hivatkozhatott az írásos történeti forrásoknál is bizonyítóbb erejű tárgyi emlékre, az 1673-ból való és a legújabb időkig a maros-tordai Mikháza ferences kolostora előtt álló olyan galambbúgos kapura, amely egyesítette magába e kapufajta minden jellegzetességét és szépségét. Már a régebben közölt levéltári adalékok között is van azonban egy ennél három évvel korábbi, 1670-ből való, a Kis-Küküllő megyei Pócstelke gr. Székely udvarház telkének leírásából kijegyzett adalék (ETF. 108. 10). Ez a jelzett évben leírt kapu nyilván nem ebben az évben, hanem valamikor legalább a XVII. század közepe táján készülhetett. Jóval előbbi keltezésre azért nem gondolhatunk, mert az összeírás időpontjában deszkái újabb keletkezésre mutattak, hiszen „minden romlás nélkül valók voltak“ (i.h.). Ezt a pócstelki galambbúgos nagykapuról való tudósítást is megelőzi az a beszterce-naszódi Galacon 1676-ban számba vett udvarházkapu, amelynek leírását tévesen az összeírás időpontja utáni 1679. évre keltezték, de megjegyezték a kapuról, hogy „rosszas, újítást kíván“ (i.h. 4, 8). Ennek tehát az összeírás időpontjánál legalább két-három évtizeddel, ha nem többel korábban kellett akkori helyére kerülnie.

2. Az újabban gyűjtött és most itt közlésre kerülő galambbúgos nagykapu-adalékok elsője az összeírás 1632-es évével az eddig ismert legrégebbi levéltári bizonyosság a vizsgált kapufajta erdélyi és éppen fogaraszöldi előfordulására. Ezzel közelkorú előfordulásként kell számon tartanunk a Székelyföld vonatkozásában a mindössze négy évvel későbbi, 1636-ból való adalékot.

A rendelkezésre álló összes adalékok közül a XVII. századiak valamennyiét számba véve, az újabban gyűlt XVIII—XIX. századi adalékok közül — helykimélés céljából — nem egyet kihagyva, ilyen válogatott bizonyosságanyag sorakoztatható fel:

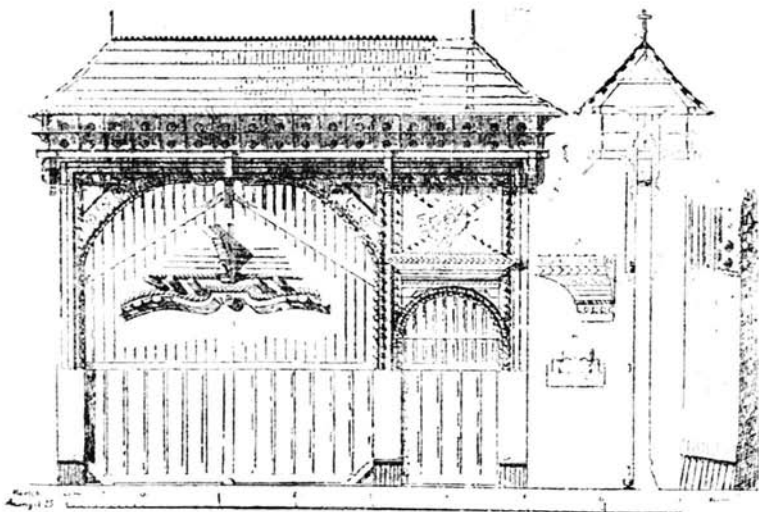
1632: Kocziolatai udvarház ... Az utca felől egy öreg deszkás galambucos (így!) zsindeles kapu, mellette egy kis ajtó (Kucsuláta F). 1636: Az seouenyffalui^a udvarház elsőben bemenvén vagyon nagy öreg festett három temérdek oszlopokon álló kötött galambbúgos kapuja zsindeles, mely kapunak deszkázatját mostan építették.

Ez kapunak felső sarka foglalója széles vaskapocs, vaskapocsos, rudas szegező rajta, e mellett egy gyalogkapu öreg fakilincses és -pántos, az felső sark széles vaskapocccsal foglaltatott az kapubálványhoz | az ház végiben vagyon egy darabocska kökerítés és az mellett egy öreg galambbúgos kapu zsendelyes jó és ép mindenestül fogva, semmi vas nincs rajta... , mely kapu nyílik az virágos kertre (Siménfalva U. — ^aElírás *Simenyffalvai* h.). 1646: Az udvarház palánkkal kerített tapaszos, vagyon rajta egy öreg deszkás kapu galambházas (Magyarbükkös AF. — Kemény Péter udvarházának leírása) | Vagyon Megykeréken egy fából csinált tapaszos, zsendelyes udvarház, melyre nyílik az utcáról elsőben egy új deszkás leveles kétfelé nyíló, alatt vascsapokon, fent két öreg vaspántokon járó kapu, fenn galambbúgos zsendelyes, egy retesz rajta lakat nélkül, mellette egy kis bejáró ajtó, az is fenn vaspánton, alatt vascsapon forgó, egy vas-tolyó-zár rajta lakat nélkül (Meggykerék AF). 1647: (Cassai István árváinak udvarháza) nyílik az utcáról elsőben egy új deszkás leveles, kétfelé nyíló... kapu, fenn galambbúgos, zsendeles [uo.]. 1670: Az udvarkapu felett egy galambház jó zsendelyezéssel, jó deszkázással kétfelé nyíló kapu, vassarkokon vaskapocccsal záródik be, minden romlás nélkül valók a deszkái (Pócstelke KK). 1679: (A majorházon) alól vagyon a csűrös kert, melyre nyílik kapubálványos és deszkás galambbúgos sövényből font kapu, mellette egy kis gyalogkapu fazárjával együtt (Mezőbodon TA). 1685: Azon alsó magyar suki nemes udvarháznak a falu felől való bejáró nagy, öreg kapuja galambbubos (így!), kétfelé nyíló kapuja fenyőfa-deszkákból való, erős vassarkokon forgó, két vaspánttal megerősített, egy erős retesz reteszfővel együtt... Ezen öreg kapu mellett egy bejáró-ajtó (Alsózsuk K). 1688/1789: A csüres kertnek^a belső kapuja négy tölgyfa-kapubálványra építve, fiókkapuja közepin, ezen két kapu mindenik vascsapokon forognak (így!) felyül vaskarikában vagyon foglalva, középső kapuja is hasonló. Ezen kapuk deszkái avultak, zsendelyezése megavult, galambogassa (így!) omlólag áll (Görgényszentimre MT. — ^aA fejedelem, I. Apafi Mihály görgényvári uradalmáénak). 1692: Nyílik az udvarra tölgyfa-lábakon álló kötésekre csinált

(: mely kötések is nagy fejű cifrázatos faszegekkel vannak megszegezve :) zsendelyes és egy rendbeli galambbúgos, fenyődeszkákból álló, párkányzatos, lapos fejű vasszegekkel tölgyfa-hevederekre és lécszegekkel felferve, vaskávákon és sarkokon járó, kétfelé nyíló, öreg kapu, hasonló kiskapujával egybe. Ennek tolyogató fazárja, a nagyobbikán vasreteszfőstől lakat nélkül vagyon | Csűrös kert... nyílik erre napkelet felől való részén tölgyágakon (így!) álló kötésekre csinált sövényből font egyfelé nyíló kapu, mely kapun zsendelyezve egyrendben álló galambuc (így!) vagyon; ezen kapunak lábait meg kell gyámolítani. Zsendelyezése is restaurálást kíván (Mezőbodon TA; Bethlen Gergely udvarházának lelt.) | ezen magyarnagybuni... udvarháznak vadnak két külső kapui, melynek egyike^a nyílik egyenesen ki a falura, deszkás és galambbúgos, melynek deszkázatja restaurációt kíván (Nagybún KK. — ^aA másik, a belső kapu nem galambbúgos, és a „magyar templom“-ra nyíló is „galambbúg nélkül való zsendelyes kapu“). 1698 körül: Toroczkai János 1698 táján Mikola Lászlótól vásárolt udvarházának telkén „galambbúgos kapu is volt zsendelyes, régi lábakon álló romláshoz közelítő“ — vallja 1726-ban Michael Budnár 55 éves jobbágy (Sajókeresztúr SzD).

1702: (A gr. Székely) udvarházra bójáró nagykapu, jó zsendelyes, kétfelé nyíló, kétsoros galambtartó rajta, vaspánt kettő, mellette egy kiskapu, jó vassarok rajta egy (Pócstelke KK). 1705: Záhi Curia... Kapuja cserfaoldalmelvényékekből van el készítve, megromladozott zsendelyezés alatt rongyolt galambbúgjával együtt (Mezőzáh TA). 1714: Az leírt nagy udvarház^a mellett... támaszos sövényből csenyált (!) lézsás kerttel, ... kívül tisztességes tölgyfából csinált régi, öreg kapuláb azon alkalmas két kapu, a tetején galambbúg, azon romladozott zsendel (Kászonfelsőfalu Cs. — ^aA gr. Lázár Ferencé). 1715: Portus majorem biffori valva, et minorem unilaterali per cardines ferreos inter postes quercinos jam antiquatos vertentem, taliterque clausibilem, qua anno ad huc 1715 erecta vetustate trila, columbario tamen provisa, et scandulis tecta... aestimatur ad Rhennenses Florenos 4 xr 30^a (Ördöngösfüzes SzD. — ^aAz

1779-beli összeírás a királyi kincstár tulajdonában levő udvarház előbbi tulajdonosául a Rettegi családot jelöli meg). 1721: Descriptio Portae. Vagyon a curialisra bójáró kapu a curialisnak észak felől való végiben a faluból Illyére menő úton belől, amely is áll három faragott, földben beásott, ottan-ottan cifrázott, vastag cserefa-kapumelvényekből, melynek bojthajtás (!) módjára csinált faragott, felső szemöldöke nagy fejű faszegekkel foglaltatnak (így!) a kapu feleihez, mellette lévő kised bójáró kapuhelyeivel, melynek is bojthajtás módjára csinált felső szemöldöke állván faragott cserefából nagy fejű faszegekkel foglaltatik a nagykapu zábójához, a szemöldökön fellyül vagyon kerék módjára hatszegeletű, egymáshoz foglalt cserefa-virág, melynek közepire egy nagy fejű faszeg foglalja öszve. A nagykapu felső szemöldökfáján (:melyen vagyon ily inscriptió: B. Stephanus Josika Anno 1721 :) vagyon négy cserefából csinált láb, vagyis kapocs, melyek felette lévő alacson szarvazatját jó zsendelyfedél alatt a kapufelekhez foglalják, mely

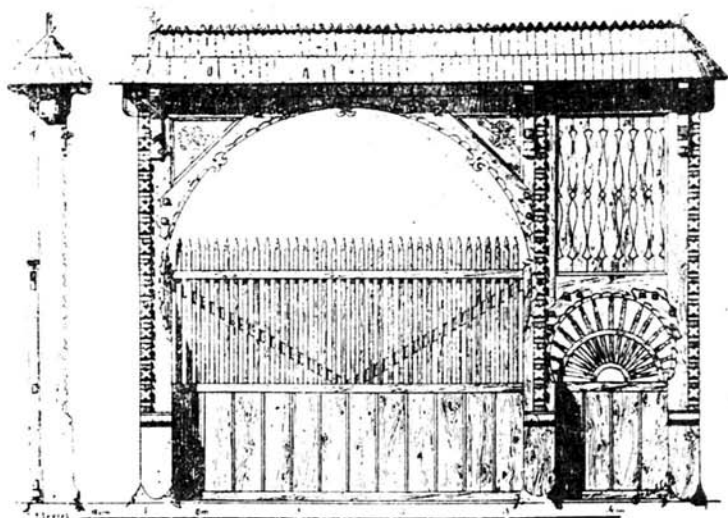

Az 1678-ban felállított mikházi galambbúgos kapu szerkezeti vázlatja. Szinte Gábor: MúzÉrt. X. 2. tábla

zsendelyfedél alatt lévő szarvazatjában kívül-belől vagy nagy galamblyuk, vagyis bójáró hely... Ezen nagykapunak vagy kétfelé nyíló avatag fűrészeszká-
ból álló cserefa-hevederekhez fa- és vasszegekkel szeg-
zett két-két vassorkokon forduló ajtólevele, melyet kö-
zepette lévő hosszú fahevedere összefoglalván, belől a
napkelet felől való kapu sorka hevederihez négy szem-
ből álló reteszfőben ütköző vasláncsal záratik bé... A
kiskapu ajtóablája faragott bikfadeszkából cserefa-heve-
derekhez faszegekkel szegezve, fakilincsel fasorkokon
napnyugat felől való oldalában a nagykapunak nyílik bé
az udvarra (Branyicska H. — A leírás 1746-ban az akkor
br. Jósika Mózes birtokában lévő udvarházkapuról ké-
szült, a szövegbeli felirat tanúsága szerint azonban maga
a kapu 1721-ben épült). 1722: Áll a nobiletarius curiára
bészolgáló kapu faragott kötésekkel megerősített, föld-
ben béásott, régi, de még kevés üdökig megszolgálható
cserefa-felekből, melyekben hasonló faragott felső kapu-
zábéja bévésettétvén és kötésekkel a kapufelekhez fog-
laltatván tartanak haszontalan, megrongyolott egész új-
jítást váró zsendelyfedelű galambbugat, közepette lévő
ily inscriptioval: A: M: 1722. Hospes Ingressurus videas
bene quid sit agendum. — Az alsó vagyis dél felől való
két kapufelei között, két cserefa-hevederekben bévésett,
faragott cserefa-lapockákból álló, parasztosan csinált, fa-
sorkokon forduló kapulevele, vagyis táblája nyitattik bé
az udvarra, mellette felső kapufelei között lévő cserefa-
hevederekhez faszegekkel szegzett fenyődeszka kiseded,
bójáró ajtóablátska (Nagyernye MT. — Maga az össze-
írás 1757-ből való). 1726: Ennek a branyicskai nobi-
litéarius curiának^a kapuja... három tölgyfából álló kapu-
lábai (: melyeken fekszik jó zsendelyezés alatt lévő egy-
szeres galambbug :) meg vadnak cifra kötésekkel erősít-
ve, kivált a kiskapu felett, kétfelé nyíló nagykapuja pe-
dig fenyődeszkákból való lévén, nemkülönben a bójáró
kiskapu is, alól vassorkakon, feljel pedig vaskapcsokon
forgonak (!), s mind a nagykapu s mind pedig a bójáró
kiskapu deszkái párkányosok lévén, vasszegekkel szegez-
tetnek cserefa hevedereikhez, de már régicskék, mind-
azonáltal a kiskapunak hat láncszem és egy gömbölyeg
fogantyú, a nagykapu rááján pedig egy erős horgas

vasretesz tanáltatik fejével együtt és a középső kapulában egy tágas reteszfő (Branyicska H. — ^aA Jósika Józsefének) | A méltóságos úrfi Josika Joseph uram ö nagysága nemes Hunyad vármegyében Kéménden levő nobiletáris curiájának kétfelé nyiló s feljel vaskapcsokon, alól pedig vas sorkakon forgó kapuja fenyődeszkákból cserefa-hevederekre csináltatott s kívül megpárkányoztatván három kapulábai cserefából valók, s nem régiek, de a kapu a — mellette lévő s ugyan fenyődeszkákból, párkányosan csinált s feljel vaskapcson, alól pedig vassarkon forgó — bejáró kiskapuvál már régicske, mindazonáltal még meglehetősen és záratik bé magán függő vasretesszel. Ezek felett vagyon egyszeres galambbúg még jó zsendelyezés alatt mellyben feles galamb is lakik | A csűrös kertnek ... kapuja ... három lábai cserefából valók és szemöldökfájihoz cserefa-kötésekkel megvadnak köttetve, kétfelé nyiló kapuja pediglen a mellette lévő bejáró kiskapucskával együtt régi hársfadeszkákból való lévén, feljel vaskapcsokon forganak, és belől fakolcsolóval záratnak bé, lévén egyik kapu sorkában vasreteszfő is; a kapu csináltatott volt galambbúg alá, mint-hogy szarvazatja is megvagyonn, de pro hic et nunc csak tatárkaszalmából kötött zsupokkal fedték bé (Kéménd H) | Jósika József uram ö nagysága ... pagocsa udvarházának orientem versus álló kapulábai tölgyfából valók, melyeket csináltatott és nem régen zsendellyel béborított galambbúgban feles galamb lakván kétfelé nyiló s alól vassorkakon, felyül peniglen vaskapcsokon forgó kapuja, a mellette lévő ugyan vassarkokon forgó kicsin kapucskával együtt fenyődeszkából állanak (Mezőpagocsa MT) | Ezen udvarháznak^a galambbúgos kapuja vagyon és régi tölgyfából való kapulábai, úgy az ezekre épített kétszeres galambbúg zsendelyezésével együtt restaurációt kívánnak, mivel a régiség miá szintén omlandófélben vadnak; ezen lévő nagykapu, hasonlóképpen az kúskapu is csak parasztosan fenyődeszkából csináltattak és fahorgokon forganak (Siménfalva U. — ^aA Jósika Józsefének). 1730: Építettett a kapu a curialisnak^a napkelet felől való szélyinek délre néző végiben három avatag, régi megsenyvedett, faragott kötésekkel öszvefoglalt földben béásott cserefából, melynek felső, keresztül lévő

hasonló fából álló kapuzábéja tartja galambbúgját avatag zsendelyfedél alatt ily inscriptióval: Erecta est in Anno 1730. Die 20 Aprilis. — Balkéz felől levő két kapufelei között szolgál bé fasorkokon három-három fahevederekhez szegzett, fenyőfűrész avatag deszkából való, kétfelé nyíló kapulevele, vagyis táblája, jobb kéz felől mellette lévő, kisdud benyíló kapuval együtt (Budatelke K. — ^aÖzv. Csapai Kun Zsigmondné Maksai Zsuzsannának; maga az összeírás meg 1757-ből való). 1732: Ezen majorudvarra^a, az utcáról is nyílik kétfelé egy jó zsendelyfedél alatt, egyrendű fenyődeszkából csinált galambbúg alatt álló, négyszegre faragott kapu lábakon álló, vassorkokon forgó, fenyődeszkából cserefa-hevederekre szegzett, kötéses öreg kapu, mely záródik kávas vasreteszszel; ehhez is van ragasztva egy kis vassorkokon forgó cserefa-lábokon álló, fenyődeszkából csinált, paraszt vaszáros gyalogkapu (Kvár. — ^aA néhai gr. Kornis Zsigmondéra) | Ezen curia^a első kapuja... vagon fenyődeszkából, lapos fejű vasszegekkel, cserefa-hevederekre szegezve, és nyílik alól vasszegekkel, vascsapokon, feljül vassorkokon kétfelé; áll négyszegre faragott, alkalmas cifrázatú, felette egy rend fenyődeszkából csinált galambbúg és jó zsendelyfedél alatt, kötésekkel megerősített cserefa-lábakon, melyhez van ragasztva, egj gyalogkapu, hasonlóképpen fenyődeszkából való, alól vascsapon, feljül pedig vassorkokon nyíló, mely is áll hasonló cifrázatú cserefalábokon jó zsendelyfedél alatt (Kőröd KK. — ^aA gr. Kornis Zsigmondé) | A csűrös kertből az utca felé mennek ki földben felásott, kötött kapulábakra galambbúguson deszkázott, zsendelyezett, rostélyos, keskeny hasogatott csere-deszkából... hevederekben álló fasorkon és horgon forduló kapun (Nagyida K) | (A) curiában^a mennek bé a falu útja felől három vastag cserefából faragott, földben felásott, egybekötött, zsendelyezett s galambházason deszkázott fedelű, magos kapulábfákon, fasarkokon kinyúló deszkás nagykapun, és ugyanazon kapulábfákon fasorkon és horgon gerezdes fazárral forduló deszkázott gyalogajtón (Nagyiklód SzD. — ^aA Földvári Páléba). 1734: A nemes curiara^a béménvén találtunk egy új kötött kaput zsendelyest galambbúggal; az nemes curia köröskörül palánkkal békerítte-

1871-ben készült galambbúgos kapu a csiki Karcfalváról. Szinte Gábor: MúzÉrt. X. 20. tábla

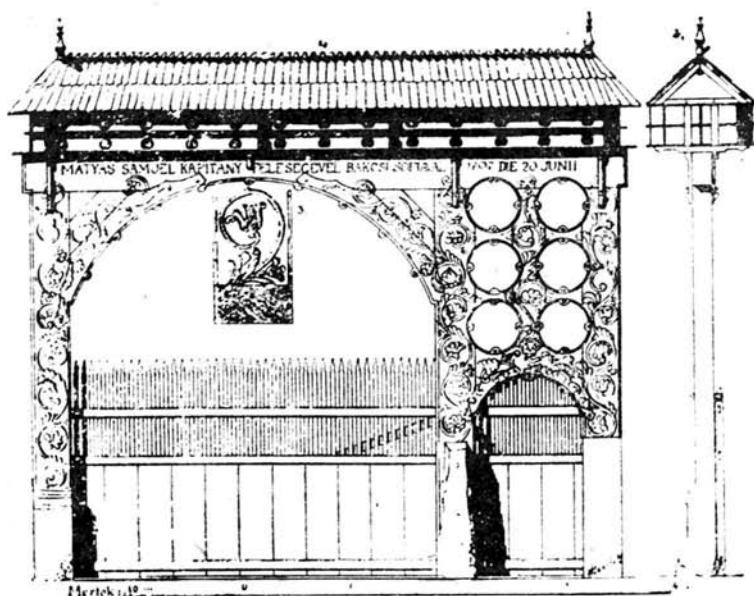
tett | Az udvarkapun kimenvén bal felől vagyon egy új galambbúgos nagykapu, melyenn (!) is járnak bé a csürkertbe (Datk NK. — ^aA gr. Bethlen Farkaséra). 1736: Aki ezen mikefalvi udvarházhoz^a be akar menni az ország útjáról, legelsőben az külső udvarra két rend zsendellyel fedett, egy rend nem cifra galambbúgot magán tartó, erős és rendesen cifrázott, kerekeken vagy boltformán kötött, kapugerenda alatt földbe ásva fennálló, régi már és a földszinben elrohadott, megtámasztott, ...nagy kapulábakon vascsapokon álló, fejül az kapumelyékre szegezett vaskarikákon forgó, cserefa-sorkokba vésett, mindkét felől három-három, azaz hat cserhevederekre (:egy-egy kötéssel megerősítve :) faszegekkel szegezett tizenhat darab vagy szál gyalulatlan fenyődeszkából készült, kétfelé nyíló nagykapu hozzáragasztott, mellett lévő hasonló cifrázatú kapulábakon általeresztett, vaskávában és vastalpon forgó, fasorokba vésett egy kötéssel erősített, két hevederecskékre vasszegekkel szegezett, gyalulatlan, hulladozott fenyődeszkából való ka-

pucska nagy gyalogajtóval együtt bényilik (Mikefalva KK. — ^aNéhai gr. Keresztes Márton Józseféhez). 1737: Ezen udvarházhoz^a bójáró kapu cserefábúl való, kötött, galambbúgas (!) zsendelyezett, mellette levő bójáró kis ajtóval bétévő fenyődeszkából való (így!) (Tancs K. — ^aA néhai Tancsi Földvári Páléhoz) | A falunak dél felől való résziben Parou Szumi nevű patak mellett... vagyon jó nagy helyen fekvő, Rátz György nevű úrtól... néhai Josika Imre úr által vásároltatott... udvarház-hely..., melyre a napkelet felé tendáló végének közepette vastag cserefából faragott s cifrán kimetszett veres festésű, galambbúgos zsendelyfedél alatt lévő kapuzábék között cserehevederekhez lapos fejű vasszegekkel, gyalult fenyő-fűrészdeszkából szegzett, recésen metszett tetejű, vassorkú, kapuzábé-fáihoz vaskapcsokkal foglalt, kétfelé nyíló, közönséges jóságú kapu szolgál be; mellette jobb kéz felől lévő hasonló csinálatú gyalogkapujával, mely gyalogkapunak is szemöldökfáján inscriptió van: Anno 1737. 28va Martii (Szászvevessződ NK. — A leírás néhai br. Jósika József udvarház-leírásából való). | Amely külső kapu az ország útjáról beszolgál^a, a külső építettett ily formán: Vagyon a földben felásva és fenn áll szépen faragott s cifrázott három magos kapuláb vagy melyék, melyeknek tetejében vagyon eresztve jó, erős hasonló cifrázott kapugerenda, mely a kapulábakhoz vagyon kötve erős kerek kötésekkel, kettején a kapuláboknak áll és forog aloll vascsapokon, feljül vaskávában forgó, erős cserefa-sorokban vésett két-két szál egy-egy kötéssel erősített, cserehevederre vasszegekkel leszegezett tizenhárom szál gyalult, öreg deszkából készített, kétfelé nyíló nagykapu, mely kétfelé nyíló kapunak az alsó sarkában, éppen középben, eresztett egy hosszú csereheveder, mely egészen keresztül általéri a nagy kaput, mely hosszú heveder a mellette feljül lévő gyalogkapu felől ütközik egy vas-reteszfőben, mely a kapumelyékben vagyon eresztve, mely heveder is midőn ezen vas-reteszfőben ütközik s belenyomul, szoktak eresztteni egy kicsin, három partikulából álló, odaszegezett láncocskát, s ha tetszik lakatot vethetnek rá, és eképpen záródik bé a nagykapu... Ezen nagykapuval egy compendiumban, napkelet felől való, oldalában vagyon a kis- vagy gya-

logkapu, mely nem olyan magos, mint a nagykapu, hanem ennek szemöldökön feljül a kapugerendáig cserefából készült rostélyozás vagyon. Ezen kiskapu fasorokban vésett két cserefahevederekben vasszegekkel szegezett három darab deszkából áll, nem vascsapon s kávéban, hanem a sorok magánoson fából készítettett fészekben áll s forog, záródnék rajta lévő vasretesszel, de ezen retesz, amely reteszfőben ütközni szokott volt, a kapumelyékből kiromlott, és így csak maga a retesz lévén, nem záródhatik bé... A megírt nagykapu és gyalogajtó felső gerendáján fenyődeszkából építettett egy rend galambbúg van, melynek zsendelyfedelét a szél levette volt, de újjólag szarvaztatott fel s félig bé is zsendelyezettett (Melegföldvár SzD. — ^aPetrichevich-Horváth Boldizsár udvarházának telkére). 1739: Szolgál^a ... az ... ország útjáról vastag zsendelyfedél alatt lévő galambbúgos cserefa-kötéses zábék között hevederfáihoz avatag fenyődeszkák-ból szegzett, vassarkakon kétfelé nyíló nagykapu, balkéz felől mellette levő hasonló deszkából csinált gyalogkapuval, mely gyalogkapunak szemöldökfáján ily inscriptio vagyon: L. B. B.^b Josika Josef Ao 1739^c (Mezőpagocsa MT. — ^aA br. Jósika-udvarház telkére. ^bOlv.: Liber baro br. ^cMaga az összeírás 1761-ből való). 1740: Ezen curiának^a a bójáró kapuja vagyon napkeletre a patak felől, mely bójárónn (!) is vagyon egy deszkás, kötött kapu, általmenvén azon az kapun ugyancsak beljebb vagyon más nagy, jó, ép, zsendelyes, galambbúgos, kötött kapu, hasonló kis gyalogkapujával együtt (Kiskapus K. — ^aA Gyerőfi-udvarházé) | (A) curiának^a vagyon udvarkapuja nro. 2 ... A falu felől való utcakapu szép, galambbúgos, kötött kapu zsendelyes, kétfelé nyíló deszkás kapu rajta, vassarkakan forgó vaspántjaival, vasretesseivel, lakatjával együtt; ugyanazon kapu mellett egy kűs bejáró-kapu, vassarkai és pántjai, vaszárja, kilincse és vasfogantyúja, lakat lévén rajta (Pálos NK. — ^aA gr. Kornis Istvánének). 1741: in superiori praedictae possessionis Bogartelke fine ejusdem plaga septemtrionali erecta habet portam majorem (ti. curiae nobilem) meridiem versus sitam ad tres columnas querceas arcuatas et super imposito columbario scandulis lectas ex asseribus pineis factum (Bogártelke K). 1742: (Néhai br. Jósika Dávid

telkére) mennek bé dél vagy a falu felől egy galambbúgos zsendelyfedelű tölgyfa-kapumélyékeken fejjül ugyan vaskapcsokon, alatt pedig fa sorkakon forgó, vasreteszű és bélakatalni való, láncos, kétfelé nyíló fenyődeszka-kapun, mellette hasonló kiskapu lévén (Pókfalva AF). 1748: Kapu vagyon az ország útja mellett bükkfadeszkból, léc-módjára csinált fedél nélkül, két alacson cserefa-zábéja... Belső kapu áll három kifaragott kötött cserefa-oszlopokból, vagyis zábékból, galambbúgos, zsendellyel fedett, de már régisége mián új zsendelyezést kíván. A nagykapu felett valo gerendán az galambbúg alatt kimetszve vagyon: T. I. O. A. 1748. Die 20a May. — A kiskapu felett olvastatik: Sperantem in Domino, Misericordia Circumdabit (Bözöd U. — Török István és felesége, Orbán Ágnes udvarházának leírása 1771-ből 1817. évi átírásban; a felirat betűjelei a tulajdonos házaspár nevének kezdőbetűit őrzik).

1750: Ennek^a kapuja mellyen bé mentünk északra nyíló, fenyődeszkból, vass sorkokra készült, kétfelé nyíló, jó kapu, melynek kapufélfái vastag cserefából csinált, metszett kapufélfák, ezeken fejjül — ugyan ezekhez hasonló cserefából csinált — vastag két kapufélfák vagynak, mellyeknek magassága három arasz hijján két öl. Ezen kapu felett egy harmadfél öl szélességű, tornácostól edgjütt ugyan annyi hosszúságú, fenyőboronából rakott házacska vagjon, melynek egy dél felé az udvarra nyíló ajtóhelye, egy napnyugotra, más északra nyíló puszta ablakai vagjnak, aloll fenyődeszkaival pádimento-mozva, fejjül padolatlan, tapasztatlan, ajtó és ablakok hijjával vagyon fenyő gerendákra s karfákra, fenyőszarufákkal szarvazott, fenyőlécekkal lécezett, zsendellyel fedett, egy kis galambbúgocska a tetejibe (Papole Hsz. — ^aA Csicsókeresztúri Torma-udvarházának). 1751: Innen^a balkézre térvén a csürkapuhoz, tanálánk egy újannan zsendellyel fedett galambuk (!) formára épült kapulábat sövény alacsony kapujával és kis bėjáró, de mostan befont ajtajával égyütt (Gyéresszentkirály TA. — ^aTi. a gr. Bánffy Györgyné Thoroczkai Ágnes udvarház-telkén lévő pajtától). 1756: Székelly Mihály úrnak... fundussa vagy curiája... feljel felől az egyik galambbúgos kapuig a jószág mellett elėjáró falu útja

1797-ben felállított galambbúgos kapu a háromszéki Feldobolyból.
Szinte Gábor: MúzÉrt. X. 22. tábla

(a szomszédja) (Kilyén Hsz). 1757: Néhai... Csik Szent Mihályi Sándor Peter uramnak... nemes curián bé vagy két galambbúgos kapuk cserefából kötött lábakon állva, dranyicával fedve, az pedig faszegekkel leszegezve, a kapujok pedig mind kettőnek fűrészdeszkából valók; faszegekkel hevederekbe szegezve. Mely kapuknak egyike a közepe tájékán (!) ezen udvarnak rész szerint napkeletről, rész szerint pedig északról nyílik bé a falu közül (!) ezen udvarra, a más kapu pedig délről ugyan az udvarra a nagy Mezőről az alsó betűjéhez^a vagyis a Tizes utcához közel nyílik bé az udvarra (Csikszentmihály. — ^aÉrtsd: bütűjéhez, azaz végéhez) | itt Taploczan lakott Sándor Péter uramnak... nemes curiája... curián bé Somlyo felől a falu közül vagyon egy régi, már in casum inclináló galambbúgos kapu cserefából, kötött lábokon állva, de mivel igen rossz, azért bővebb decla-

rátíót nem is érdemel, hanem már más új kapunak jó vastag cserefából kötött lábai készen vadnak, csak éppen a galambbúgja és kapuk készületlen, azokon is zsendely és deszka és vas székek (!) készen lévén, oly reménség vagyon, hogy brevi a másnak helyibe állíttatik; a mászt pedig lábokban vevé (!) jó lészen a tanorokkapura, a holott most valami léces kapu vagyon (Taploca Cs). 1758: a belső udvar kapujával szemben van egy cserefa-gerendákon álló, boronákkal megpadoltatott hidacska. Ezen a... hidacsán általmenvén, taláttatik a belső udvarnak vassorkokon forduló s kétfelé nyíló, derék modalitással fenyőfa-deszkákkal padlott, figurákra faragott cserefa-oszlopokra felemeltetett, zsendelyfedél alá vett, két rend galambbúgos kapu, melynek aspectusa napnyugotra néz, mellette lévő kiskapucskájával együtt, mely kapunak extensiója in latitudinem facit org. 2^a, in altitudinem 1¹/₄ (Kiskapus K. — ^aAzaz két ölet). 1761/1808: Néhai asszonyinak, Szilvási Judith, néhai tekintetes Darvai Ferencné asszonyinak ezen faluba volt s ma is vagyon egy örökös Járai jusson biratott nobilitáris curiája, mellyen egy régi rossz sövényből font ház lévén... galambbúgos kapuval (Szind TA). 1763: Porta^a altera major ex tribus columnis quaercinis terrae infossis, cooperimento novo scandulaceo columbarium habente tectis arte fabro lignaria eleganter elaborata, adherente loco particulae minoris aperta haec porta aestimata est 17 Rh. fl. (Türe K. — ^aA br. Bánffy-udvarház kapuja). 1766: Ezen curális helynek^a bejáró kapuhelyén szemléttetik cserefából készítettett kapufélfákon álló fenyődeszkából egyben foglalt kétfelé nyíló nagykapu jóllehet régi, de még alkalmas. Azon nagykapu mellé vagyon foglaltatva kissébb bejáró kapuhely, holott is vassorkon álló, fenyődeszkából készítettett jó ajtó vagyon. A nagykapu is vassorkon forog, alól-fejül vaskapcsok. A kapunak felső része hosszan elé galambbúgos, de már megkezdett romladozni, hanem a zsendelyezése még alkalmas. A közepe iránt a kétfelé nyíló nagykapunak egy nagy egyben foglaló vasretesz, nemkülönben a kiskapun is retesz (Hosszútelke AF. — ^aKathonaj László és néhai Kathonaj Gergely örököseinek). 1767: Portas majorem et minorem^a e novis pineis asseribus recenter factas majore in duos partes,

minore in unam solum in cardinibus ferreis inter tres solidas columnas querceas arte fabro lignaria eleganter fabricatas... a supra columbario adornates intratur. Quae descriptae Portae juxta aestimationem valent Rh. frt. 28 xr. 20 (Retteg SzD. — *Gr. Betleni Bethlen Miklós udvarháza telkének nagy- és kiskapuját). 1770: A galambbúgos kapu és mellette lévő bójáró ajtón lévő tölgyfák az itcolák által aestimáltatott ad Rhfl. 10. Deszkáji fedelin lévő zsendelye az asztalosmunkával 6 Rhf 20 $\frac{1}{2}$ xr. Az ácsmunka 5 Rhf. Kapun és alján lévő vas kovácsmunkájával A Rhf (Csekelaka AF. — Récsei István udvarházának leírásából). 1772: (A) nemes curiának tölgyfából építettett, zsendelyfedél alatt galambúkos (!) kötött, napnyugutra (!) néző kapuja vagyon, fenyőfa bejáró kisebb és nagyobb ajtóval, romlott állapotban, minden hozzátartozandói a kapunak fából vadnak, kivéven, hogy a nagyobb bójáró ajtónak (így!) vasperselybe forgó vascsapja vagyon | Az udvarnak^a napkelet felől valo végiben nyílik égy kapu a csürös kertbe az udvarról, mely kapu jó, erős tölgyfákból eszveköttve vagyan galambukos (!) zsendelyfedél alatt, az bójáró ajtója pedig fakészülettel vagyon, kised, gyalog bójáró-ajtó is mellette hasanló készülettel (Kozmás Cs. — *A néhai gr. Mikes Istvánének) | Néhai... gr. Zalobai Mikes István... nemes curiája vagyon az falu közönséges utcájára nyíló... három cserefa, metszett, új, jó, erős felekből álló kapuja, melynek felette zsendelyfedél alatt két renddel galambbuk (!), vagyis galambház láttatik; ennek kétfelé nyíló bójáró kapuja vagyon jó és új, gyalult fenyőfa-deszkából, az alsó része vas perselyekben és csapon, vaskarikákkal körülszorítva, a felső része pedig vaskapcsokban forognak (így!), nemkülönben az gyalog bójáró-kapucska hasonló készülettel vagyon felkészítve, vaskilincse, fordítója és rántója. Ezen kisebb és nagyobb kapuk vasláncon függő vasszeggel zárattatik (így!) (Szászfenes K.) 1772/1812: (Hilibi Gál Jánosnak Makfalvi Dosa-jusson Csapai Lászlótól visszaváltott udvarházahelyére) vagyon bójáró dél felől, az falu utcájáról három megromladozott és rothadott tölgyfából földben felásott kapufelek között lévő paraszt-formára, bikkfa keskeny deszkácskákból öszverakott s fasorkokon járó kapun s ugyan

melléje ragasztott fenyő régi deszkából fasorkon s minden zár nélkül való ajtón, mely kapu felett vagyon zsendellyfedél alatt fenyő, ócska deszkából csinált galambtartó, de mind fedele, mind pedig az egész kapunak fáji megrothadtanak ugyannyira, hogy mostani valora szerént becsültetett Hfr. 1 den. 2 (Székelykál MT). 1772 körül: Porta sub tecto scandulo pineo columbario parato ante annos circiter 7 erecta cum suis requisitis aestimatur ad 10 Rh. frt. (Retteg SzD — Az adalék Mikes István kúriája kapujának 1779-beli összeírásából való). 1773: Találtak az... curiának^a napnyugotról való felén nem régen zsendellyel fedett galambbúg alatt, virágokra kismetszett három cserekapufélfák nagy és kisebb kapunak öszveköttetve, melynek is földszinen való részei már meggyengültetteknek láttatnak (Szászpéntek K. — ^aA néhai gr. Rhédei Sándor udvarházáénak). 1774: Vayon bémenetel ezen... udvarba^a avatég zsendelyezésű galambbúg alá három (:csaknem új :) tölgyfa, metszett kapuzábék közzé, fejül vaskapcsok között, alól pedig fasorkokon forgó, kétfelé nyiló s vasretesszel zárolható, félviseltes deszkakapun, mellette lévő hasonló, viseltes, fasorkú és kilincsű kisajtóval egyetemben (Középlak K. — ^aA néhai gr. Iktári Bethlen Sámuel és felesége gr. Keresztes Borbára udvarába). 1775: (A) nobilitáris curiának^a északra nyiló kapujánál megállván, találtunk ott magossan felállított, galambog (!) formára cserefákból négyszegre faragott, két erőss de félviseltes kapufélfákat, melynek (így!) a teteje zsendelyezetlen szemöldökfából pusztán áll. Ennek balkéz felől való oldalában hozzáragasztva, vagyon más hasonló, faragott cserefákból, metszésre csinált gyalogjáró ajtó, melynek ajtaja két vassarkakon forduló, rongyos fenyődeszkából fasorkokra épült, de a régiség mián deszkái rész szerint elpusztultak, rész szerint pedig megavultak (Buza SzD. — ^aA néhai gr. Lázár Gáborénak). 1781: (Endes Péterné Kornis Klára udvarházáénak) bójáró kapuja esik délre, mely is három előoszlopokra s galambbúgra építettett, mely kapufelek közé kétféle nyiló, fenyődeszkából épült, vassarkokon forduló kapuk járnak, gyalogajtójával zsendellyfedél alatt; középjóságú kapu (Szucság K) | Az udvarban^a bójáró kapu épült cserefából zsendellyel fedve; galambbúgos, jó, kö-

tött kapu (Andrásfalva U. — ^aA Gagyai Pálfi Antal udvarába) | Vagyon... önnagyságának^a egy nobilitaris curiája, melybe mennek három vastag, faragott csere-félfájú, galambbúgos, jó zsendelyfedelű, fenyő-fűrészdeszkából fenyőhevederekre szegezett, új nagy, fasarkokon forgó kapun és mellette lévő, fenyődeszkájú, fasarkokon forgó, jó kisajtón (Korond U. — ^aA br. Révai Lajosné gr. Eszterházi Teréziának) | A belső kapu, mellyen járnak bé a külső udvarról a belsőre...; ezen udvart a mástól választja el egy hitvány, zsendelyes fedelű palánkkert, az említett kapunak kapufélfái négyszegre faragott cserefából valók, fedele galambbúgos, zsendelyes, a kapuja fenyődeszkából való, kétfelé nyílik, vasretesszel záródik. Ezen kapu már régi lévén, megromlodozott, hitvány | (A falu utcáján a kúriával^a állaellenben levő) csüres kertbe egy zsendelyes fedelű, galambbúgos, fazárral járó, alkalmas jóságú kapun járnak bé... Ezen csüres kerten mindjárt alól... vagyon egy marhaakol... Ezen akolba is egy zsendelyes fedelű, galombbúgos, fazárral járó, egyfelé nyíló, alkalmas kapun járnak bé az udvar felől az utcáról (Petek U. — ^aA néhai Nagy Boldizsárról néhai Henter Antalra szállott udvarházzal; az ugyanitt leírt nagy utcakapu nem galambbúgos) | Az utca kapu^a... kapufélfái négyszegre faragott cserefából valók, fedele galambbúgos, zsendelyes, kapuja fenyődeszkából való, egyfelé nyílik, fazárral záródik; ezen egész kapu alkalmas jóságú, még megszolgál (Backamadaras MT. — ^aA néhai Lázár Borbára kezéről vétel útján br. Henter Antal birtokába került udvarházé). 1782: Vagyon egy galambbúgos nagykapu^a aestimáltatott 12 flr. (Kisesküllő K. — ^aSombori Sándor udvarház-telkén). 1787: A Ház^a mellett levő deszkás és zsendellyel befedett galambbúgos álló csürőskertnek^b kapuja (Nagynyulas TA. — ^aA gr. Béldi Józsefé. — ^bA szórend nyilván hibás: e szónak a mondat elején, a *levő* szó után volna a helye). 1790: Ezen curialis helyre^a amint napnyugotról bémenni, vagyon cserefából készített, háromlábú, megrongyolt zsendelyfedél alatt lévő galambbúgos kapu, melyre kívülről sok virágok vagynak metszve s azok között a kiskapu felett is Teleki címer is felvágottatott, felyülről pedig ezen írás tanáztatik: Jó szívűnek kapum csak kívülről nyílik, rosznak

belőlől is megnyitva jól illik; az alsó részen: Anno 1790. — A rajta lévő deszka-nagykapu nyílik kétfelé, s annak sorkait felyül tartja két vaskapocs, alól pedig a végibe belévert sarkokon fordul, a kicsin kapu mind alól, mind felyül két vassarkokon áll, minden vaszárak nélkül (Buzásbocsárd AF. — ^agr. Teleki Mihályné Dosa Ágnesére; maga a leírás 1806-ból való). 1796: Egy galambbúgos kapu jó kapufeleivel, deszka kapuval vasszegekkel ráverve, vassarkokkal; mellette egy fenyődeszka-ajtó vassarkokban [Alsópreszáka^a; özv. Alvintzi Gáborné gr. Teleki Kata udvarháza. — ^aValószínűleg a később Székásgyepű (AF) néven ismert településsel azonos]. 1797: (A br. Henter Éva udvarházának telkére) a galambbúgos kapun bémenvén, ezen galambbúgos kapu mellett egy kisebb ajtó és egy deszkából készült kapu (Körtvélyfája MT) | Vagyon egy jó, új cserefa-lábakon álló, kétfelé nyílló vassarkokon forgó, újonnan megzsendezett galambukos (!) kapu^a de a levelei régi ócska deszkákból lévén csinálva, megromladoztak. A nagykapu mellett van egy kapu; ezen jó fenyő deszkákból vassarkokon forgó kis ajtó van (Nagyercse MT. — ^aA gr. Toldalagi Ferenc udvarházáé) | A falu közül bójáró kötött kapuhoz^a, mely három cserefa-lábakon áll, kétfelé nyíló fenyődeszka-kapuk vannak, rajta 12 szál deszkák, a kiskapun 4 szál deszkák. Ezen három kapuknak felső sorkai vaskapcsokkal vannak a kapulábakhoz foglalva, a teteje galambbúgos egy rend jukkal, zsendejjel fedve, ... mind együtt jó állapotjában lévén, becsültetik Flor. 8 (Körispatak U. — ^aNéhai Bözödújfalusi Horvát Péter kúriájának kapujához) | (Néhai Gagyai Pálfi Zsigmond udvarháza előtt) két felé nyíló galambbúgos kapu (Tarcsafalva U). 1799: Az udvarra^a bójáró cserefa-lábakra jó módjával kötött, új, galambbúgos, kettős kapu, a nagyobb fűrészen metszett fenyőlécekből rostélyoson, tisztességesen készített vasfogalóval, vassorkon forog, a kisebb deszkából épült, ugyan vassorkon nyílik | A csűrös kapu ugyan alacson állapotban vagyon, hanem annak újítására meghordattak a galambbúgnak való fenyő-kapulábak, melyek most kifaragva azon kapu előtt hevernek^b (Nyujtód Hsz. — ^aHilibi Gál Jánosnak Béli-jusson birtokolt udvarára. — ^bUgyanabban az összeírásban ugyanannak a tulajdo-

nosnak Kisnyújtód között, a falu alsó végében Gál-jusson birtokolt kúriájával kapcsolatban az összeírók feljegyzik, hogy a „régí galambbúgos kapu leromolván, mostan csekély léckapu tanáltatik a helyén“).

1801: Galambbúgos-forma nagykapu deszkás, zsendelyes fedelezetű. Becsültetett mindössze 12 m. forint és 24 pénzekre (Celná AF. — Gr. Teleki József udvarháza) | Az utca kapu, mely galambbúgos formára épített zsendelyes fedelezetű (Alsóárpás F. — Ua.) | Az utca kapu galambbúgos formára épített zsendelyes fedelezetű. Becsültetett 3 magyar forintra (Oprakercsesora F. — Ua.) | (A gr. Teleki-udvarház előtt) az utca kapu ahöz megkívántató kemény zábékkal galambbúgos, deszkából építve (Marostelek MT) | Kapu galambbúgos formára, zsendelyes fedelezet alatt újonnan épült; még nem egészen kész. Becsültetett 15 m. forintokra és 30 pénzekre (Kendilóna SzD. — Gr. Teleki udvarház). 1802: (Somlyai János udvarházának) az utca felől galombbúgos kapuja vassorkokkal (Borosbenedek AF) | (Gr. Teleki Katalin udvarháza előtt) egy tölgyfa-ágasokra épült zsendelyes galambbúgos kapu, kétfelé nyíló fenyődeszka-kapujával, vassorkokkal, retesszel és reteszfővel (Türe K) | Egy zsendellyel befedett kapu galambbúgos ajtófélfákkal együtt (Mezőrűcs MT. — Csíksomlyói Somlyai János udvarháza), 1804: Az udvarra^a bójáró két galambbúgos, zsendellyel befedett, kétfelé nyíló, fenyőfadeszkából készült kapuk, melléje ragasztott záros ajtókkal, melyek vassarkakon nyílnak (Dellőapáti SzD. — ^aÖzv. Gál Istvánné Somai Klárának Somai-jusson birtokolt udvarára) | (A Somai-kuria) teleknek déli felén lévő bójáró, galambbúgos kapun belől... lévő udvarház (Magyarderzse SzD). 1805: Az utca felől levő galombbúgos kapu betsültetett... (Szamosfalva K. — Néhai özv. gr. Béli Antalné Jósika Mária udvarháza) | Amint ezen udvarba bójüttünk, találunk (!) az utca felől egy kétfelé nyíló, elromlodozó kapu, és a kapu napkelet felől való részében egy ajtót, ezen kapu felett vala megromlodozott zsendejjel fedett galambház; vala ezen kapu három magos faoszlopra felállítva, romlodozott deszkából és rossz vassorkokkal, és ezen ajtós, galambbúgos kapu becsültetett... kerttel... Hfl. 69 den. 60 (Alsójára TA. — Ua.). 1810: Galambbú-

gos, régi kapun járnak ki a curiáról^a, melynek vassorka és kapcsa vagyon, a kiskapunak pedig fakapcsa vagyon, s fa-kapulábakon állanak (így!) (Bibarcfalva U. — ^aA br. Henter Antaléról). 1815: Görgény Szent Imbrén lévő curialis helyén^a találtatott ... Három kőlábak között kétfelé nyíló nagykapun alól vassorkokkal, vaskapocscsal bérekesztő, a kiskapun is alól vassorkokkal, de fakelincsel (!) galambbúgos zsendelyfedél alatt (Görgényszentimre MT. — ^aA br. Bornemisza Leopoldén). 1818: Néhai Szentiványi Szentiváni Sámuel javainak osztályakor — egy 1770-beli összeírás alapján — „a régi galambbúgos kapu“-t említi, de nem állapítható meg, hogy ekkor állt-e még vagy sem (Hosszúmacskás K). 1822: A major kapuja^a, melyen a bejárás vagyon zsendelyfedéllel, galambbúggal készítve, három cserefa-kapufélfákkal, felyül egybekötő cserefa-gerenda foglalja egybe, nagy- és kiskapuk vagynak rajta. A nagykapu kétfelé nyíló vassorkokon fordul, négy vaskávák foglalják a kapufélfákhoz, a kiskapu is hasonlólag retesz és reteszfővel záródik (Nyárádszentanna MT. — ^aA gr. Lázár József udvarház-telkének). 1825: A bejáró hely ezen kúriára^a vagyon az észak felől való részenn tölgyboronából 4 négyszegre kifaragott, zsendelyes fedelű galambbúgos kapun, melyen vassarkú deszkaajtó van (Papolc Hsz. — ^aA br. Henter-jusson levőre) | (A) curiára^a való bejárás vagyon észak felől egy négyszegre kifaragott, tölgyfából készítettett, galambbúgos utcakapun, mely zsendellyel vagyon megfedve, de a gondviseletlenség miánn (!) mind deszka-utcaajtója, mind pedig fedele romladozott állapotban vagyon; a kiskapun pedig egy csepp ajtó sincs (Szárazpatak Hsz. — ^aA néhai br. Henter Antaléra). 1829: Kezdetük az utcáról bényíló kapun^a; melyen is vagyon kétfelé nyíló ajtó és deszkapu vassorkokkal, az ajtónak egyik felén a deszkájából egy kicsiny ki van törve, vagyon rajta elétaszító pálcazár is vashál. Ezen kapu és ajtó felett vagyon feles galambokkal rakott, jó zsendelyfedél alatt álló galambbúg, mely áll három cserefa kemény, jó oszlopokon (Csekelaka AF. — ^aA Szi-lágyi Károly udvarházára). 1834: A curiát^a elől, az utca felől békerítő sásfákba eresztett, cserefa deszkákból készült kerítés, az udvarba bejáró rossz állapotba lévő ga-

lambutzos (!) kapuval együtt, egészszen a csürös kert végéig düledező, gyenge állapotban találtatván — becsültetett együtt harminc rénes forintokra váltóban (Magyarpéterlaka MT. — ^aA gr. Teleki Józsefné gr. Teleki Zsófiáét). 1836: Az udvar kapuja^a előtt vagyon egy, a bėjárás könnyítéséért csináltatott jó, karos tölgyfahíd, melyen általmenve vagyon egy galambukos (!) kapu három középjóságú kapufeleivel és deszkakapujával, mely újítást kíván; mellette egy vassarkakon forgó kis fenyőajtó fakilincsel és reteszével (Borsa K. — ^aAz özv. br. Bánffi Ferencné br. Zejk Zsuzsánna udvaráé) | (Gr. Toldalagi Ferenc udvarának) kapuja három cserefa-zábékon álló, bomlott zsendelyfedél alatt lévő galambbúggal (:galambokkal:) kétfelé nyiló rámaikra szegzett, de megbomlott fenyődeszkából, feljül vaskapcsokkal, alól karikákkal és perselybe járó vascsapokkal, mellette lévő hasonló vassarkú és fakilincsű kiskapuval; a nagykapu belőlről vasretesszel és reteszfővel (Majos MT). 1838/1839: Vagyon egy kétfelé az udvarra nyiló cserefa-oszlopokra épült, alól vassorkokon, fellyül vasnyaklóba forduló, jó kapu galambbúgos fedéllel; balról egy, már avultas, gyenge, vassarkokon, kilincsel és elötaszító kerek záros ajtó (Magyarpéterlaka MT). 1839: A maladéi udvarba^a béme gyünk egy új, kétfelé nyiló, galambbúgos fenyődeszka kapun és kisajtón (Maladé Sz. — ^aA gr. Rhédei Ádáméba) | Vagyon Újlakon egy udvar^a, melybe béme gyünk egy galambbúgos kapun (Somlyóújlak Sz. — ^aUa-é). 1845: Egy galambbúgos kétfelé nyiló deszka- és rostélyos kapu^a két-két vassorkokon álló és bėjáró kisajtóval, vassorkaival és bészáróival becsültetett 35 frt-ra (Kissármás K. — ^aNéhai Lészai Ferenc telkén) | (A) kuriába^a bévezető kapu kemény sasfákra építettett, galambbúgos zsendelyfedelű, aloll vassarkokon, fejlül vaskarikás sorkú, kétfelé nyiló, fenyődeszkából, a balfelé nyiló kapu alján van egy arasznyi hosszú és egy tenyérnyi széles deszkatörés. Ezen kapufedél alatt van jobbra egy kis ajtó fenyődeszkából lapos fejű vasszegekkel megverve, vassarkokkal, borított zárral, melynek kilincse el van törve... Különben jó állapotban; a kapu bezárására van egy görbe retesz reteszfővel (Hagyáslapos Szatmár m. — ^aA gr. Teleki Istvánéba) | Gr. Rhédei Ádám curialis helye fekszik a falu

nyugati résziben, melyhez az utcáról a patak szélén végig ültetve lévő régibb és újabb fűzfák között vagyon a bejárás, ahol a patakon keresztül jöve, legelőbb is vagyon egy galambbúgos kapu, melynek fedelezetje jó állapotban van egy félfák között lévő kapu, ... a kapu mellett vagyon egy vas sarkokon forgó deszka ajtó, vas kilinccsel zárató (Doboka) | Az utcáról ezen udvarra^a bemenőleg vagyon egy nagy galambbúgos kapu háram cserefa kapufelekre építve, a kapun kétfelé nyíló, sarkai alól vascsapokkal, feljül vaskávéval. Vagyon ebbe foglalva egy bejáró kisajtó, a felett vagyon három cserefa-rostély, a bejáró kisajtó sorka felső részin egy vaskáva, a kapuszárny fáji s deszkái rosszak, zsendelyfedele rossz, a kisajtó vi-seltes (Vajdaszentiván MT. — ^aGr. Kun Károlinának Budai Istvännétől vásárolt telkére). 1847/1850: A csűr^a szalmafedelű alkalmas ..., ide a bejárás egy avatég sindelylyel fedett galambbúgos kapun (Alsószovát K. — ^oÖzv. Székely Farkasné Sala Theresia udvarháztelkén). 1864: (A) nobiletariis curianak bejáró nagy udvarkapuja az bonczhidai piaccal északra szemben áll, melynek galambbúgos tölgyfa-kötéses kapufelein kétfelé nyíló hevederes táblái vassarkokkal és kapcsokkal vadnak, melléje ragasztott gyalogok s lovasok bejáró kiskapujával együtt felállítva, mind kapujára, mind kapufeleire nézve még jó darab időig meg-szolgálhatók épületbeli fái. A nagy kapunak derekán való hevederit sarkához foglaló lakathoz készült reteszfős zárója tartja, a kis kapunak reteszfökben elétojó vasrúdja, vas szárnyával lakathoz van készítve (Bonchida K).

3. Még mielőtt a fennebb felsorakozó adalékanyagból néhány, a történeti néprajz körébe vágó észrevételt ten-nék, úgy látom: B. Nagy Margitnak a galambbúgos nagykapu fejlődésére vonatkozó véleménye csak úgy fogadható el, ha mindenestül elvetjük Viskinek a középkori várkapuból való fejlődéssel kapcsolatos magyarázatát, és e kapufajtát merőben belső, népi fejleménynek fogjuk fel. Ez esetben valóban kiindulhatunk a két egységből álló, kezdetleges ún. leveleskapuból és ennek meg a fedeles, de galambbúg nélküli nagykapunak az egyesítéséből fejlesztett, majd egyre továbbfejlődő formájának tekinthetjük azokat a fejlettebb kaputípusokat, amelyeket B. Nagy

Margit olyan szépen tipizált. Minthogy azonban egyelőre nem látom értelmét, hogy elálljak attól a régebbi — Viski fejtegetéseit egyáltalában nem cáfoló, hanem csak kiegészítő, módosító — véleményemtől, hogy a régi galambbúgos nagykapunak ugyan nem a távoli külföldi és viszonylag ritka hazai vár-, illetőleg huszárvárkapuk lehettek közvetlen mintái, hanem inkább a jóval gyakoribb udvarházkapuk, emezeknek és a középkori várak kapuinak kapcsolatát, és így a galambbúgos nagykapunak közvetett úton emezektől való függését azonban — szerintem — nem ajánlatos véglegesen a számon nem tartandó vélekedések sorába utasítani. Az udvarház-kaput nehéz volna az egyszerű kétosztatú leveleskaputól kiindulva eredeztetnünk akkor, amikor történeti adataink sorában a fogarásföldi Kucsulátáról 1632-ből eddig legrégebbi ismert egyik udvarházkapu szűkszávú, majd utána az udvarhelyszéki Siménfalva 1636-beli egyik udvarház-kapujának valamivel részletesebb leírása már a legfejlettebb, két egységből álló, zsindelyfedeles, galambbúgos kaputípust állítja elénk. Sajnos, nincsen még jóval későbből sem az erdélyi jobbágy- és zsellértelek kapuiról szóló leírás, még kevésbé ábrázolás, és így nem tudunk ezekre a parasztkapukra nézve olyan bizonyító anyagot felsorakoztatni, mint amilyenek az udvarház-kapuk leírásorozatában a kutató világosabb látását segítik. Így csak bizonytalankodva kockáztathatjuk meg azt a feltevést, hogy népi környezetben a fejlődés talán valóban úgy indulhatott meg, és az egyszerűbb típusok kialakulásának fokán úgy folyhatott le, ahogy azt B. Nagy Margit megrajzolta, a népi galambbúgos, virágdíszes és festett népi kapuforma kialakulásába azonban minden valószínűséggel belejátszhatott a középkori várkaputól aligha függetleníthető főúri-nemesi udvarház-kapuban önként kinnálló minta, illetőleg a tőle kisugárzó hatás is.

E vélemény valamivel körültekintőbb megokolással és a népi fejlődés irányában némi engedménnyel ugyanaz, amelyet már régebben is hangoztattam: „Mint ahogy a vidéki udvarház kapu valószínűleg a középkori várkapu fejleményeül tekinthető, éppen úgy ilyen utódot kell látunk az ún. székelykapuban is: az udvarház-kapuk késői utódját“ (ETF. 108. 4).

4. Ezt a megállapítást is tartalmazó régebbi közleményekben és ebben az újabban az adalékok rengetege a főúri-nemesi nagykapu a régi földrajzi elterjedés tekintetében éppen nem csak a Székelyföldön való előfordulása, hanem Erdély területén másutt is a meglehetősen egyenlőtlen területi szórtság képét mutatja. A történeti adalékok számbavétele rendjén megállapítható, hogy a legészakibb előfordulás a Szatmár megyei Hagymásláposról (1845), illetőleg a Szilágy megyei Maladéról és a tőszomszédos Somlyóújlakról (1859), a legdélebbi a fogarásföldi Kucsulátáról (1632), Alsóárpásról és Oprakercesésóráról (1801), a legnyugatibb a Hunyad megyei Branyicskáról (1721, 1726), a legkeletibb pedig Kászonszékfaluból (1714), illetőleg a háromszéki Nyújtódról (1799) meg Pápolcra (1750) való. Az ily határpontokkal megjelölt területen belül 123 településről van galambbúgos nagykapura vonatkozó történeti adalékunk. A 123 település közül húszegynéhány pont minősíthető székely jellegűnek, a többi település a vármegyei magyarság területére esik. Már e települési számokban mutatkozó arányeltolódás miatt sem ajánlatos tehát az itt vizsgált kapufajtát székelynek minősíteni. Ha ehhez hozzávesszük azt a jelenkori néprajzi tényt, hogy a székely nagykapuval teljesen azonos szerkezetű és rendeltetésű, művészi faragású nagykapuval például a máramarosi Iza menti románság völgyi települései körében ma is sorozatosan találkozunk, a történeti adalékok és a jelenkori népi jelentkezés etnikai korlátokat átlépő jellege miatt nem látszik ajánlatosnak a továbbiakban a *székelykapu* elnevezés használata. A galambbúgos nagykapunak a székelyföldi csak egyik, de nem egyetlen változata. Hogy e kapufajta legszebb példányai miért keletkeztek és őrződtek meg éppen a Székelyföldön, arra nézve valóban nem lehet jobb magyarázatot találni annál, mint amelyet szinte egy félévszázaddal ezelőtt Viski fogalmazott meg (l. előbb I. 2. alatt).

5. Mielőtt a galambbúgos kapu további vizsgálatára térnénk rá, az ilyen kapufajtának az udvarház-telken való elhelyezkedésével, illetőleg ezen belül való rendeltetésével kapcsolatban a következőket kell megjegyezni: A galambbúgos nagykapu — a rendelkezésre álló történeti adalékok tanúságtétele szerint — az esetek túlnyomó

többségében telekkapu, azaz az utcáról az udvarház-telekre való bejárás-behajtás céljait szolgálja. De már a legkorábbi feljegyzések között is találunk az udvarház-telek más pontján, a gazdasági célokra használt részek bejáratánál is galambbúgos kapukat. Így például mindjárt az egyik legrégebben (1636) kezdve: Siménfalván (U) virágoskert bejáratát rekeszti el egy galambbúgos kapu. Leggyakoribb azonban az ilyen gazdálkodási célokat szolgáló kapu a csűröskert bejárataként: Mezöbodon (TA; 1679, 1692), Görgényszentimre (MT; 1688), Branyicska (H; 1726), Datk (NK; 1734), Taploca (Cs; 1754), Kozmás (Cs; 1772), Pálos (NK; 1781), Petek (U; 1781), Nagynyulas (TA; 1787), Nyújtód (Hsz; 1799) és Alsószovát (K; 1847) szerepel leírás-sorozatunkban galambbúgos csűröskert-kapuvál. Jóval ritkább a galambbúgos kapu a majorházak előtt: e közleményben Kolozsvárról 1732-ből, Nyárádszentannáról (MT) 1822-ből található erre bizonysgot. Van adalékunk Kászomból (Cs) 1773-ból méheskert bejárataként álló galambbúgos kapura. 1847-ben Andrásházán (K) viszont „az úgynevezett postalis curialis telekre az országútról vagy a bejárás“ galambbúgos kapun; ez itt tehát a postastáció-kapu szerepét tölthette be.

6. A fennebb jelzett települések köréből származó mintegy másfélszáz történeti adalék lehetővé teszi számunkra az egykori udvarház-kapu szerkezeti jellegzetességeinek eléggé pontos megállapítását. Az udvarházkapu szerkezeti két fő részből: a járműves közlekedés céljait szolgáló kapuból és a gyalogosoknak vagy lovon érkezőknek bejárást biztosító ajtóból állt. E két részt három földbe ásott, felül homlokgerendával összefogott kapuláb vagy kapuzábé foglalta egységbe. A homlokgerendán helyezkedett el az egész kapuszerkezetet a csapadéktól védő galambbúgos fedél. A három kapulábbal vagy kapuzábéval két szerkezeti mezőre osztott kapu-, illetőleg ajtónyílást ajtó-, illetőleg kapuszárny zárta el. Az ajtószárny deszkából hevederekkel egybeszerkesztett egyetlen táblából állott. A kapu eredetileg szintén egy szárnyból, egy táblából állhatott, nem ritkán, sőt eredetileg lehet általános is, sövényből készülhetett, és csak fejlettebb fokon állíthatták össze cser-, tölgy-, bükk- vagy fenyődeszkából; akkor már hevederezték és sarokkal is ellátták. A

sövény-kapuszárnyat eredetileg vessző- vagy kötélgúzs foglalhatta a kapulábhoz, mikor azonban rátértek a deszka-kapuszárny alkalmazására, kezdetben a kapuláb felé eső legszélső keményfa-deszka felső és alsó végéből vágott facsapot alul a talp-, felül a homlokgerendába vágott perselybe, kávába helyezve, biztosították a kapuszárny fordulását. Mivel az egyetlen darabból álló deszka-kapuszárny jelentős súlya miatt nehezebben kezelhető és romlékonyabb volt, két, középütt összeérő kapuszárny alkalmazásával a súlyt megosztották és a kapunyitást-csukást ezzel könnyebbé tették. Ezen a fejlődési fokon aztán már kizárólagossá vált a kovácsolt vassarok alkalmazása, sőt a fahevederek helyett is nem ritkán, később kizárólag vashevederek, illetőleg vaspántok biztosították a két kaputábla szilárdságát. Ugyanilyen célt szolgáltak a kötések rögzítésére használt, sokszor díszesen faragott faszegek és a kapu- meg ajtószárnyak összefoglalására, de egyben díszítésére is alkalmazott cifrán kovácsolt vasdíszek és nagy fejű vasszegek. Díszesen faragott kötések és faszegek tehették szilárd alkatúvá például gr. Keresztes Józsefnek Mikefalván (KK) 1736-ban leírt udvarházkapuját éppen úgy, mint 1732-ben a Kis-Küküllő völgyében egy kissé keletebbre, fennebb eső Kóródon a gr. Kornis Zsigmond birtokában levő udvarház előtt a fenyődeszkából, lapos fejű vasszegekkel kivert galambbúgos nagykaput is.

7. A nagykapu két szerkezeti részének, az utcaajtónak és a kapunak zárásához csak azután alkalmazhattak viszonylag bonyolultabb zárszerkezetet, miután a sövénykapuszárny helyébe deszkából készült ajtó-, illetőleg kaputábla került. Még ezen a fejlődési fokon is a zárást-nyitást kezdetben csak fakallantyús, fatolókás, fordítós, berántós vagy reteszszerű kezdetlegesebb szerkezettel biztosíthatták, illetőleg könnyíthették meg. Az összeírások elég gyakran említenek az ajtókon és kapukon fazárakat^a, sőt éppen gerezdes, tőkés fazárakat is. Ezek valószínűleg olyan, még ma is Erdély-szerte elő-előkerülő makkos fazárak lehettek, amelyeknek eredetéről, szerkezetéről és elterjedéséről Viski egy távoli néprajzi összefüggésekre rávilágító, szép tanulmányában számolt be (Népr.Ért. XXIII, 41—54. — ^aPl. Nagyiklódon (SzD) né-

hai Földvári Pál és felesége Harinai F. Sára udvarházának 1732-beli leírása szerint „a Curiába mennek bé a falu útja felől... galambbúgosan deszkázott fedelű... nagykapun, és... fasarkon és horgon gerezdes fazárral forduló deszkázott gyalogajtón“. — A fazárokra gazdag adalékanyagot kínál az ETF. 108. sz.).

8. A három kapuláb és a homlokgerenda alkotta kapuváznak a gyalogajtó és a kapuszárny fölötti kitöltetlenül maradt része, nemkülönben a homlokgerenda és a három kapuláb a díszítés alkalmas teréül kínálkozott. Az udvarház-kapuk faragómesterei — minden valószínűség szerint a rendelő birtokos utasításait követve — fel is használták e felületeket díszítés céljaira. Például Borberekai Alvinczi Péterné Székely Klárának a beszterce-naszódi Galacon 1676-ban készült udvarház-leírásában, noha maga a kapuszárny parasztosan mogyoró vesszéből fonott volt, kapubálványa külső részén „holmi irások metszettek“, sőt szemöldökfáján felül „hat darab szegeletes fácskákból csináltatott rostélyka“ töltötte ki a felső homlokgerendáig üresen maradt közt (ETF. 108. 8). Időben mindjárt ezt követő, de a galambbúgos nagykapu szerkezeti összetettségére, sőt ami most itt kiemelendő: a díszítőeljárás többféleségére rávilágító jellemzés olvasható br. Jósika Mózes Branyicskán (H) — a felirat tanúsága szerint — 1721-ben épült udvarház-kapujának összeírásában: „A curialisra bójáró kapu — idézem az idevonatkozó szövegrészt — áll három faragott..., ottan-ottan cifrázott vastag cserefa kapumelvényekből, melynek bojthajtás (így!) módjára faragott felső szemöldöke, nagy fejű faszegekkel foglaltatnak (így!) a kapufeleihez mellette... (a) kised bójárókapu... bojthajtás módjára csinált felső szemöldöke... faragott cserefából nagy fejű faszegekkel foglaltatnak a nagykapu zábójához, a szemöldökin fellyül vagy kerék módjára hatszegeletű egymáshoz foglalt cserefa-virág, melynek közepire egy nagy fejű faszeg foglalja öszve (így!).“ (A teljes leírást l. előbb.) Ilyen, nyilván ugyancsak térkitöltő és egyben díszítő célú gyalogkapu feletti rostélyozás emléke a szolnok-dobokai Melegföldvarról Petrichevich-Horvát Boldizsárnénak 1737-ből való udvarház-leírásában is megőrződött; ime: „(A) nagykapu... oldalában vagy a kis vagy gyalogkapu, mely

nem olyan magos, mint a nagykapu, hanem ennek szemöldökön feljül a kapugerendáig cserefából készült rostélyozás vagyon.“ A maros-tordai Vajdaszentivánon 1845-ben gr. Kun Károlinának Budai Istvánnétól vásárolt nemesi udvarháza „nagy galambbúgos kapu“-jának leírása után is ezt jegyezték fel az összeírást végző kancellisták: „Vagyon ebbe foglalva egy bójáró kis ajtó, e felett vagyon három cserefa rostély.“

Nem csoda, ha a kapufélfák faragásos díszítésére valló első leírás éppen fejedelmi eredetű udvarház kapujának összeírásában maradt reánk. Annak idején az I. Apafi Mihály fejedelem kezéről zálogosítás útján Haller István birtokába került Alsó-Fehér megyei boroskrakkói udvarház 1699. évi leltárából ilyen vonatkozásban ez a szövegrészlet emelhető ki: „Kis ajtaja duplós, három vashevedereken és sarkokon forgó, ... kapu- és ajtómelléke és szemöldekei vastag tölgyfából kifaragott és megcifrázott kötéses, e felett vagyon deszkából csinált két rend galambtartó.“ Valamivel később, 1732-ben gr. Kornis Zsigmond Kóródon (KK) álló udvarkapujának nagykapuját is „alkalmas cifrázatú“-nak írják az inventálók, a hozzáragasztott gyalogkapuról is azt jegyzik meg: ez „áll hasonló cifrázatú cserefa-lábakon jó zsendelyfedél alatt“. Nemcsak a kapulábak lehettek díszesen virágozottak, hanem rendszerint ékesen ácsolhatták a galambbúgos fedellet is. Mikor ugyanis például 1736-ban leírták néhai gr. Keresztes Márton Józsefnek Mikefalván (KK) álló udvarkapuját, külön kiemelték, hogy „rendesen cifrázott“ kapu „két rend zsendellyel fedett, egy rend nem cifra galambbúgot magán tartó“. Ez a díszítetlenségre utaló utolsó megjegyzés, úgy vélem, azért hagyhatta el az összeírók tollát, mert az ilyenfajta összeírások rendjén másutt bizonyára többnyire ékesen faragott galambbúggal találkozunk.

De tovább folytatva a nagykapu díszítettségére vonatkozó szemlét: 1731-ben az Alsó-Fehér megyei Szászesánodon gr. Bánffy Dénes udvarháztelkére „kétfelé nyíló, erős tölgyfa-hevederes fenyüdeszkából való ... az ut felől virágosan metszett kapun“ mentek be az udvarház leltárát készítő kancellisták (ETF. 108. 7). Itt öt évvel később is „az utca felől virágosan metszett faragott tölgyfa oszlo-

pokból vagy kapubálványokból való kapu és mellette való utcaajtó“ leírásával kezdik az összeírást, majd 1773-ban ugyanitt „virágokra metszett, tölgyfa derék kapufélfákra erigált zsendelyes fedelű fagombos, egy rend galambbúgos... fenyődeszkás nagy kapu“-t említeneK. Kölöséri (!) Sámuelné Mederin Asnatának a Nagy-Küüllő megyei Szászvevessződön levő udvarháza 1738-beli összeírói szerint is a „kapunak és ajtónak kapufélfai s felső gerendája tölgyfából valók, szépen faragottak, kívül az utca felől virágosan metszettek, jók... A kapu feljül boltosan, az ajtó pedig hosszudák (!) négyszegletesen és ezen ajtó felett való üregben keresztfáson van csinálva“ (i.h. 15—6). Özv. Kemény Boldizsárné Bánffy Ágnes Magyarbükösön (AF) levő udvarházának „kapuja... 3 oszlopból virágos metszéssel jó formára csinálva galambbugos“-an fogadta az összeírókat (i.h. 7). Ugyancsak három talpon vastag tölgyfából faragott és cifrán készült nagykapu állt 1745-ben Krasznán (Sz) gr. Székely László és Ádám udvarháza előtt (i.h. 16). A Maros-Torda megyei Erdőszentgyörgy egyik kúriájának nagykapuján az 1747-beli összeírás szerint „bejáró ajtóhely hagyattatott, az ajtószemöldökfán felyül az galambbugig megcifrázott, széllyes cserefa deszkákkal csináltatott be azon két kapufélfának köziben“ (i.h. 14). Midőn 1743-ban Kisrédei Rhédey Ferenc halálával összeírják — mások mellett — Mezőszengyelen (TA) levő ingatlan és ingó javait, így emelik ki a kúria-kapu szépségét: „Vagyon az udvar kapuja napkelet felől való részin, melynek lábai szép kapukra illendő virágokkal illusztrált, négyszegre kifaragott, kétölnyi hosszúságú, nagy cserefából, a felső vége ezeknek ugyan négyszegre kifaragott, virágos cserefába eresztve és ugyan virágos cserefa-kötésekkel kötött jó erős kapuláb, ennek tetején egy rend galambbúg zsendellyel fedve“ (i.h. 18). Ugyanebben az évben Pócsstelkén (KK) gr. Székely László és Ádám udvarházának összeírói munkájukról így írnak: „Legelőszőr is az közönséges utcáról bémenvén találtunk egy bejáró ajtót asztalos mesterséggel cifrázott és párkányozott, de avatagot... Ez mellett egy nagy galambbúgos kapu“. 1748-ban Nagyercsén (MT) a néhai gr. Toldalagi Mihály udvarházához „bejáró kapu... áll hat erős csere-

fa-kapuzábékon vagyis lábakon — írják — ad formam arcus (így!) kötöttetve párkányokra accomodálva s virágokra kimetszve“.

Az előbbieken ismertetett díszítésről tanúskodó adalékok között időben a legutolsó gr. Teleki Mihályné Dosa Ágnesnek 1806-ból a Buzásbocsárdon (AF) 1740-ben felállított udvarkapuja leírásában maradt ránk: „Ezen curialis helyre... vagyon cserefából készített, háromlábú, megrongyolt zsendelyfedél alatt lévő galambbúgos kapu, melyre kívülről sok virágok vagynak metszve s azok között a kiskapu felett is Teleki címer is felvágatott“. Amellett hogy ez a kapu az egyetlen, mely galambbúgos, kapun levő egykori címeres díszítés emlékét tartotta fenn, magyar nyelvű felirata miatt is figyelemre méltó.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy — az előbb felsorjázott adalékok tanúsága szerint — noha az udvarházkapu virágozására nincs 1731-ből valónál régebbi biztos adalékunk, már az évtized közepéről származó, itt következő kijegyzésben szereplő kapu leírásakor az összeírók a cifrázatlanságot szükségesnek tartották kiemelni; íme: 1736: „Méltóságos grófné Daniel Mária asszony önagysága decessusán méltóságos édes gyermekeire devolválódott nobilitaris curia fekszik a falu derekában... az külső udvarkapu galambbúgnélkül, két rend hulladozott zsendelyfedél alatt lévő cserefa-gerendára kötött, földbe ásott fenn álló három cserefa-kapumelyék vagy -lábokon (:melyek is nem cifrán faragottak...):“ — Az itt ritkítva kiemelt, zárójeles részt nyilván azért iktatták bele az összeírók a leírás szövegébe, mert e tájt már a kapuk virágozása, díszítése általános lehetett. Éppen ezért a cifrázás hiányát, a díszítetlenséget külön meg kellett említeni.

A faragott virágdíszsel vagy mértani mintával való ékesítés mellett szerep jutott a kapu szépségének emelésében a festésnek, a színezésnek is. Szászvessződön (NK) néhai Jósika Józsefnek 1732-ben leírt udvarházkapuja „vastag cserefából faragott, cifrán kimetszett veres festésű, galambbúgos zsendely fedél alatt lévő kapuzábék között“ állott. További bizonyosággul özv. Jábroczi Gáborné Szeredai Borbára Vicén (SzD) szemügyre vett udvarházának leírásából ez a szövegrész vonható ide:

1754: A „curiára nyilik jó zsendelyes fedél alatt erigáltatott cserefa-melyékű, cifrán kimetszett, megfestett munkás, egy rendbéli galambbúgos kapu, ugyan hasonló melyékű bójáró ajtója, a kapu kétfelé nyíló fenyődeszkából párkányosan lécszegekkel szegeztetett“ (ETF. 108. 17). Még néhai br. Jósika Dánielnek 1742-ben Pókafalván (AF) leltározott, a galambbúg helyett őrfülkés udvarházkapuja leírásakor is ezt jegyzik fel a összeírók: „A belső udvar nagy kapuja... áll három szál cifrázott s festett tölgy-kapufélfákból és hat pár ugyan tölgy oszlopokból“. (Az erőteljesebb kapuváz-kiképzésre nyilván az őrfülke miatt volt szükség.)

9. A galambbúgos nagykapu díszítéséhez hozzátartoztak a nagy- és kiskapu szemöldökfája, illetőleg a galambbúg alatti homlokgerenda cifrázatlanul maradt felületein alkalmazott feliratok is. Noha felirattal a régebben és a most közzétett jelentős számú nagykapu-leírásban viszonylag kevéssel találkozunk, mégis nem árt azt a néhányat külön is kiemelni. A legrégebbi kapufelirat Mikháza (MT) ferences rendházának a legutóbbi időkig álló pompás kapuján maradt fenn. A latin nyelvű, napnyi pontosságú felirat (ANNO DOMINI 1673 Die 23 Mai) valószínűleg a kapu felállításának napját rögzítette. (Ez a pompás tárgyi emlék utóbb a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályára, a jelenlegi Néprajzi Múzeumba került.) A rendi építetők mellett az ugyancsak több-kevesebb latin műveltséggel rendelkező vagy legalábbis ilyen műveltséggel hivatkozó főúri-nemesi rendelők udvarházkapuin is többnyire latin nyelvű a feliratok szövege.

Eléggé nem sajnálható, hogy a mikházi kapu felállítása évtizede előtről származó első olyan feljegyzés, mely felíratra utal, magát a felíratot nem őrizte meg. A Galacon (BN) 1676-ban leírt udvarház kapujának egykori felíratáról ugyanis csak annyit tudunk, hogy a felállítás évén^a kívül „külső részén majd körös-körül holmi írások metszettek“ (ETF. 108. 8. — ^aAz összeírók tollán a felíratbeli évszám téves, hiszen az 1676-ban leírt kapun nem állhattott a felállítás éveként három évvel későbbi, 1679-es, hanem csak valamely előbbi évtizedből való, 9-cel végződő, vagy más évszám). Valószínűleg ez a felírat latin nyelvű lehetett, mint ahogy a deákos tudományokban forgolódo

rendelőre vallnak a következő latin nyelvű feliratok is: 1722: „Áll a nobilitaris curiára beszolgáló kapu... közepette ily inscriptioval: A: M: Hospes Ingressus videas bene quid sit agendum“ (Nagyernye MT). 1730: „a kapu... cserefából... álló kapuzábéján tartya galambbúg-ját avatag zsendelyfedél alatt ily inscriptioval: Erecta est in Anno 1730. Die 20 Aprilis“ (Budatelke K. — Maga az összeírás 1759-ből). 1737: Néhai Jósika József udvarháza „avatag cserefából kimetszett veres festésű, galambbúgos zsendelyfedél alatt lévő kapuzábék között“ álló kapuja mellett „jobb kéz felől levő hasonló csinátatú gyalogkapujá“-nak „szemöldökfáján inscriptio vagyon: Anno 1737. 28va Martii“ (Szászvessződ NK). A Jósika család egy másik udvarházának nagykapu-leírásában ezt olvassuk: a „gyalogkapunak szemöldökfáján ily inscriptio vagyon: L. B. B. „Josika Josef Aō 1739“ (Mezőpágoicsa MT. — „Olv.: Liber baro br.). Egy Böződről (U) idézhető kapufelirat a felállítás időpontja mellett a birtokos házaspár nevét csak kezdőbetűkkel őrizte meg: „A nagykapu felett való gerendán a galambbúg alatt — írják a konserpció-szerkesztők — kimetszve vagyon: T.I. O.A.^a 1748. Die 20a May. A kiskapu felett pedig olvastatik: Sperantem in Domino Misericordia Circumdabit“. (A feloldást l. előbb az adalékok között.)

A sok és szűkszavú latin nyelvű kapufelirat után nem árt ideiktatni gr. Teleki Mihályné Dósa Ágnes udvarkapujának leírásából — egyetlenül — a magyar nyelvű figyelmeztetést is tartalmazó következő leírás-részletet: 1806: ... „a kiskapu felett az Teleki címer is felvágattott, felyülről pedig ezen írás tanáltatik: »Jó szívűnek kapum csak kívülről nyílik, rosznak belőlről is megnyitva jól illik«“ [Az alsó részen: Anno 1790 (Búzásbocsárd AF)].

10. Az eddig gyűjtött galambbúgos nagykapu-leírásokból kiemelt díszítésről, virágozásról, színezésről és feliratanyagról tanúskodó, eléggé szűkszavú egykorú szövegrészletek minden szófukarságuk ellenére is, gondolom, eléggé meggyőző bizonyságok arra nézve, hogy miként a ma is álló székely galambbúgos kapuk, akként a XVII—XVIII. századi erdélyi udvarház-kapuk díszítései, a feliratok betűi az erdélyi virágos reneszánsznak a népi mes-

terek kezére-vésőjére lekerült, ott népivé alakult, módosult cifrázó-díszítő-ékítő elemei lehettek. Így aztán az udvarház-kapuk nemcsak szerkezetükben, megmunkálásukban, hanem a díszítő célzatú faragást végző népi mesterek munkája révén is legalább annyira népi alkotásoknak tekinthetők, mint ahogy ilyenekül gyönyörködik az értő-érző szem a Székelyföldön ma is álló késői leszármazottjaikban.

11. Mert bár az udvarház kapujának készítéséhez az indítékot kétségtelenül mindig az építettő birtokos rendelése adta, a faragás, az ácsolás és a díszítés munkáját azonban többnyire helybeli faragók vagy egy-egy vidék messze földön híres-neves népi mesterei végezték. E mesterek neve azonban a kapufeliratokon azért nem őrződhetett meg, mert a rendi világ társadalmi elkülönítettségében a lehetetlenségek közé tartozott, hogy a kiváltságos rendhez tartozó földesúr kapuján a megrendelő főúr vagy nemes neve mellé a művészi alkotást készítő népi mester neve is odakerüljön. Ezért nincs egyetlen olyan udvarház-kapuról feljegyzett felirat sem, amely mesternevet tartalmazna. Ilyen népi faragónevek csak az egyházi kis- és nagyépítkezés emlékein, ott is csak elég ritkán maradtak fenn. Éppen kapukról esvén szó, megemlíthetők például, hogy a Kolozs megyei Nagykapus ma is álló, vaskos reneszánsz díszes, de mesterien ácsolt református cinteremkapuja feliratának tanúsága szerint a faragó Beke István lehetett. Róla pedig biztosan tudjuk, hogy gr. Bánffy György jobbágya és faragóembere volt (Ady László: EM. LII, 45—6). A falusi élet egészséges demokráciájában is Beke neve hihetőleg csak mint kurátornév kerülhetett a pap nevével együtt azonos feliratba. A ma is egymás után sorjázó nagykapusi faragott telekkapuknak személyükben ismeretlen mesterei bizonynyal tovább éltették Beke István faragóhagyományait.

De ámbár egyetlen udvarházleírás sem szól a készítő mesterről, a jobbágy- és zsellér-összeírásokban szereplő számos faragó- és molnárnév láttán feltehető, hogy közülük némelyik mögött az udvarházak kapuinak mesterei rejtőzhetnek.

Mint erre már előbb is utaltam, nemcsak helyi meste-

reket, a környék közeli-távoli híres faragóit is foglalkoztathatták az udvarház-kapuk építtetői. Érdekes erre éppen a fenti kijegyzések között egy 1781-beli kapu-adalékkal szereplő Backamadarasról (MT) idézni bizonyosságot. Egy Palkó Mihály nevű levélíró ismeretlen, de a levélbeli megszólításból ítélve főrangú birtokoshoz intézett sorában ezt írja: „Paroncsolt Nagyságod egy galambbúgos kaput, melyhez hogy tisztességes legyen épen nem tud az molnár, sem pedig az emberek között nincs oly mesterember ki tudna valami szép munkát, hanem vagyon itten nem messzire egy oly mesterember, aki igen szép kaput épített egyet, melynek hasonpárja fából, épen itt talál-tatik az mi helységünkben. Melyet ha most méltóztatik poroncsolni Nagysága, azt meg fognák találni és azt tudom, hogy oly kaput építtene, melyet megnézhetne akárki is.“

Nem valószínűtlen az a feltevés, hogy a név szerint — sajnos — ezúttal sem említett faragómester, akinek éppen egy Backamadarason a levél keltezése idején már fennálló kapujáról olyan elismerően szól a levél írója, azonos lehetett az 1781-beli leírásban szereplő udvarház-kapu faragómesterével. Erre annál is inkább gondolhatunk, mert ha — legalábbis a levélíró megítélése szerint — Backamadarason 1795-ben nem volt olyan faragó, aki szép kaput építhetett volna, aligha lehetett ilyen tekintetben kedvezőbb a helyzet két évtizeddel előbb, mikor az 1781-ben leírt backamadarasi udvarház-kapu készülhetett.

III

1. Bizonyára feltűnő, hogy e fejtegetés során éppen a galambbúgos nagykapu *galambbúgnak* nevezett és már e kapufajta nevének jelzőjével is jellegzetesnek minősített szerkezeti eleméről mint ilyenről — jelentőségéhez illő terjedelemben — nem esett eddig szó, holott az előbbiekben bemutatott összes történeti adalék a leírt udvarház-kapukon a galambbúg egykori meglétéről tanúskodik. Erre éppen e szerkezeti elem fontosságának tudatában e dolgozat befejező részében külön szándékoztam, szándékozom szólani.

Mint hogy magam — mint már erre utaltam — a galambbúgos udvarház-kapu eredetére nézve — Viski véleményének továbbvitelével — azt tartom, hogy ez a középkori várkapu közvetlen utódja lehetett, az udvarház-kapu galambbúgjának származására vonatkozólag sem tudok elhitehetőbb erejű magyarázatot találni annál, mint amelyet Viski így fogalmazott meg: „A székelykapura épített, néha... minden gyakorlati cél nélkül két renddel is sorakozó galambbúgok magyarázatában ama padmalyokra, erkélyekre, filegóriákra, csárdákokra s egyéb nevű ügyelőhelyekre gondolunk, amelyek... a középkori kővárak, (és) ... az újkori erősségek (palánkok, kastélyok, vigyázóházak stb.) részeiként jelentkeznek, s amelyek a kapu védelmét szolgálták vagy egyszerűen az őrségek, strázsák kitekintő helyei voltak. Minden középkori kőváron is ott sorakoznak az ilyen ablakok, amelyek többé-kevésbé a székelykaput juttatják eszünkbe“ (Népr. Ért. XXI, 80—1). A középkori várak ilyen vigyázó-kitekintő helyeivel való rokonítással az udvarház-kapuk galambbúgjának eredete (de nem közvetlenül az ún. székelykapué!) — szerintem kielégítően magyarázható.

Ennek csak az mond ellent, hogy egyrészt az udvarház-kapunak ezt a szerkezeti elemét a rendelkezésre álló adatok elsőjétől kezdve *galambbúgnak* nevezték, másrészt meg az is, hogy régebben az udvarházak birtokosai valóban tartottak is a galambbúgban galambot. Mint fennebb az adalékok közlése rendjén láttuk: például 1726-ban Mezőpagocsán (TA) Jósika József udvarházkapujának galambbúgjában „feles galamb“ tanyázott. Kisrédei Rhédey Ferenc Mezőszengyelen (TA) levő udvarháza kapujának leírásában (1743) is ez olvasható: „Vagyon az udvar kapuja ... tetején egy rend galambbúg zsendellyel fedve és abban feles galamb“. Még 1829-ben is egy Csekelakán (AF) álló kúria-kapu leírását így fejezik be az összeírók: „Ezen kapu és ajtó felett vagyon feles galambokkal rakott jó zsendelyfedél alatt álló galambbúg.“ Az itt-ott valóban a galambnépségnek is szállást adó régiségbeli galambbúgos kapuk mellett a kijegyzésekben előttem álló mintegy másfélszáz kapuleírás legtöbbszörében azonban semmi említés nincs a galambbúgnak nevezett fedélrész ilyen lakóiról.

Ennek egyik természetszerű magyarázata szintén Viskitől származik. A galamb nem hasznos állat: már a lábon álló szemgabona pusztítása miatt valóságos istencsapása a vetéseknek és kártevője a baromfi-udvaroknak is: amott megdézsmálja a kalászt, emitt eleszi a kiszórt gabonát és más eledelt a baromfi előtt. Volt azonban ezenkívül ok, amiért hovatovább nem tűrhette nemcsak a szegényrenden levő falusi ember, hanem a jómódú birtokos sem a bűgban a galambmajorságot. A galamb az előbb jelzett kártevésen túl tisztátlansága, fészkének berondítása, ganézása miatt a kapu épségét, a faanyag tartósságát veszélyeztette. Hogy miképpen, arra 1841-ből a Kolozsmonostorról, illetőleg a tőszomszédos Bácsról származó, sokatmondó tájékoztatás és az ezt nyomon követő földesúri rendelkezés vet világot: „A kapu meghibázása főképpen azon okból esett, hogy a kapu felett két rendbéli galambbűg, és az is szeméttel megterhelve lévén, aztat erőszakosan dőlni kényszerítette... , arról azt rendeltük, hogy a galambbűgot szedesse le az ispány, a kapufélfákat ásattassa ki, ... eresztesse a többi kapufeleket mélyebben a földbe, ily módon galambbűg nélkül zsendelyfedél alá stabulumozva a kaput állíttassa helyre“. A kapuanyag romlása, rothasztása mellett a kapufelen faragott-festett díszek berondítása is oka lehetett annak, hogy a Viski ismertette székely kapuk galambbűgjaiban a galamb oly ritka volt, mint a fehér holló (NéprÉrt. XXI, 80), az udvarház-kapuk leírásában is korunk felé haladva egyre ritkábban emlegetnek a galambbűgos fedélrészben tanyázó galambjóságot. A galambtartás egykori emlékét csak a név őrizte meg a népi életben nem ritka szívóssággal akkor is, amikor maga az építményrész, amelyre a név vonatkozott, már régóta nem szolgálta a név jelzette célt. Ezzel kapcsolatban megint Viskire hivatkozhatunk: „A néprajz a tárgyak és részeik egész tömegével tudja igazolni, hogy egykor fontos, a mindennapi életben is nélkülözhetetlen művek, eszközök, alkatelemek céljuk vesztetten miként zsugorodnak össze, csökevényesednek el, válnak céltalan sallanggá, diszitménnyé vagy éppen játékokká“ (i.h.). A célszerűségi és takarékosági okokból galambtalanított udvarház-kapu galambbűgja is így válhatott

puszta díszítőelemmé, s maga a *galambbúgos nagykapu* név jelzője is így élhet tovább merőben értelme-tartalma vesztett nyelvi megjelölésként.

2. Ezek után egy kétszeresen is személyi vonatkozású utalással kell zárnom ezeket a Balassa Iván ünneplése alkalmából papírra vetett sorokat. Mikor a folyóirat szerkesztője hozzám is azt a megtisztelő felszólítást intézte, hogy tanulmánnyal vegyek részt az ünneplésben, sokat gondolkoztam: nyelvész létemre, de a „száraz“ nyelvtudomány területét kerülve, miről is ejtsek ez alkalommal szót. Végül is a népi fafaragásnak amellet az előbbieken vizsgált kérdése mellett döntöttem, amelyet magam csaknem négy évtizeddel ezelőtt nem vettem — jóval kevesebb történeti adalék világánál —, nem is vehettem olyan közelről szemügyre, mint teszem, tehetem ma. E mellett a magam korábbi kutatásának eredményeit elmélyíteni szándékozó személyi törekvés mellett, azért hozható valamelyes kapcsolatba az ünneplést személyével a most vizsgált kérdés, mert Balassa néprajzos indulása korakezdetén erdélyi évei gyűjtőmunkájának eredményeiből éppen maga ismertette a népi fafaragásnak azt a szerszámanyagát, amelynek legtöbb darabja a galambbúgos udvarház-kapu fafaragásának is eszköze lehetett. S ha ilyenformán — e kettős személyi indítéktól készítetve — most ez ünnepi alkalommal talán sikerült a levéltári adalékok világánál megnyugtató módon tisztázni a galambbúgos udvarház-kapu nem egy kérdését, remélhetőleg ez mintegy történeti néprajzi előkészítést, valamelyes segítséget, de egyben ösztökélést is jelent a galambbúgos nagykapu ma is álló emlékeinek további kutatásában.

1977

Bevezetés

Az erdélyi társadalom- és gazdaságtörténet egyik legelhanyagoltabb fejezete a jobbágyviszonyok kérdése. Azóta, hogy Acsády Ignác a magyar jobbágyság történetében^a Erdélynek is szentelt néhány lapot, senki sem kísérelte meg, az ő futó fejtegetésein elindulva, e kérdés részleteit tisztázni (^aA magyar jobbágyság története. Bp. 1908). E kérdés tisztázása történelmünk egyik jelentős tényezőjének, a jobbágyságnak a szerepét és helyzetét világítaná meg, de ugyanakkor rámutatna arra is, hogy e kérdés semmiképpen sem tekinthető az újabbkori nemzetiségi elv szempontjából, hanem szigorúan csak társadalom-, illetőleg gazdaságtörténeti vizsgálat tárgya lehet.

Ha az erdélyi jobbágyviszonyok történetének tanulmányozásában elmerülünk, mennél közelebből nézzük a kérdést, annál inkább belátjuk, hogy milyen nagy feladat a jobbágyviszonyok megismerése. A kérdés fejedelemkor előtti része, az eredet és a kialakulás ügye a forrásanyag hiánya miatt sokkal inkább homályban marad még e kérdéssel közelebből foglalkozó előtt is, mint a fejedelemkori vagy pontosabban a XVII. századi jobbágyviszonyok megismerési lehetősége. Az eddigi források ismerete alapján annyi mindenesetre elmondható, hogy a jobbágykérdés nem mutat az erdélyi fejedelemség területén egységes képet, így módszertani tévedés volna az egész erdélyi jobbágyság kérdésével mint egységesen megoldhatóval foglalkozni. Előbb föltétlenül az egyes jellegzetes, zártabb, elhatároltabb területek jobbágyviszonyait kell közelebből szemügyre vennünk, hogy azután az így nyert biztos adatokat összehasonlítva, egységes képet kapjunk a fejedelemkor és az utána következő korok jobbágyviszonyairól.

Ilyenféle meggondolás készítetett engem is arra, hogy évek óta folytatott levéltári kutatómunkám eredményéből most itt éppen a hozzánk térben legközelebb eső,

néprajzi szempontból is érdekes vegyes lakosságú terület, Kalotaszeg és környéke jobbágyviszonyaival foglalkoztam. Ez az alkalom azonban arra kényszerített, hogy eredetileg tervezett előadásom tárgykörét némiképpen megváltoztatva, időben egy kisebb, könnyebben áttekinthető, sőt bizonyos tekintetben egységesnek is mondható kort, az erdélyi fejedelemség korának történeti forrásokban gazdag utolsó öt évtizedét vizsgáljam meg; viszont ne ragaszkodjam szigorúan ahhoz a területhez, amelyet ma Kalotaszeg névvel illetünk, hanem a források adta anyag természetéhez alkalmazkodva, néhány olyan községet is vonjak bele a kutatás körébe, amely a néprajzi értelemben vett Kalotaszeg határán kívül esik ugyan, de birtoklás- és gazdaságtörténeti szempontból a terület egységéből legalább a vizsgált időszakban nem szakítható ki. További megszorítást jelent tárgyköröm szempontjából az is, hogy ez alkalommal a jobbágyok kérdését csak a földesúri, valamint az országos jövedelmek és szolgáltatások szempontjából nézem. Más szóval tehát csak azt vizsgálom: milyen termény-, állat-, pénz- és munkaszolgáltatással tartoztak a jobbágyok a földesuraknak, illetőleg helyetteseiknek, ide értve természetesen a különböző bérletekből, a bírságokból, sőt az állami adókból folyó jövedelmeket is. E kép tehát a kalotaszegi és környéki nagybirtokok jobbágyainak gazdasági jövedelmezőségét akarja bemutatni a földesúr és az állam szempontjából. Együtt tárgyalom a jobbágyok és a zsellérek szolgáltatását. Minthogy e jövedelmezőséget egy bizonyos területen belül és csak egy bizonyos, elhatárolt korra vonatkozólag igyekeztem megállapítani, lehetőleg tartózkodtam attól, hogy más területről és más korból vett adatokkal zavarjam a megrajzolni szándékolt képet.

Feladatokat szinte kizárólag levéltári adatok alapján igyekeztem megoldani. A felhasznált források közül a csonkultsága miatt keltezetlen, de 1640 körüli években összeírt urbárium (GyU) a Kolozsvári Állami Levéltárban van, a többi a gr. Bánffy Nemzetiségi levéltár „Gyalu” csomójában. Az erre a területre vonatkozó levéltári anyag ugyan nem mondható gazdagnak, mégis abban a helyzetben vagyunk, hogy 1640 tájáról már van egy értékes

birtokösszeírásunk az akkori fejedelmi kézben levő gyalui vár jobbágyszolgáltatásairól. Ez a mi szempontunkból rendkívül jelentős urbárium fenntartotta a jobbágyszolgáltatásnak még azt az állapotát, amely a XVII. század első évtizedeiben dívott, és így megőrizte jónéhány olyan szolgáltatásnak a nevét is, amely például a XVIII. századi urbáriumokból már hiányzik. E nevek, illetőleg a velök jelzett szolgáltatások értelmezése, eredete itt-ott lehetetlen. Találkozunk azonban néhány olyan kifejezéssel, amelynek értelmezését először az itt idézett adatok alapján kísérhetjük meg.

A levéltári anyag az ilyen természetű vizsgáladást Kalotaszeg és vidéke területén, sajnos, csak három nagybirtokon engedi meg. Az egyiket a gyalui várhoz tartozó falvak (Gyalu, Körösfő, Mákó, Nagykapus, Hév- és Hidegszamos, Jegenye, Bánffyhunjad, Alsófüld, Lapupatak, Daróc, Szászlóna, Szászfenes és Kolozsmonostor) képezték. Ez a tekintélyes birtoktest 1640 táján fejedelmi kézen volt, a fejedelem kezére, mint eredetileg az erdélyi római katolikus püspökség birtoka, a püspökség javainak 1556. november 25-én kimondott elvilágiasítása (saecularisatio) alkalmával került. Ezután mint adományozott kincstári birtok különböző birtokosok (Sennyei Pongrác, Ráczy György, Kamuthi Farkas) tulajdonában volt, míg végre 1640-ben Zólyomi Dávid kezéről az akkori fejedelem, I. Rákóczi György birtokába jutott (Kővári László, Erd. tört., V, 31—2. — Fall Endre, Gyalu vára 29). Fejedelmi kézen maradt egészen 1660-ig; ekkor előbb Zólyomi Dávid fiának, Miklósnak, majd 1663-ban Bánffy Dénesnek kezén volt mindaddig, míg őt 1674-ben le nem fejezték; halála után felesége, Bornemisza Kata, és árvája, Bánffy György örökölte (Fall, i.m. 37). E birtoktest jobbágyszolgáltatásának megállapításakor nagyon kedvező helyzetben vagyunk, mert az 1640 tájáról való gyalui urbáriumot (GyU) három ugyancsak részletes, egy 1666-ból és két 1679-ből való, de egymástól némileg különböző urbárium követi, úgyhogy a vizsgálatot legalább négy-öt forrás alapján igazán körültekintően elvégezhetjük.

A vizsgálatra kínálkozó másik birtoktest (Magyar-, Oláhgyerőmonostor, Bedecs, Erdőfalva, Oláhbikal, Jákó-

telke, Valkó, Deréte) jobbágyszolgáltatásáról csak Kemény Péter 1658-i összeírásából tudunk. Végül a harmadik nagybirtok, a Bánffyhunyadihoz tartozó néhány falu (Bocs, Hodosfalva, Kalota, Kelecel, Malomszeg, Székelyjő, Türe) jobbágyviszonyairól néhai Bánffy Zsigmond jószágainak 1683-i összeírásában maradt ránk néhány figyelemreméltó adat. Időben a legrégibb, 1640 körüli gyalui urbáriumot követi id. Bánffy Zsigmond javainak 1646-i összeírása; ez az ő kiterjedt birtokainak (Zentelke, Kalotaszentkirály, Magyarókeréke, Damos, Nyárszó, Sálvására, Bánffyhunyadi, Ketesd, Remete) jobbágyszolgáltatására vonatkozólag nyújt értékes adatokat.

E nagybirtokok területén a jobbágyság külsőleg ugyanolyan jogi és gazdasági viszonyok között élt, mint bármely más erdélyi nagybirtokon. A falu határában levő földterületet részben a jobbágy maga művelte meg, részben pedig a földesúr műveltette meg a jobbágy kötelező munkaerejével (robot) a maga, illetőleg helyettese (tiszt, udvarbíró) által kezelt földet (allodiatura). A jobbágnak a faluban telke (sessio) volt. E telekhez a falu határán vagy meghatározott helyen, vagy — ha földközösségben élt a falu — évenként meghatározott mennyiségű, nyilas osztással kapott szántóföld, kaszáló járt, illetőleg legeltetési és erdölési jog tartozott. Maga a telek a hozzátartozó földdel (colonicatura) nem volt ugyan a jobbágy tulajdona, mégis családban öröklődött, sőt osztódott a jobbágy fiúgyermekai között. E sajátságos jogi helyzetből következett a jobbágy különlegesen függő gazdasági helyzete. E gazdasági rendszer keretében élve, a jobbágy hasznot hajtó, jövedelmező tényező volt, és e tényező munkabírását, jövedelmezőségét a földesúrnak nem állott érdekében csökkenteni.

A földesúr a maga allodiális kezelésében lévő földjei megművelésére és más célokra is felhasználta jobbágyai és zsellérei munkaerejét, felhajtotta rajtuk a különböző szolgáltatásokat, de — a maga érdekében — messze menő mértékig védelmezte jobbágyait mindenféle kárt vagy testi sérelmet okozó törekvésekkel szemben. Ez a jobbágykérdés vizsgálatakor soha el nem felejthető szempont. A jobbágyság kétoldalú viszonylaton alapuló gaz-

dasági rendszer volt, mely a két fél, a földesúr és a jobbágy között bizonyos kölcsönös kötelezettségi helyzetet teremtett; e helyzet egyensúlya azonban nagyon könnyen megbomlott, részben a földesurak, részben pedig a közbeiktatott tényezők (tisztek, udvarbírók), sokszor mindkettő együttesen jelentkező kapzsisága, erőszakoskodása miatt.

Maga a jobbágyság a földesúrtól kapott telekért és a hozzátartozó földekért bizonyos ellenértékkel tartozott. Ügyszólván jórészt erre az ellenértékre volt felépítve közvetve vagy közvetlenül a fejedelmi korban nemcsak a jobbágy földesurának, de részben az államnak is az élete. Amint a földesúr gazdasági helyzete bármi okból nehezedett, úgy igyekezett ő is a terheket a jobbágyság vállára áthárítani. E párhuzamosság a jobbágyszolgáltatások változásában, különösen a XVIII. században nagyon jól megfigyelhető; itt egy adott korban és egy zártabb területen magam nem e változások kimutatására, hanem a jobbágyszolgáltatások képeinek lehető pontos meghatározására törekedtem, felsorolva azokat a jövedelmi lehetőségeket, amelyek a földesúr és az állam szempontjából döntő jelenségűek voltak.

E szolgáltatásnemeket az áttekinthetőség kedvéért jónak láttam bizonyos rendszerbe foglalni. Ezért a következő csoportokban tárgyalom az anyagot:

I. Földesúri jövedelmek: 1. Pénz- és természetbeli szolgáltatások. 2. Havasi jövedelmek. 3. Bérszerű jövedelmek.

II. Tiszti és papi jövedelmek: 1. Különleges személyek szolgáltatásai, illetőleg jövedelmei. 2. A papi jövedelem: a tertia és a quarta.

III. A jobbágyok munkaszolgálata.

IV. A jobbágyok tizedadása és adózása: 1. A tized vagy dézma. 2. Az „országadója“.

V. A bírságjövedelmek.

Természetesen e csoportok mindenike nagyon sokféle jövedelem-, illetőleg szolgáltatásnemet foglal magában; ezért mindeniket külön-külön kell megvizsgálnom. Az egyes szolgáltatások vagy jövedelmek megnevezését — a könnyebb tájékozódás kedvéért — betűrendes felsorolásban adom; a jövedelmekre és szolgáltatásokra vo-

natkozó megjegyzéseket mindenütt a címszók alatt teszem ugyan meg, de a csoportok előtt is előrebocsátom a szükséges észrevételeket.

I

Földesúri jövedelmek

A jobbágyoktól származó, kizárólag a földesurat illető jövedelmek között a kalotaszegi és a gyalui nagybirtokok területén teljesen általános volt a különböző pénzmeg természetbeli szolgáltatásokból, a havasok juh-, disznó- és marhalegeltetéséből származó jövedelem a bérszerű jövedelmekkel együtt.

1. Pénz- és természetbeli jövedelmek

Nagyon különböző természetű pénzjövedelmek és más szolgáltatások kerültek ebbe a csoportba. Éppen az ide tartozó szolgáltatások mutatják, hogy milyen változatos forrásokból igyekezett a birtokosság a maga jövedelmét megalapozni, illetőleg növelni, és mennyi lehetőség nyílt a jobbágysággal közvetlenül érintkező földesúri végrehajtó közegnek a jobbágyszolgáltatás nemeinek növelésére. Az általánosan ismert szolgáltatásnak csak a *karácsony tyúkjá* néven ismert természetbeli szolgáltatást és az ún. *ostoradót* tekinthetjük; a többi jövedelemnem egészen helyi, egy falura vagy a falvak kisebb csoportjára korlátozódó volt.

Érdekes megjegyeznem, hogy az alább következő jövedelemnemek közül a *karóadás* és a *Szent György adója* csak a lapupataki, a *Szent Mihály adója* csak az alsófüldi, a *mogyoró- és vajadás* pedig csak a hév- és hidegszamosi román jobbágyság szolgáltatásneme volt. Viszont, amint az összeírásokból látható, e területen az alább következő szolgáltatások közül többet kizárólag vagy nagyobb részben csak a magyar lakosságú falvak fizettek.

Földadó. Bánffyhunad. 1640 k.: „Minden egész helyes jobbágy földadóban annuatim tartozik fl. 1, fél helyes félannyit tartozik a dominus terrestrisnek adni, kit szüretnek idején musttal szoktak megfizetni; ha pedig

mustjok nem leszen, pénzzel kontentálják“. — Nagykapus. 1640 k.: „Mind (!) ember földadóban annuatim tartozik adni den. 8, kit az magoskender kiszedésekor szoktanak felszedni és adminisztrálni.“

A GyU-ban tehát ez az adó mint a bánffyhunyadiak, nagykapusiak és daróciak adóneme szerepel. Bánffyhunyadon kiváltságuk szerint gabonatizeddel nem tartoznak, de a másik két helyen emellett ezt is fizetik. A daróciak úrbéri tartozásainak feljegyzéséből az tűnik ki, hogy ez az adónem azonos volt Szent Márton adójával.

Földvám adaja. Ezzel az adónem névvel először a gyalui szolgálmányok legrégibb, 1640 körüli összeírásában találkozunk így: „Minden jobbágy esztendőként földvám adajában szüretnek idején tartozik adni den. 10, az özvegy pedig den. 5, de az tiszték, u. m. fő- és kisbíró nem tartozik adni, de az polgárok megadják, egyéb állapottal szolgáló rendek is similiter, az kinek arról annuentiájok nincsen.“ — 1666-ban megint így szerepel ez az adózásnem: „Földvám esztendőben minden házas embertől tíztíz pénz jár, özvegyasszonytól öt-öt pénz. Biró, darabant, várhoz való szolgálak ebben nem tartoznak, az polgárok felével.“ — 1679: „Pénzadóval, kit földvámnak hínak, ősszel minden gazda tíztíz pénzzel tartozik a földesúrnak.“

Ez az adónem lényegében azonos volt a földadóval; összege azonban ennek is változott községenként, mint emezé.

Füstpénz. Ez az adónem a GyU-ban mint a gyaluiak szolgálmányja szerepel, így: „Füst-pénzt minden harmadik esztendőben minden háztól den. 25 szoktak adni, ha szintén semmije nincsen is, tartozik adni, kit az özvegyek is megadják.“

Füstzab. Az 1683-i szolgáltatás-összeírás szerint Bánffy Zsigmond hunyadi jószágában, azaz Bánffyhunyadon, Bocson, Hodosfalván, Kalotán, Kelecelen, Malomszegen és Székelyön (!) a jobbágyok — többek között — „tartoznak... búza-, zabdézsmával, egy-egy tyúkkal s ezen kívül, kit füstzabnak hínak hat ökrös ember egy-egy köböllel, az kinek feljebb vagy alább vagyon marhája, a szerint...“

Ez az adózásnem az egykorú és a későbbi erdélyi ur-

báriumok tanúsága szerint általánosan ismert volt egész Erdély területén. A XVIII. századi források már pontosan meghatározzák, hogy ezt ökörszám után, bizonyos meghatározott kulcs szerint fizetik.

Házadó. E néven csak a GyU-ban és itt is egyedül Nagykapus jobbágyszolgáltatásainak összeírásában szerepel ez az adónem, így: „Annak felette házadóban, kinek háza vagyon és semmi marhája nincsen is, mindazonáltal indifferenter minden ember den. 25 tartozik adni.“ — Minthogy a gyaluiak füstpénz címen ugyanekkora összeget, 25 dénárt szoktak adni, valószínűnek tartom, hogy a házadó csak ez utóbbi szolgáltatásnak másik neve. Úgy látszik azonban, hogy míg a házadót évenként fizették, a füstpénz csak harmadéves adónem volt.

Karácsony tyúkjá. A GyU-ban (1640 körül) ez az adózás a következőképpen szerepel: *Gyalu:* „Karácsonban minden jobbágy egy-egy tyúkkal tartozik.“ *Bánffy hunyad:* „Tyúkot karácsonban itt is minden ember egyet tartozik adni.“ Ugyanígy adózik Alsófüld, Daróc és Körösfő. A más-más községbeliek szolgáltatára vonatkozó bizonytalan utalásokból nem állapítható meg, hogy fizették-e ezt a szolgáltatást vagy nem. — *Héví és Hidegszamos:* „Karácsony tyúkjá minden embertől két-két tyúk.“ — *Szászfenes:* „... Szoktak adni... esztendő által minden ember két-két tyúkot.“ — *Kolozsmonostor:* „Karácsonban minden ember két-két tyúkkal tartozik.“ Ugyanez a forrás a gyerőmonostoriak és jegenyeiek tyúkszolgáltatását évenként 3—3 darabban szabja meg, a nagykapusiak esetében pedig kiemeli, hogy „karácsony tyúkját nem adnak, hanem minden esztendőben egy-egy sütő-tyúkot tartoznak adni, kiket hordás után szoktak adminisztrálni“. — 1666: *Héví és Hidegszamos:* „Karácsonban minden házas ember egy-egy tyúkkal tartozik.“ — *Gyalu:* l. előbb a GyU-beli szolgáltatást. — *Nagykapus:* „Karácson tyúkjában minden házasember, az ki örökös jobbágy, egy-egy tyúkkal tartoznak (így!)“. — *Mákó:* „Karácson tyúkjával minden házas ember egy-egy tyúkkal tartozik.“ — *Jegenye:* „Karácsonban minden ember egy-egy tyúkkal tartozik.“ — *Körösfő:* „Karácsonban

minden házas ember tyúkkal tartozik.“ — 1679: G y a l u : „Minden házigazda karácsonra egy-egy tyúkkal tartozik a földesúrnak.“ — K ö r ö s f ő : „Karácson tyúkjával minden gazda égyyel-égyyel tartozik.“ — J e g e n y e : „Tyúkot karácsonra minden gazdaember egyet-egyed ad.“ — N a g y k a p u s : „Karácson tyúkját is adnak, mint a többi.“ Az 1679. febr. 11-i urbárium a darabontokat kivézi e szolgáltatás alól. — H é v - és H i d e g s z a m o s : „Karácsonra tyúkkal (!) minden gazda ember egyet-egyed tartozik adni.“ — 1683: T ü r e : „Karácsony tyúkjával is minden ember két-két tyúkkal tartozik idvezült Bánfi Gábor uram idejéig fogva...“

A tyúkadás már ilyen néven is egész Kalotaszeg területén ismeretes volt. Az udvarbírák gyakorlatában a későbbi korban ez az adózás oda fejlődött, hogy nemcsak karácsonykor, hanem húsvétkor és pünkösdkor is követeltek tyúkot. Mint az előbbi adatokból látható, az adott tyúkok száma egy-egy községben már itt és most is elérte a hármat, a XVIII. században azonban e szám-beli növekedés általános volt.

Karácsony zabja. A GyU szerint L a p u p a t a k o n „karácsonban minden ember egy-egy tyúkot és egy-egy véka zabot szokott adni az urának...“ — Úgy látszik azonban, hogy ez nemcsak itt, hanem másutt is szokásban volt. Az 1679. febr. 11-i gyalui urbárium K ö r ö s f ő n a karácsonytyúkjá adásának kötelezettsége után azt jegyzi meg, hogy „zabot nem adnak“. 1646-ban id. Bánffy Zsigmond összeírása szerint kilenc faluban „a magyarok adaja“ közé tartozik egyebek mellett a karácsony zabja is.

Karóadás. Kalotaszeg területéről e később általános szolgáltatásnemre a XVII. századból nincsen adatunk. A GyU-ban azonban e terület közvetlen szomszédságában, a Nagypetri közelében fekvő Lapupatakon a jobbágyok adta ajándékok (munera) között ez olvasható: „... Minden ökrötlen ember egy télen tartozik csinálni urak számára ötven szál karót és az ökres huszonötöt, az hová parancsolják, oda szállítják.“

Köszegés. A GyU-ban a szászfenesiek szolgálataként jegyzi fel a következőket: „Az ittvaló határon vagy on egy kőbánya is, melyből faragni való köveket szegnek

darabonként, és az mikor tízre telik, az tizediket Onagysága (ti. a fejedelem) számára rezerválják.“ Ugyanebben a forrásban a kolozsmonostori szolgálat összeírásában is ez olvasható: „Itt is vagyon egy kőbánya, melyből boltozni való követ szednek, de mostan nem szabad senkinek vágatni, hanem Ónagysága (ti. a fejedelem) számára szegik mostan.“

Lóadó. A GyU-ban csak a körösfőiekről jegyzik meg, hogy minden két lótól ugyanúgy fizetnek, mint két ökörtől, azaz 7 dénárt. Megjegyzendő, hogy ugyane forrás szerint a Gyalai alias Czigán havására meg a Bisztrára nyaraltatás céljából felhajtott lovak után darabonként 2-2 pénzt kellett a lupsaiaknak, bisztraiaknak fizetniük a gyalui várhoz (L. még havasi jövedelem alatt).

Mézadás. Id. Bánffy Zsigmond birtokán (Zentelke, Kátólaszentkirály, Magyarókereke, Damos, Nyárszó, Sálvására, Remete, Ketesd, Bánffyhunyad) az 1646-i urbáriumban „a magyarok adajá“-nak feljegyzésében ezt olvashatjuk: „Mikor a szükség azt kívánta, mézet, vaját és egyéb konyhára való eszközöket adtak.“

A mézadó, mint ilyen, egyedül itt szerepel, de a méh-tized rendes dézmanem volt (L. alább a tizedek között).

Mogyoróadás. A GyU-ban csak a hévszamosiak ajándék- és jövedelem rovatában (munera et proventus) jegyzik meg, hogy „összel minden embertől egy ejtel mogyoró jár a fejedelemnek, mint földesúrnak“. — Kemény Péter 1658-i szolgáltatás-összeírása szerint a Magyar- és Oláhgyerőmonostoron, Bedecsen, Erdőfalván, Oláhbikalon, Jákótelkén, Magyarvalkón és Derétén lakó jobbágyság „mikor terem, egy-egy véka mogyoróval tartoznak“. — 1666: Hévszamos: „... Tartozik... minden házas ember egy-egy ejtel mogyoróval, mikor terem“. — 1679: Hévszamos: „Tartoznak annuatim ... egy-egy ejtel mogyoróval termésnek idein.“

A gyalui uradalom területén a mogyoróadás, úgy látszik, csak az erdőterületen lakó és sokkal kevesebb szolgáltatással megrótt román jobbágyság szolgáltatása volt, a magyar jobbágyság csak Kemény Péter gyerőmo-

nostori birtokához tartozó falvakban adtak mogyorót is.

Ostoradó. A GyU-ban a következő falukban fizették ezt az adónemet: **Gyalu:** „...Ostoradóban marhaszám után minden két ökörtől den. 10, tehéntől similiter, egy lótól is similiter; egyébféle lábos marhára nem szoktak vetni semmit.“ — **Hidegszamos:** „Ostoradóban minden esztendőben summa szerint tartoznak adni fl. 1 den. 3.“ — **Jegénye:** „Ostoradóval minden esztendőn tartoznak az dominus terrestrisnek adni fl. 12/50. A mellett minden második esztendőben egy vágó-barommal, esztendőnként pedig minden ember három-három tyúkkal.“ — **Körösfő:** „...Ostoradóban minden harmadik esztendőben minden nyilas ember den. 30 ad, az kinek pedig nyila nincsen, den. 15.“ Megjegyzendő, hogy itt még ezenkívül évenként fizettek ökör-, ló-, tehén-, juh- és disznóadót. — **Hévszamos:** „Az ostoradótők is, mint a gyaluiak marhaszám után minden harmadik esztendőben tartoznak megadni, az vagy in summa fl. 32 adnak, ha marhaszámok után feljebb nem vihetik.“ — **Nagykapus:** „Ostoradóban Gereőffi János idejétől fogva minden három esztendőben fl. 2 szoktak adni, de mikor a falu ép volt, fl. 40 adtanak; viszont mostan minden két ökörtől den. 5, minden két tehéntől den. 4, egy lótól den. 5, húsz juhtól is den. 5.“ — **Mákó:** „Annuatim Monostorhoz 8 forint ostor^a adóval tartoznak [^aE szó későbbi betoldás]. — **Daróc:** „Annak felette, mivel a falu igen elpusztult, minden harmadik esztendőben ad ostoradóban fl. 5, mikor ép volt, akkor fl. 10 adott. Annak felette minden két ökörtől den. 10, két tehéntől den. 5, minden öreg köből búzától den. 2 és egy szalonnától den. 2 szoktak adni.“ — **Szászfenes:** „Mindén harmadik esztendőben ostoradót tartoznak adni fl. 40...“ — 1666: **Szászlóna:** „Ostoradó ezelőtt boldog időben volt rajtok u. m. fl. 6, harmadik esztendőben szokták megadni, mikor épen voltak.“ — **Hidegszamos:** „Ostoradóban békességes időben harmadik esztendőben három forintot adnak.“ — **Nagykapus:** „Mindén ostoradóért minden jobbágy harmad esztendőben huszonöt-huszonöt pénzzel tartoznak.“ — **Mákó:** „Ostoradó. Mindén harmadik esztendőben nyóc (forinttal)

tartoznak.“ — **Jegenyé:** „Ostoradóban tizenkét forinttal tartoznak.“ — **Hévszamos:** „Ostoradó. Békeséges időben minden harmadik esztendőben szoktanak adni harminckét forintot.“ — 1679: **Gyalu:** „Ostoradóval nem tartoznak, mert sohasem adtanak olyan adót.“ — **Nagykapus:** „Ostoradót minden harmadik esztendőben szoktanak adni egy-egy háztól den. 25 az darabontokon kívül.“ — Az 1679. jún. 22-i urbarium szerint: „Ostoradót 25 pénzt minden füsttől esztendőként.“ — **Jegenyé:** „Ostoradót harmadik esztendőben adnak fl. 10 az puszta örökségekről, mely a régi üdőben 12 forint volt, de mióta megkevesedtek, tíz forintra szállott.“ — **Körösfő:** „Ostoradóban tartoznak minden harmadik esztendőben fl. 8.“ — **Hidegszamos:** „Ostoradó minden harmadik esztendőben rajtok f. 3.“ — **Hévszamos:** „Ostoradóval minden harmadik esztendőben tartoznak fl. 12.“

Amint az itt idézett adatokból látszik, az ostoradót a gyalui uradalomhoz tartozó falvak néhol marhaszám után, néhol pedig egy összegben falunként fizetik. Jakó Zsigmond (Gyalui urb. Mkt.) szerint e szolgáltatásnem azonos volt a zsinatadóval; az adókiivetés azonban az igásállat-állomány alapján történt.

Patkóadás. Kemény Péter magyargyerőmonostori jószágán 1658-ban az egyik kovácsságot folytató embere „annuatim száz patkóval tartozik, egyéb adót egyaránt visel“. A különböző foglalkozású jobbágyok vagy zsellérek rendszeresen valamilyen foglalkozásuk köréből kikerülő szolgáltatással is tartoztak.

Rákfogás. A GyU a nagykapusiak szolgáltatásainak részletezése után a következőket írja: „Halászó vize is tilalmas monostori határig és alá Gyalu fele, kibben a várhoz semling, kövihalat és rákot szoktak fogni.“

Ebből az adatból ugyan nem világos, hogy a nagykapusiak tartoztak-é rákfogással vagy nem, de a későbbi források az ilyenszerű szolgáltatásokat a jobbágyszolgáltatások közé sorolják. Nem kétséges tehát, hogy ez az említés is ilyenszerű szolgáltatás e korbéli meglétére mutat.

Sütőtűk. A GyU-ban a nagykapusiak ajándékai (munera) feljegyzésekor írják, hogy „karácsonytűkját nem

adnak, hanem minden esztendőben egy-egy sütőtyúkot tartoznak adni, kiket hordás után szoktak adminisztrálni“.

Lényegi különbség tehát nincs a karácsony tyúkjá és ez adózásnem között, csak a név és az adás ideje más.

Szalonnaadó. A GyU-ban a jobbágyoktól Gyaluban „minden egész szalonnától den. 2... vesznek“.

Szent György adó. *Lapupatak* jobbágyadózásának összeírásakor jegyzik fel, hogy „minden házas ember, ki magát valamennyire bírta, szokott adni Szent György napban adóban fl. 1, Szent Mihály napban is similter fl. 1, az szegényebbe kevesebbet“.

Szent Márton adója. A GyU-ban Daróc adózásánál mondják azt, hogy a jobbágyok „föld-adóban, melyet Szent Márton adájának (ti. neveznek), minden ember annuatim den. 8 tartozik adni“. — Kemény Péternek Magyar- és Oláhgyerőmonostoron, Bedecsen, Erdőfalván, Oláhbikalon, Jákótelkén, Magyarvalkón és Derétén levő jobbágyai 1658-ban így fizették ezt az adót: „Minden egész jobbágy annuatim ad Szent Márton adájában egy-egy forintot, egy öreg köből zabot, egy-egy tyúkot. A zsellérek félennyivel tartoznak.“

Amint a fentiekből látható, ez az adó a használt földekért járó pénzbeli szolgáltatás volt, de azonos névvel a különböző birtokosok területén más-más szolgáltatásban állott. Míg pl. Darócon aránylag csekély összegű, 8 dénárnyi volt, Kemény Péter előbb említett falvaiban nemcsak hogy pénzben ennek 12—13-szorosa volt, de emellett zab- és tyúkadással is tartoztak a jobbágyok; e két utóbbi tartozás ugyan másutt is megvolt, de csak itt vonták ez alá a név alá.

Szent Mihály adója. A GyU szerint Alsófüldön „Szent Mihály napban szoktak adni a földesuraknak egyik-egyik den. 50.“ — *Lapupatak*on, mint fent látható, „Szent Mihály napban is similter fl. 1“ szokott adni minden házas ember. — 1646-ban Kelecelen 8 jobbágy „egyebet sem szolgál, hanem tíz-tíz ezer sindelt adna egyik-egyik, ha megvehetnék rajtok“. — Szent Mihály adójával tartoznak Zentelke, Kalotaszentkirály, Mogyorókerেকে, Damos, Nyárszó,

Sá l v á s á r a, B á n f f y h u n y a d, K e t e s d é s R e m e t e j o b b á g y a i. — 1646: „A magyarok adaja eleitől fogvást volt Szent Mihály napra egy-egy forint készpénz.“ — 1683-ban néhai Bánffy Zsigmond összeírásában a hunyadi jószághoz tartozó falvak (B á n f f y h u n y a d, S á r v á s á r, N y á r s z ó, D a m o s, H o d o s f a l v a, K a l o t a, B o c s, M a l o m s z e g) összeírásában megjegyzik, hogy „ezek Szent Mihály adójával egy-egy ^aforinttal (tartoznak), ezért mustot adnak.“^b (^aEgy más kéz az *egy-egy-et két-két-re* javítva, a következő megjegyzést tette: „NB. Anno 1685 die 8 Februarii fide mediante referálják, hogy két-két forint ára musttal és egy-egy tyúkkal, de egyéb dézmával semmivel sem tartoznak a Bánfi Kristófnénak adandó 80 forinton kívül, melyet városul adnak.“ ^bAlább ugyanebben a forrásban „az egész h u n y a d i j ó s z á g e z t i s v a l l j a h i t i u t á n . . . , h o g y . . . a z S z e n t M i h á l y a d a j á v a l i s i g e n t e r h e l t e t t e k, m i v e l a n n á l s z e g é n y e b b v o l t i s, a z e g y - e g y f o r i n t o t r a j t o k m e g v e t t é k e g y p é n z h í j á n, m e l y e t m á s u r a k j o b b á g y a i n n e m c s e l e k e d t e n e k . . .)

Ez utóbbi megjegyzésből láthatni, hogy ez a Szent Mihály-napkor (szept. 29.) beszolgáltatott adó nem volt egész Kalotaszeg területén általános. Ez azonban pusztán csak annyit jelentett, hogy e néven nem szedtek pénzbeli szolgáltatást, annál inkább megtették azonban ezt más néven (Szent György és Szent Márton adaja).

Szőlőadó. A GyU szerint Gyaluban a jobbágyoktól „minden hold szőlőtől den. 10 . . . vesznek.“

Tojásadás. Id. Bánffy Zsigmond 1646-i összeírása szerint Zentelkén, Kalotaszentkirályon, Mogyorókerékén, Damoson, Nyárszón, Sárvásáron, Bánffyhunyadon, Ketesden és Remetén „a magyarok adaja . . . karácsonyra, pünkösdre és húsvétra egy-egy kövér tyúk, tikmony az mennyi lehetett“.

A tojásadás a jobbágyság elmaradhatatlan adózása volt. A XVIII. században már meghatározott számú (10—30 db) tojással tartoztak a jobbágyok.

Tyúkadás. Mint fent is kifejtettem, a jobbágyok esztendőnként tartoznak adni 1—3 tyúkot. A GyU-ból és

más egykorú forrásokból is következett, a tyúkadó kezdetben csak egy tyúkból állott; azt rendszeren karácsonykor adták. A karácsonytyúkjá már a XVII. század első felében külön adónem volt; ez abból is látszik, hogy a GyU a nagykapusi jobbágyajándékok (munera) felsorolásakor külön megjegyzi: Az idevaló jobbágyok „karácsony tyúkját nem adnak, hanem minden esztendőben egy-egy sütőtyúkot tartoznak adni...” — A tyúkadás szokásával találkozunk id. Bánffy Zsigmond zentelki, kalotaszentkirályi, nyárszói, damosi, sárvásári, bánffyhunyadi, ketesdi és remetei jobbágyainak 1646-i szolgáltatás-összeírásában is. Eszerint „a magyarok adaja eleitől fogvást volt... karácsonra, pünkösdre és húsvétra egy-egy kövér tyúk...” — Ugyanezzel az adózással találkozunk 1658-ban Kemény Péternek magyar- és oláhgyerőmonostori, bedecsi, erdőfalvi, oláhbikali, jákótelki, magyarvalkói és derétei jószágán is. Itten „minden egész jobbágy annuatim ad Szent Márton adájában egy-egy forintot, egy öreg köből zabot, egy-egy tyúkot. A zsellérek félannyival tartoznak”. — A tyúkadás urbáriumi adatait teljes részletességgel l. a *karácsonytyúkjá* címszó alatt.

Vágóbarom. A GyU-ban a *jegenyek* adózásában (census) megjegyzi, hogy tartoznak „az dominus terrestrisnek ... minden második esztendőn egy vágóbarommal...”

Erre az adózásnemre a vizsgált területről való urbáriumokban más helyen nem akadtam. A XVI—XVII. században, sőt később még inkább, egészen általános volt az, hogy a román falvak egy-egy vagy esetleg több vágómarhát fizettek *tretyina* címen. Lehet, hogy ez is ilyen *tretyina*-szolgáltatásféle. E feltevésre csak az az ellenvetésünk lehet, hogy a *tretina*^a, amint az egykorú adatokból látszik, a román jobbágyság szolgáltatása volt, Jegenyé pedig magyar település. [A későbbi fejlődés folyamán a XVIII. században e természetbeni szolgáltatás helyett nagyon változatos összegű pénzváltást fizettek *tretyina*ként. — Magára a *tretinára* nézve l. MNy. III, 376, XXXIX, 145; SzE 238 kk; Petri, SzMon. II, 195. kk.]